

ТЕТЯНА
ТАІРОВА-
ЯКОВЛЕВА

КОЛІВ-
ЩИНА:
ВЕЛИКІ
ЛЮДІ

ТЕТЯНА
ТАІРОВА-
ЯКОВЛЕВА

КОЛІВ-
ЩИНА:
ВЕЛИКІ
ЛЮЗІІ

Друге видання

Переклад з російської
Тетяни Кришталовської

Київ

ТОВ «Видавництво «Кліо»»

2021

У книжці на основі широкого архівного матеріалу із зібрань Росії (Санкт-Петербург, Москва) та України (Київ) зроблено спробу переосмислити події, які відбувалися на Правобережній Україні в середині XVIII століття і зрештою спричинилися до Коліївщини (повстання гайдамаків у 1768 році), спровокували російсько-турецьку війну, поділ Речі Посполитої та переділ політичної карти Європи. За цим послідувала ліквідація Запорозької Січі й автономії Українського гетьманства.

Коліївщина стала вододілом між традиційними ідеалами, що відходили в минуле, і новою реальністю геополітики кінця XVIII століття. Річ Посполита, Українське гетьманство й Османська імперія були вже лише тінню колишньої могутності. Світ змінився, а гайдамаки жили ще старими великими ілюзіями.

Видання адресоване професійним історикам, студентам, а також усім, хто цікавиться історією України.

© Таїрова-Яковлева Т. Г., 2021

© Кришталовська Т. Л., переклад, 2021

© Остапов О. Я., художнє оформлення, 2021

© ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2021

Вступ

«Велика ілюзія» — так називається фільм видатного режисера Жана Ренуара, сина геніального художника-імпресіоніста. Велика ілюзія для нього — це патріотизм, офіцерська честь, бажання боротися і померти за Батьківщину. Високі поняття, які в реаліях Першої світової війни перетворилися на великі ілюзії. Фільм справив на мене глибоке враження. У житті не буває чорного і білого, а у кожного своя правда. Ці істини варто враховувати історикам, особливо якщо говорити про такі суперечливі й неоднозначні події, як Коліївщина.

Великі ілюзії в моїй книжці — це свобода, незалежність, релігія предків, Батьківщина, процвітання своєї країни, сильна держава. Високі поняття, спрямовані одне проти одного протиборчими сторонами, які призвели до кривавих і неоднозначних подій. Традиційні ідеали, що розвіялися, як сон, наштовхнувшись на прагматизм реальної політики кінця XVIII століття.

Коліївщина — це не просто одне з гайдамацьких повстань і навіть не їхній апогей. Це грандіозна за масштабом подія, яка тісно пов'язана з геополітичними процесами і спричинила докорінні зміни в усій Центрально-Східній Європі. Розділення

Речі Посполитої, ослаблення Порти, приєднання Криму до Росії, ліквідація Українського гетьманства, розгром Запорожжя і виникнення Новоросійської губернії. Усьому цьому Коліївщина стала якщо не причиною, то приводом. Саме з цього, геополітичного ракурсу, ми і розглядатимемо Коліївщину. Нас цікавить широкий контекст події, рушійні сили та ідеї. Перебіг подій для нас вторинний.

Коліївщина — це забута, незручна для багатьох сторінка історії. Якби не геніальна поема Тараса Шевченка, з дитинства залюбленого у гайдамацьку свободу, ми знали б про коліїв не більше, ніж про їхніх сучасників, повстанців Криту.

Доля досліджень Коліївщини вельми сумна. У миколаївську епоху гайдамаки були табуованою темою. Твір Михайла Максимовича «Сказання про Коліївщину» заборонила цензура за особистого втручання обер-прокурора Святійшого Синоду. Згодом цю працю на свій страх і ризик увів до «Історії Малоросії» Микола Маркевич¹. Саме Максимович і Маркевич стали першими дослідниками Коліївщини. Разом із Тарасом Шевченком вони люто виступали проти Аполлона Скальковського², який представив у своїй книжці гайдамаків в образі розбійників і вбивць.

Наприкінці XIX — на початку XX століття були здійснені проекти щодо публікації величезних комплексів джерел із гайдамацьких повстань. Однак щоразу вони завершувалися через глобальні політичні події, які унеможливлювали їхнє вивчення³. Володимир Антонович, Федір Уманець і Яків Шульгін використали та проаналізували лише незначну частину цих матеріалів. Надзвичайно цікаві спостереження висловили Олександра Єфименко та Осип Гермайзе. Пізніше справжній прорив у польській історіографії зробив Владислав

¹ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. Л., 1987. С. 165.

² Скальковский А. А. Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733–1768. Одесса, 1845.

³ Архив ЮЗР. Ч. 3: Акты о гайдамаках. Т. 3. К., 1876; публікації О. Андрієвського з київського архіву: Реляции киевского генерал-губернатора 1767–1769 // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. К., 1893. Кн. VII; Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. Ч. I. 1767–1769 / изд. М. О. Судьенко // ЧОИДР. 1865. Кн. I; публікації Наукового товариства ім. Шевченка: Коденська книга // Український архів. Т. 2. К.: ВАН, 1931; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. / за ред. І. Бутича та Ф. Шевченка. К., 1970.

Серчик. Проте революція 1918 року, розгром української історичної школи кінця 20-х років і репресії проти «козакознавців» початку 70-х ставали обставинами непереборної сили для вивчення гайдамаків і Коліївщини. Попри величезний комплекс виданих документів, Коліївщині так і не було присвячено гідної монографії.

Власне, це повстання є подією такого масштабу і стосується таких різних аспектів зовнішньої та внутрішньої політики Росії, України, Речі Посполитої і сусідніх країн, що, безумовно, заслуговує на комплексне й усебічне вивчення. До того ж, крім виданих джерел, існують великі масиви архівних документів щодо цієї доби, які зберігаються в зібраннях Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Варшави, Кракова і досі не увійшли до наукового обігу.

Останнім часом тема «гайдамаків» стала знову дуже незручною для політиків. Про неї намагаються не згадувати навіть у контексті 250-річного ювілею. Утім ми вважаємо, що болісні теми потрібно не замовчувати, а вивчати, прагнучи здобути з минулого науку для сьогодення і майбутнього.

Пропонована робота — перший крок на шляху до ґрунтовного дослідження теми. Ми розглядаємо лише кілька аспектів, які вважаємо важливими і, можливо, ключовими для розуміння причин, рушійних сил і наслідків Коліївщини. Сподіваємося, що в майбутньому нам вдасться поглибити та розширити вивчення цього періоду.

Висловлюю подяку колегам, які допомагали мені під час роботи над книжкою: Євгенію Анісімову, Юрію Ескіну, Юрієві Мицику, Ігорю Скочилиасу. Особлива подяка Геннадієві Боряку, який надав у користування документи з історії Коліївщини, що готуються до видання в Інституті історії України НАН України.

Стисла хронологія подій

- 24 лютого 1768 року підписано договір Росії з Річчю Посполитою, що розширив права «дисидентів» (православних і протестантів, які живуть у Речі Посполитій).
- 29 лютого створено Барську конфедерацію, спрямовану проти Росії та її втручання у справу Речі Посполитої. Значна частина шляхти під прикриттям конфедерації починає розправи з українськими селянами, які прийняли православ'я.
- 26 березня король Станіслав Понятовський звертається до Катерини II з проханням про допомогу. Воєнні дії проти конфедератів починають російські війська під командуванням Степана Апраксіна, Михайла Кречетнікова, а також польські війська під керівництвом Франциска Ксаверія Браницького.
- Квітень — воєнні дії проти конфедератів.
- 29 травня — виступ гайдамаків з Мотронинського лісу.
- 10/21 червня — взяття ними Умані.
- 16 червня — напад на Балту.
- 29 червня/10 липня — арешт Максима Залізняка й основного загону гайдамаків.

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І КОЗАЦЬКА ІДЕЯ •

До початку XVI століття південно-східні землі Правобережної України перебували ще в руїнах. Колись квітучі території з часів татаро-монгольської навали були занедбані і залишалися під владою татарських чамбулів, які використовували їх як базу для своїх набігів на литовське пограниччя. На лінії від Києва до Брацлава не було жодного замку або укріпленого поселення. Королі Олександр Ягеллончик і Казимир IV, даруючи землі «от Синюхи до Тыкича и от Роси до устья Тясмина», перераховували на них не більше двох-трьох підданих¹.

Однак ситуація потихеньку змінювалася. Із завоюваннями, що породжують жах, татари перетворювалися на суперників, з якими було цікаво і навіть заманливо поборотися. Вільні краї вабили своїми можливостями: родючою землею, багатими промислами, військовою здобиччю, п'янкою свободою. Дедалі більше сміливців вирушало туди у пошуках кращої долі або просто випробувати своє щастя, набути досвіду, довести щось самому собі чи іншим. Хтось задовольнявся військовими рейдами, інші ж наважувалися завести на пограниччі своє господарство.

«Литовський» кордон Брацлавського і Київського воеводств мав усі риси, властиві таким територіям. Тут могли жити тільки найсильніші, що

¹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. СПб., 1856. С. 88.

пройшли природний відбір постійними небезпеками й викликами. Сюди втікали вільні селяни, які заводили тут свої хутори і пасіки. Сюди тягло вільних, сміливих, заповзятливих людей, часто не позбавлених авантюризму. А іноді – просто явних негідників, які дбали не так про лицарську славу, як про багату здобич. Михайло Грушевський називав це прикордонним або степовим «спортом». Як він писав, «на цілім просторі від Києва й Черкас до Бару й Хмільника протягом всієї першої половини XVI в. погранична боротьба з татарами... велася з участю козаків і елементом козацьким в дуже значних розмірах»¹.

Освоєння Брацлавського воєводства відбувалося за безпосередньої участі козацтва – як запорозького, так і реєстрового. Зона поселень, залучених у козацтво, поширювалася Правобережжям далеко на захід. Шляхті, зокрема старостам, які наважилися пов'язати себе з цим краєм, доводилося тісно співпрацювати з козаками. Саме такий союз ставав запорукою успішних дій проти татар.

Одним з перших героїв татарських воєн у цьому регіоні був Сенька Полозович, який керував черкаським староством². Коли перекопські татари, дізнавшись про війну з Московією, напали на Литву, Полозович, «славний козак», розбив їхні загони і відібрав здобич³. Активно «козакував» і Криштоф

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. К., 1995. С. 98.

² Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. К., 1863. № 1. С. 1-2.

³ Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. S. 949-950. "Polus Rusak, sławny kozak, pogromił i łupy oddał".

Кмітич, державець чорнобильський, син черкаського намісника ¹. Ще більше був пов'язаний з козаками Остафій Дашкович, київський пан-зем'янин, який отримав у володіння Канів і Черкаси. До середини XVI століття козаки з Черкас, Брацлава та Києва наважувалися вже на далекі походи проти татар. У 1545 році вони напали на Очаків. Як доносили у своїх скаргах поляки, «козаки з Великого князівства Литовського, займаючи на кільканадцять миль землі корони польської, ходять Претвичевим шляхом, Барскою волостию, грабувати... чабанів турецьких» ².

Люблінська унія змінила долю Правобережжя. Сюди стікається польська шляхта, яка отримала право на земельні володіння у Великому князівстві Литовському. Починається бурхливий етап колонізації прикордоння. Виникають міста і замки, сотні сіл. Усе це відбувається за безпосередньої участі козаків. Головні центри козацтва в цей період — Черкаси і Канів. Але козацькі рейди здійснювалися і далі. Так, 1587 року козаки розграбували Кодню, сумнозвісну за епілогом Коліївщини ³.

Брацлавське і Київське воєводства, Черкаське староство — пограниччя Речі Посполитої, що перебували під постійною загрозою з боку татар, були природним вибором польських королів для розміщення нової української еліти — реєстрового козацтва. Грамоти Сигізмунда II (1572) звільняли реєстрових з-під судової юрисдикції панів і надавали податкові привілеї старшині (зокрема безмитне шинкування меду, пива й горілки) ⁴. Грамота Стефана Баторія (1682) підтверджувала і розширювала ці привілеї, звільняла реєстровців від податків і будь-якого судового переслідування, крім суду козацького гетьмана ⁵. Трахтемирівський монастир (між Каневом і Черкасами) був наданий від короля і Речі Посполитої «старим, хворим, покаліченим, пораненим» козакам для спокійного життя до смерті ⁶.

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 91.

² Барвінський Є. Набіг козаків на Очаків // ЗНТШ. Т. XVIII. Львів, 1897. Ч. 2. С. 3.

³ Архів ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. № 8. С. 18–19.

⁴ Акты ЮЗР. Т. II. СПб., 1865. № 149. С. 175–176.

⁵ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Львів, 1908. С. 53.

⁶ Там само. С. 145.

Черкащина мала тісний зв'язок — і географічний, і духовний — із Запорожжям, яке наприкінці XVI — на початку XVII століття переживало свій найславетніший період. Правобережжя — вільний край, заселений людьми, які вміли та звикли давати відсіч супротивникові, — було природною базою, що постачала на Запорожжя нових членів «товариства». І навпаки: чимало запорожців, отримавши багату здобич або постарівши і ставши більш розсудливими, прагнули завести у прикордонні своє господарство й сім'ю. У регіоні домінував культ козацької волі ¹.

Починаються десятиліття протистояння козацтва польській шляхті і королівській державності, які вилилися в низку козацьких повстань. Уже до середини 90-х років до цього додається релігійне питання. Унія та юридична заборона православ'я роблять польсько-козацький конфлікт особливо жорстоким ².

Навіть більш західні правобережні українські території, такі як Волинь, перебували в зоні козацького впливу. Усі перші козацькі повстання, починаючи з Криштофа Косинського та Северина Наливайка, відбувалися на Правобережжі — від Волині до Брацлавщини, нерідко заторкуючи і Поділля. У 1593 році Косинський зі своїми козаками активно діяв у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах ³. Коли в 1594 році почалося повстання Северина Наливайка, він розігнав сейм шляхти у Брацлаві ⁴. Його загони розгорнули широку діяльність на Волині, зокрема в Луцьку ⁵, а географічний розмах повстання був такий, що до зброї стала вся шляхта Волинського, Брацлавського та Київського воєводств ⁶.

Після Куруківської угоди 1625 року реєстрові козаки отримали право жити у «волості», у королівських володіннях

¹ Чудовий історик Олександра Єфименко проводила паралель між реаліями правобережного прикордоння та освоєнням Дикого Заходу в Америці. Звісно, як і в будь-яких порівняннях, тут багато недоліків, однак це вельми яскраво характеризує реалії краю.

² Докладніше див.: *Плохий С.* Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. К.: Laurus, 2012. С. 142-143 та ін.

³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. № XV-XVI. С. 38-43; № XVII. С. 44.

⁴ Там же. № XXII. С. 60-62.

⁵ Там же. № XXIII. С. 75-77.

⁶ Там же. № XXXVIII. С. 130-134.

(маєтностях) — містах Чигирині, Черкасах, Корсуні, Каневі, Білій Церкві та Переяславі¹. Саме вони стали полковими місцями, тобто центрами шести реєстрових полків, на території яких козаки мали великий вплив на адміністративне управління.

Не доводиться дивуватися, що, коли в 1648 році почалося велике повстання під проводом Богдана Хмельницького, його вогонь швидко поширився на цю територію. Саме тут, на Правобережжі, на кордоні з Диким полем відбуваються перші знамениті битви — під Жовтими Водами та Корсунем, у яких козаки блискуче перемагають. Хмельницький відправив на Поділля й Волинь одного з лідерів селянського повстання Максима Кривоноса. У червні запалали Уманщина і Брацлавщина. Було захоплено Вінницю, Брацлав, Немирів. 10 серпня взято Бар — резиденцію коронних гетьманів в Україні.

Масштаб залучення правобережних мешканців до повстання Богдана Хмельницького був незвичайним. Польський посланець Петроній Ласка, який їздив улітку 1648 року до Хмельницького на переговори, писав: «Восстала целиком Заднепровская Украина, Киевская и Брацлавская; там не пагут, не сеют, только ходят вооруженные...»² Православний магнат Адам Кисіль, який чудово володів інформацією про ситуацію в Україні, мав схожу думку (травень 1649 року): «...от Днепра аж до Стыри... все показачилось...»³ Йому вторив у лютому 1649 року посланець Хмельницького до царя Силуян Мужилівський: «...а посполство дочувшися, же короля в землі не маш, в козацтво все обернулосе, так на ской стороне, як і на туй Днепра»⁴.

Географія повстання на Правобережжі була дуже обширна. Вже у травні 1648 року коронний підचाший Микола Остророг повідомляв, що вогонь повстання охопив воеводство Руське: «...тут що не холоп — той козак»⁵. Схожа ситуація спостерігалася і в Подолії, про яку очевидець події зазначала: «маєтности наши не казаки, но наши местные крестьяне опус-

¹ Крип'якевич І. Історія українського війська. Львів, 1936. С. 188.

² ВУР. Т. II. № 18. С. 47.

³ Ojczyście wspominki. Т. II. № 13. С. 24.

⁴ ВУР. Т. II. № 50. С. 129.

⁵ Szajnocha K. Dzieła. Lwów, 1877. Т. IX. № 20. С. 27.

тошають, которых собрались уже огромные отряды»¹. Дмитро Багалій наводив цікавий приклад. Він писав: «стремление к окозачиванию было так сильно», що тільки на маленькій території Остерського повіту постав цілий полк². У різні періоди повстання виникали правобережні полки в Лисянці, Овручі, Чорнобилі, Звягелі, Животові тощо³.

За першою угодою з Річчю Посполитою (Зборівський договір 1649 року), що закріпила зону впливу козацтва в Центральній Україні, Брацлавське воєводство переходило під юрисдикцію козацького гетьмана. Дев'ять із п'ятнадцяти затверджених реєстрових полків, які відігравали одночасно роль територіально-адміністративних одиниць, були правобережні і при цьому доволі численні: Чигиринський — 3222 особи, Черкаський — 2996, Канівський — 3167, Корсунський — 3472, Білоцерківський — 2990, Уманський — 2976, Брацлавський — 2655, Кальницький — 2050 і Київський — 2010⁴. Загалом правобережні козаки становили 25 538 осіб із 40-тисячного реєстру, тобто понад половину⁵. Варто звернути увагу, що всі майбутні основні центри Коліївщини у часи Богдана Хмельницького перебували у складі Українського гетьманства і відігравали там важливу роль: Канів, Умань, Біла Церква, Чигирин, Черкаси — полкові міста, Сміла, Медведівка, Жаботин — сотенні міста Чигиринського полку⁶.

Зборівське перемир'я тривало недовго. У лютому 1651 року польські війська під командуванням Марціна Калиновського і Станіслава Лянцкоронського вдерлися у Брацлавщину й напали на мирні українські містечка. Знаменитий брацлавський полковник Данило Нечай виявився не готовим до воєнних дій і загинув під час наполегливої оборони містечка Красне, яке у результаті спалили поляки, а всіх мешканців, зосібна жінок і дітей, убили.

¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2012. Т. 1. № 39. С. 56.

² Багалій Д. Займанщина в Левобережній Україні XVII и XVIII ст. К., 1883. С. 570.

³ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978. P. 640–644.

⁴ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

⁵ Там само. С. 500–503.

⁶ Там само. С. 36–41.

Після цього поляки влаштували справжній терор, вогнем і мечем проходячи через непокірну територію. Відсіч вдалося організувати тільки кальницькому полковникові Івану Федоровичу Богуну, який не лише захистив Вінницю, а й змусив поляків відступити з Брацлавщини. Проте, програвши генеральний бій під Берестечком, Хмельницькому за умовами Білоцерківського миру довелося відмовитися від Брацлавського воєводства. Та вже через півроку військова перемога козаків знову змінила ситуацію. У Брацлавському, Подільському і Київському воєводствах спалахнуло масове повстання. Католицьку шляхту, яка повернулася було до своїх маєтків, били й виганяли. За два місяці вся територія знову перебувала під цілковитим контролем козацької адміністрації. Як розповідали козаки російським послам, у них більше не було ні воєвод, ні старост. Полковники виконували функції воєвод, сотники — старост, а городові отамани — суддів.

Поляки знову і знову добивалися реваншу. Наприкінці березня 1653 року загін під командуванням обозного коронного Стефана Чарнецького, який налічував 15 тисяч осіб, вторгся у Брацлавщину й безжально вирівав містечка Погребище, Борщагівку, Самгородок, Прилуки, Немирів, Кальник та ін. Знову опір організував Іван Богун, який з п'ятьма тисячами козаків замкнувся в Монастирищі. У вирішальний момент Богун із друзями, переодягнені татарами, ударили в тил полякам, спричинивши страшенну паніку. Покинувши вбитих, військо Чарнецького втекло з-під Монастирища, а потім відступило і з Брацлавщини.

У січні 1654 року правобережні полки у складі Українського гетьманства прийняли «високу руку» російського царя. У Переяславі присягнуло 14 полковників і представники Уманського полку (Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Черкаський, Канівський, Київський, Кальницький, Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Миргородський, Прилуцький, Полтавський, Кропивенський)¹. Та це не поклато край польсько-українському протистоянню в регіоні.

¹ Грушевский М. С. К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР. Л., 1929. № 16. С. 300-303.

Уже в березні 1654 року 20-тисячна армія під командуванням коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Потоцького вторглася у Брацлавщину. Вогнем і мечем він знищив 20 містечок. «Гетман... великую въ людех тамошних Украинских починил шкodu, згола никому не пребачаючи, рубал в пень, хто тилко навинулся пред него, якож того-ж часу и два городки Уманского уезду, Егупец и Христиновку — до щенту малих и великих, без жадного респекту, на самое Свѣтлое Воскресение Господне, тиранско вибил и вирубал, вшедши до нихъ чрез обману и присягу»¹. І знову тільки сміливі та рішучі дії Богуна, який захищав Умань, змогли зупинити наступ. Проте в липні 1654 року польській владі вдалося укласти «вічний договір» з кримським ханом, ситуація кардинально змінилася, і восени того самого року коронний гетьман Потоцький, маючи під своєю орудою до 60 тисяч осіб (включно з татарами)², знову рушив у Брацлавщину. Козаки й місцеві жителі чинили відчайдушний опір. Маленьке містечко Буша (поряд з Вінницею) стало символом протистояння. Три дні Буша відбивала напади супротивника, сили якого значно переважали. Навіть жінки і діти воліли померти, аніж здатися. Дружина полковника Гавратенка після загибелі чоловіка сіла на діжку з порохом і підірвала себе разом з десятками поляків.

Спустошення Брацлавщини тривало до кінця 1654 року. Загинуло понад 30 тисяч жителів, десятки тисяч утекли до Молдавії.

Зимовий похід завершився ще однією трагедією. Не бажаючи платити за допомогу татарам, поляки розраховалися з ними жителями України від Волині до Брацлавщини (Чуднів, Котельня, Кодня, Кормин та ін.)³. Було знищено безліч міст і містечок, татари взяли в полон десятки тисяч людей.

Смерть Богдана Хмельницького влітку 1657 року стала передоднем трагічного періоду Руїни. Боротьба за владу переростала в громадянську війну, яку стимулювало активне втручання сусідів. Розкол України призводить до страшних

¹ Величко С. Летопись. Т. 1. К., 1848. С. 175.

² Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T. I. Poznań, 1859. S. 199.

³ Величко С. Летопись. Т. 1. С. 214.

трагедій Правобережжя. Уже з кінця 1660 року лівий і правий береги підпорядковувалися двом різним гетьманам. Андрусівське перемир'я 1667 року між Росією та Річчю Посполитою закріпило цю ситуацію де-юре, залишивши Правобережжя за Польщею і відірвавши від нього Київ. Це означало для регіону повернення польської шляхти, домінування католицької та уніатської церков, утиск і навіть ліквідацію козацтва. І не рятувало від тривалих війн та спустошень з боку ворожих армій.

Варто наголосити, що на Правобережжі змиритися з розколом ніхто не хотів. Козацькі полки там ще існували. Знову і знову відбувалися спроби об'єднатися. Знову проти поляків організувала 1663 року правобережна старшина на чолі з Іваном Виговським та Іваном Богуном, потім визрів амбітний план щодо об'єднання України Петра Дорошенка. Правда, його союз з Оттоманською імперією обернувся для Правобережжя новою трагедією. 1674 року Умань після 15-денної оборони повністю знищив турецький візир Кара Мустафа, а більшість населення було вбито. «Неприятели зась Турки премногою войска своего силою, августа 25, вломившись въ православній и преславній Украинській Козакорускій градъ Умань, не пощадѣлы въ немъ бывшего обоей плоти и всякого возраста народа, но остріемъ меча на самомъ ринку Уманскомъ самого виборнѣйшого и военного люду сѣмъ тысячъ убивши, и своего войска тамъ же до тринадцати тысячъ стратили, а прочіихъ многое множество по стогнахъ и улицахъ Уманскихъ, аки стеблѣ пшеничное пославши, кровавое и всему роду Малоросійскому многоплачевное отправили жниво; малое зась число всякой плоти и возраста зъ Уманскихъ людей живцемъ взявши, предать наконецъ Умань огненному снѣденію и всегдашнему запусѣнію»¹.

У березні 1674 року на раді в Переяславі гетьмана Лівобережної України (яка перебувала в підданстві царя) Івана Самойловича усі правобережні полковники обрали гетьманом Правобережжя. В умовах капітуляції Петра Дорошенка здавалося, що об'єднання Українського гетьманства було як ніколи близько.

¹ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 354.

Та знову втрутилися зовнішні сили. Почалася османська агресія, чигиринські походи. Зрештою в умовах Руїни, активізації прагнень Юрія Хмельницького та інших претендентів отримати гетьманську булаву російське командування вирішило залишити Чигирин, укріплення якого були підірвані¹.

Відмова від давньої гетьманської столиці стала предтечею подальшої катастрофи правобережного козацтва. Не маючи можливості боротися за правий берег, Іван Самойлович навесні 1679 року силами лівобережних полків провів насильницьке переселення жителів придніпровських міст (Канева, Корсуня та ін.). 20 тисяч сімей було насильно переселено на Лівобережжя, у Слобідську Україну. В історію ці похмури події увійшли під назвою «великий згін». Як доповів Самойлович у Москву, «все жители ржищевские, каневские, корсунские, староборские, мошенские, драбовские, белозерские, таганковские, черкаские на сю сторону согнаны, и от неприятеля отстранены, а города, и села, и местечки, и деревни их, где они прежде жили в той стороне, все без остатку выжжены»².

Укладений на початку 1681 року Бахчисарайський мирний договір Росії з Оттоманською імперією закріпив юридично безлюдну територію між Бугом і Дніпром (і від Києва до Чигирина), перетворюючи її на буферну зону.

Лівобережні гетьмани не полишали надії повернути правий берег. У січні 1685 року Іван Самойлович відправив у Москву посольство, яке ґрунтовно висловило думку гетьмана про кордон Українського гетьманства: «Описание воеводств Киевского, Брясловского и Черниговского, в которых Войско

¹ Питання про відповідальність російської сторони за здачу Чигирина досі залишається відкритим. У таємному наказі Федора Олексійовича було сказано: в разі очевидної безперспективності продовження оборонних заходів необхідно, «осмотря того дела накрепко, околничего, и воеводу, и ратных людей ис Чигирина вывезть к себе в полк, а Чигирин разорить, а самим отступить к Киеву и беречь Киева». Дослідник облоги Чигирина Антон Калиняк вважає, що однозначно трактувати джерела ми не можемо. *Калиняк А. Е.* К вопросу об организации обороны западных земель Украинского гетманства в преддверии II Чигиринского похода 1678 г. // Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. 2. 2013. Вып. 1. С. 119-125.

² *Заруба В. Н.* Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII века). Харьков, 1993. С. 78.

все Запорожское заключаетца»¹, при цьому територіально Київське воеводство старшина простягала аж до Чорного моря («а из Запорожья все заключаетца в воеводстве Киевском, даже к Очакову до самого Черного моря»).

Однак Правобережна Україна і доля козацтва мало хвилювали правителя Московського царства Василя Голіцина, для якого союз із Річчю Посполитою та участь у Священній Лізі були значно важливішими цілями. За умовами Вічного миру 1686 року Правобережжя залишилося за Польщею: «О тех разоренных городех и местех, которые от местечка Стаек вниз Днепра по реку Тясму были, именно Ржищев, Трахтемиров, Канев, Мошны, Сокольня, Черкасы, Боровица, Бужин, Ворон-

¹ РГАДА. Ф. 229: Малороссийский приказ. Оп. 1. № 90. Л. 19–23: «А Киевское воеводство вверх Днепра починаетца от города Лоева, а идет граница воеводства киевского от города Лоева по за Чернобылю городку чрез реку Припет по Словешню реку по за Окручию городу. А отголе по реку Случь, по за Чюднову городу, а от Случи паче полями чрез поле, нарицаемое Гончариху, до реки гнилого Текича, которая река разделяет воеводство Киевское з Бряславским // воеводством. Сего ради воеводство Киевское вверх от Днепра с Литвою кончаецца по город Лоев, который Лоев город на тому же берегу Днепра реки стоит, на котором и Киев, от Киева 108 верст, а вверх Припети реки от Литвы граница воеводства Киевского идет по за Чернобылю городу, недалече от Мозыря, даже до Словешны реки. А от Воляны граница воеводства Киевского по реку Случь по за Чюднову городу до реки Гнилово Тенича, а от той реки до диких татарских поль. В том же Киевском воеводстве по заднеприю, выше Канева, те города: Триполие, Ржищев, Канев, Мошны, Черкасы, Бужин, Чигирин, Крылов, даже до самого Запорожья, а из Запорожья все заключаетца в воеводстве Киевском, даже к Очакову до самого Черного моря, а те все полки в Киевском воеводстве извеку заключаетца: полк Черкасский, полк Чигиринский, // полк Каневский, полк Корсунский, полк Белоцерковский, полк Переяславский, которые все полки без Запорожья не обьдутца, а Запороже також де теми наполняетца полками. Бряславское ж воеводство кончитца по границу волоскую рекою Днестром по города Янополь, Могилев и Мурафу». Північно-західну межу Київського воеводства запропоновано так: «по Тетерев реку с одной стороны Киева от Полеся, а з другой по реку Рось, Тетерев // река начинаецца за Чюдновым городом 100 верст от Киева, а впадывает в Днепр реку выше Киева 100 верст, под селом Домонтовым, по той реке Тетерев от устья Днепрового идя вверх те городки и города стоят: первой городок Горностай поле, Прибирск, Шанков, Кухари, Веприк, Радомышль городок, печерского монастыря отчина, Коростышев, Житомир, Троянов, Чюднов, а за Чюдновым в 30 верстах началась та река Тетерев, 100 верст от Киева, а впадывает выше Канева в Днепр 60 верст. Рось ж река начало вершины свое имеет за Погребичаи, выше городка Володарки и городка Торчицы, за Белою Церковью 60 верст, по которой реке Росы вниз идя к Днепру те городки и города стоят: Белая Церков, Синява, Снинава, Богуславль, Стеблев, Корсунь, городок Салновка, городок Меречье, городок Михайловка, от которого и в Днепр // впадает ниже Канева и по осмы версты обе те реки Тетерев свое начало имеет от Киева 100 верст с лишком, а впадывает выше Киева в Днепр 60 верст. А Рось река начало вершины своей имеет от Киева 120 верст, а ниже Киева впадывает в Днепр 80 верст ниже Канева».

ков, Крылов и Чигирин... договорили и постановили, что те места оставатись имеют пусты, так как ныне суть»¹.

На ділі все було не так однозначно. Після укладення Бахчисарайського мирного договору султан віддав територію Правобережної України, що перейшла до нього, під управління свого васала, молдавського господаря. Було організовано козацьке правління на чолі з гетьманом Іваном Драгиничем. Йому підпорядковувалися відновлені Білоцерківський, Корсунський і Чигиринський полки. Правобережжя знову починають заселяти переселенці, які поверталися додому з лівого берега. Надалі «турецькі гетьмани» Правобережжя обрали собі резиденцією Ягорлик (на кордоні з Річчю Посполитою). З 1690 року турецькі гетьмани перейшли в безпосереднє підпорядкування кримському ханові.

Що стосується тієї частини Правобережжя, яка відійшла до Речі Посполитої, то у 1684 році польський король Ян Собеський відновив реєстрове козацтво у складі семи полків на чолі з наказним гетьманом у Немирові, дозволивши селитися козакам на південь від Росії над Тясмином і Тікачем близько Чигирин, Корсуня, Умані та Черкас. У лютому 1685 року постановою сейму підтвердила права козаків: «всех казаков низовых и украинных, как те, которые в актуальной службе под гетманом нашим Могилой находятся, так и тех, которые под того же гетмана на имя наше привлекали и Украину осаживать хотели, в отцовскую принимаю протекцию, все их вольности, свободы и привилегии, от предков наших данные, подтверждаем»².

Гетьманом став Андрій Могила, і в 1686 році було затверджено реєстр чисельністю 2 тисячі осіб. До 1689 року на польському Правобережжі налічувалося п'ять полків. Козаки беруть найактивнішу участь у війні з Оттоманською імперією на боці Речі Посполитої. За життя Яна Собеського (помер 1696 року), який прагнув зберігати хороші відносини з козаками, край почав відроджуватися. Багато міст стояли тоді занедбаніми. Могила повідомляв полякам, що «Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді»³.

¹ Источники малороссийской истории. Ч. I. М., 1858. С. 296–297.

² Volumina Legum. Vol. V. St. Petersburg, 1860. S. 350.

³ Чухліб Т. Політичні та військові спроби об'єднання козацької України // Історія українського козацтва. Т. 1. К., 2006. С. 454–455.

Щоправда, як завжди бувало, слідом за цим на Правобережжя потяглася польська шляхта, відновлювалася панщина. Пани не бажали робити висновків з недавніх козацьких війн. Величезні земельні володіння отримували на Правобережжі католицькі церкви і монастирі, а також київська уніатська митрополія. Старі конфлікти могли спалахнути з новою силою.

Лівобережні гетьмани також не забували про свій титул «обох берегів». Їхні підлеглі таємно поширювали вплив на правий берег. Так, 1685 року компанійський полковий осавул Іван Рубан «приховано» тримав під Чигирином кілька застав, що мусили перехоплювати полчан, які «пошли на своєволю»¹.

Правобережжя, таким чином, перетворилося на сферу взаємного впливу Московської держави, Оттоманської Порти і Речі Посполитої.

Підтримка Собеським козаків сприяла формуванню на Правобережжі значної території під їхнім контролем, що дістала назву «Паліївщина» і займала простір від Полісся до Дикого Поля. Називалася вона так на честь Семена Гурка на прізвисько Палій. Народився він у Борзні, козакував спочатку в Ніжинському полку, а потім, овдовівши, — на Запорозжжі. Коли Ян Собеський відновив козацтво на Правобережжі, Палій долучився до цього процесу, облаштувався у Фастові, отримав від короля титул полковника й активно заселяв безлюдні території².

Сучасник подій, канцелярист Війська Запорозького Самійло Величко, розповідаючи історію поселення Семена Палія у Фастові в 1683 році, яскраво та образно писав: «начал Палий з ласки Королевской пустій Хвастов осажовати и в нем жити, склоняючися до обох полского и російського монархов, и от обох имеючи ласку и респект; однак ляхи о том по сіе время молчали и жадного утиску ему, Палеєви, в житю з товариством

¹ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. К., 2006. С. 150.

² Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938. С. 7–9. Яків Шульгін абсолютно помилково писав: «Ни Дорошенко, ни Палий с Самусем и другими не были в состоянии вернуть казачеству силы и значения, какие им были приобретены при Хмельницком, и в конце концов казачество на правом берегу Днепра исчезло, не докончив своей задачи вызволения себя и посольства Южной Руси изпод гнета полонизма и церковной унии». Шульгин Я. Очерк Колиивщины // КС. 1890. № 2. С. 188. На нашу думку, така оцінка могла виникнути винятково через незнання реалій кінця XVII — початку XVIII століття.

его не чинили, а тепер начали онїй чинити, увидевши тамошніе городки и села пустіе многими людми Малоросійськими чрез Палея осажєніе»¹. Таким чином, заселення силами козаків порожнього Правобережжя призвело до бажання польської шляхти скористатися плодами їхньої праці та привласнити ці землі собі. Але, повернувшись у цей район, польська шляхта зіткнулася із запеклим опором селян, які «показувалися», припиняли сплачувати податки і працювати на панщині.

Звісно, незабаром у Палія виникли неприємності з польською владою, і його навіть посадили до в'язниці². Уніати спробували відібрати православну церкву у Фастові, за що Палій відрубав їм голови. Наприкінці травня 1690 року поляки спрямували до Фастова військо, щоб силою змусити Палія до покори³. Шукаючи захисту у царя, Палій зі своїми козаками став активно брати участь у походах на татарські фортеці. Так, у березні 1692 року він разом з лівобережними козаками ходив на Очаків⁴. Завдяки походу Палій здобув нечувану славу: його загону вдалося спалити посади міста і набрати багату здобич.

Після укладення Річчю Посполитою миру з Оттоманською імперією в 1699 році польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацтва на Правобережжі. Гетьман Самійло Самусь, полковники Семен Палій, Захар Іскра та інші правобережні старшини отримали наказ розпустити своїх козаків і піти з приватних і королівських володінь. Стежити за виконанням цього розпорядження було доручено коронному гетьману Яну Станіславу Яблоновському, який у серпні 1699 року написав Палію, полковникам й усім козакам: «вследствии решения сейма казачество уничтожено (ідеться про правобережне. — Т. Т.-Я.), а казаки из полков должны разойтись по домам, а в случае слушания будут разогнаны силой, для чего в Украину отправлено польское войско»⁵. На це Палій надіслав універсал шляхті повіту Овруцького з «проханням» не виганяти козаків, обіцяючи в інакшому разі за них заступитися⁶.

¹ Величко С. Летопись. Т. 3. К., 1855. С. 125.

² Листи Мазепи. Т. 1. К., 2002. № 180. С. 389.

³ Там само. № 184. С. 398–399.

⁴ Літопис Самовидця. К., 1971. С. 152–153.

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CXVIII. С. 368.

⁶ Там же. № CXVII. С. 367.

Як виявилось, ліквідувати козацтво полякам було не під силу. Палій, зачинившись у Фастові, відмовився підкорятися і відбив атаку польських військ. Після цього в його руках фактично опинилися Брацлавське та Київське воєводства. Улітку 1702 року Поділля і Брацлавщину охопило масове повстання¹. Селяни спалювали свої будинки, вбивали поляків і йшли в козацькі полки Самуся й Іскри. До осені польську шляхту вигнали аж до Львова. У результаті семитижневої облоги Самусь із Палієм 10 листопада 1702 року взяли Білу Церкву². Після цього польську владу на Волині було ліквідовано³. Паліївщина була великим, але малоорганізованим краєм. Дух свободи й анархії переважав там над організацією та порядком. Це приваблювало багатьох навіть з Лівобережжя і створювало серйозну небезпеку для Українського гетьманства.

У цих умовах за наказом польського короля Августа II і за наказом Петра I лівобережні козаки під командою гетьмана Івана Мазепи вступають на правий берег. Мазепа, який убачав у фастівському полковникові загрозу державності і свого суперника, викликав Палія до себе, тиждень його напував горілкою, а потім, за погодженням із Петром, відправив до Сибіру. Після цього війська Мазепи зайняли Білу Церкву (попри певне вагання колишніх козаків Палія)⁴. Лідери козацького Правобережжя Федір Шпак, Захар Іскра, Антон Танський визнали гетьманську владу Мазепи.

МАЗЕПА І ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Військам Мазепи відкрилася сумна картина запустіння. Як писав учасник походу Самійло Величко, «проходя тогочасную иже отъ Корсуна и Бѣлой Церкви Малоросійскую Украину, потимъ на Волинь, въ Княженіе Руское-жъ до Львова, Замостя, Бродовъ и далѣй странствуя, видѣхъ многіе гради и замки безлюдніе и пустіе вали, негдись трудами людскими аки гори и холми висипаніе, и тилко звѣремъ дивіимъ прибѣжищемъ и водвореніемъ сущіи. Мури зась, яко то въ

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CXL. С. 423 та ін.

² РГАДА. Ф. 124: Малороссийские дела. Оп. 1. Л. 1702. № 36.

³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CXXX. С. 393–394.

⁴ РГАДА. Ф. 124. Оп. 4. № 153. Л. 293 об.–294 об.

Челганскомъ, въ Константиновъ, въ Бердичевъ, въ Збаражъ, въ Соколю, що тилко на шляху намъ въ походъ войсковомъ лучилися, видѣхъ едни малолюдніе, другіе весьма пустіе, розваленіе, къ землѣ прилипнувшіе, зплѣсняліе, непотребнимъ биліємъ заросліе, и тилко гнѣздящихся въ себѣ зміевъ и рознихъ гадовъ и червей содержащіе. Поглянувши паки, видѣхъ пространніе тогобочніе Україно-Малоросійскіе поля и розлегліе долини, лѣси и обширніе садове и красніе дубрави, рѣки, стави, іезера запустѣліе, мхомъ, тростіємъ и непотребною лядиною заросліе».

Починається новий етап козацької колонізації, тобто освоєння Правобережжя. Народжений у цих місцях, під Білою Церквою, Мазепа переймався трагедією рідного краю і за відведений йому невеликий проміжок часу зумів досягти серйозних успіхів¹.

Він зберіг наявну там полкову адміністрацію: Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Черкаський, Канівський полки і додав новий територіальний підрозділ — Богуславський полк². У 1706 році було складено реєстр правобережних полків. Мазепа вважав їх малолюдними, «понеже над чотыри тысячи людей больш в себѣ не мѣют»³. Гетьман відновив адміністративне управління на цій території, призначивши економів і старост у полках Білоцерківському, Чигиринському та Брацлавському, які збирали там податки, насамперед «оренди» (вид відкупів). Причому на Правобережжі оренду виплачували не чехами⁴, а дукатами⁵. Суми були великі: з Фастова — 2 тисячі злотих, із Корсунщини, Чигиринщини і Канівщини — по 15 тисяч. Оренду з правобережних полків збирали вже з 1704 року⁶. Запроваджували й інші

¹ Цікаво, що в історіографії є тенденція недооцінювати мазепинський період в історії Правобережжя. Наприклад, Пантелеймон Куліш не згадував про відновлення за часів Мазепи, а одразу перейшов від Руїни до часів польської колонізації XVIII століття. *Куліш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. СПб., 1856. С. 88.* Аналогічне ставлення помітне і в інших нечисленних роботах про Правобережжя. Микола Андрусак і Наталія Полонська-Василенко приділяють увагу тільки Паліївщині, що, на нашу думку, абсолютно неправомірно.

² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. VII. Вып. 2. М.; Л., 1946. С. 710.

³ Архив СПб ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 39. Л. 2.

⁴ Чехи — дрібна російська монета.

⁵ *Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: збірник. Т. 1. Варшава, 1939. С. 121.*

⁶ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. К., 2007. № 579. С. 730.

податки. Білоцерківський полковник Михайло Омельченко згадував показанщину ¹, десятину і панщину ². Ці дані дають підстави стверджувати, що козацьке Правобережжя часів Мазепи вже мало сильну економіку, зовсім не було безлюдним і спустошеним краєм.

Мазепа відновив і найвідоміші козацькі центри — Чигирин та Умань. Батько історика Степана Лукомського став «осадчим» (до його обов'язків належало заселення порожніх територій) Уманського повіту й відродив Умань, Лодижин, Монастирище, Бірки та інші містечка ³. Гетьманський «дозорець» (намісник) був тепер і в Чигирині ⁴. Мазепа зумів відродити знамениту гетьманську резиденцію Чигирин, залишену російсько-українськими військами після трагічних подій 1678 року. У серпні 1708 року двори в самому Чигирині, а також хутори і пасіки, греблі, винниці, сади під містом, на Тясмині й Росі, пасіки в Мотронинському і Чорному лісах отримали Андрій, Яків та Семен Лизогуби ⁵. У 1708 році після переходу Мазепи на бік шведів саме в Чигирині переховувалися дружини полковників прилуцького Дмитра Горленка, лубенського Дмитра Зеленського, генерального осавула Дмитра Максимовича «і многие табури людей» ⁶.

Таке відродження старовинних центрів пояснювалося масовим переселенням людей, яке організував гетьман Мазепа. За відомостями губернатора Києва Дмитра Голіцина, на Правобережжі було поселено 50 тисяч осіб, заселені «многие местечки и села и деревни от Киеве далее до Богу и до Днестра», зокрема «старинные местечки, которые были под поляками» ⁷.

Після переходу Мазепи до шведів процес підтримання селянами козацьких формувань тільки посилювався. Житомирський мечник скаржився представникам Київського воеводства, що селяни масово покозачилися в придніпровських

¹ Показанщина — податок з кожного казана, призначеного для викурювання горілки.

² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001.

³ Там само. С. 231.

⁴ Вновь найденный универсал гетмана Ивана Мазепы. Нежин, 1912.

⁵ Там же. С. 3–6.

⁶ РГАДА. Ф. 6. № 154. Л. 26 об.

⁷ Архив СПб ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2711. Л. 3–3 об.; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. № 701. С. 835.

волостях Правобережжя – Горностайпільській, Козарівській, Бородянській¹.

Після Полтави

Правобережжя вельми неоднозначно сприйняло перехід Мазепи на бік Карла XII. Чимало правобережних полків підтримали гетьмана. Інші втекли, повантаживши своє майно на вози. У серпні 1709 року багато міст Брацлавського полку знову були порожні².

Однак козацькі структури на Правобережжі не зникли. Навпаки, там знову з'явився Палій, якого повернув із Сибіру Петро. Уже у вересні 1709 року сеймик Київського воєводства був змушений просити російську владу, щоб козацькі війська – Білоцерківський і Фастівський полки, а ще більше – Палій утримувалися від захоплення шляхетських маєтків. Причому йшлося про Житомирщину³.

Зрозуміло, після сходження зі сцени Мазепи, який категорично не погоджувався повертати Правобережжя Речі Посполитій, поляки активізували свої звернення до Петра. Уже в січні 1710 року шляхта Київського воєводства посилала своїх депутатів на нараду у Варшаву з вимогою повернути Білу Церкву, Полонне, Бихів і «всю Україну» від Палія, «вновь поселившегося в Хвастове»⁴. На переговорах з Олександром Меншиковим послали воєводства Київського були стриманішими. Вони просили тільки, щоб Палій «не чинив кривд» обивателям Овруцького і Житомирського повітів⁵. Утім ратифікація в 1710 році сеймом Вічного миру⁶ (укладеного ще 1686 року!) відкривала перед поляками легітимну можливість вимагати повернення Правобережжя.

Тим часом петровська адміністрація розглядала Правобережжя як свою територію й абсолютно не мала наміру поступатися нею полякам. У травні 1710 року київський губернатор

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CCLXIX. С. 710–711.

² Архив СПб ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 3348. Л. 1.

³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CCLXXV. С. 717.

⁴ Там же. С. 726.

⁵ Там же. № CCLXXVI. С. 728–729. До речі, усі документи Київського воєводства оформляв скарбник земський намісник староства Василь Виговський з Вигова.

⁶ Volumina Legum. Vol. VI. S. 73–82.

Дмитро Голіцин велів наказному білоцерківському полковнику Антонові Танському бути готовим до походу разом з полковниками брацлавським, корсунським і чигиринським. Він також радився з ним, робити збірним пунктом Умань чи Брацлав¹. У цих умовах сеймик Київського воєводства просив Голіцина і Танського про захист від наступальних сил Лещинського й Орлика². Полякам довелося цілковито рахуватися з козацькою владою на Правобережжі. Так, у серпні 1710 року шляхта постановила зібрати земський збір для гарнізону в Білій Церкві, але сумнівалася, що зібрати його дозволять козаки Білоцерківського полку під керівництвом Танського, «які займають середину» воєводства Київського — Фастів, Білу Церкву, Бердичів, Бихів, Котельню і Паволоч³.

У лютому 1711 року гетьман Скоропадський своїм універсалом призначив Танського білоцерківським полковником⁴. У цей час запорожці з Орликом зайняли Брацлав, а потім рушили на Немирів, Вінницю та Чигирин⁵. У травні Голіцин наказував Танському мати відносини з брацлавським, чигиринським і корсунським полковниками, а також з уманським сотником⁶. Це була війна за Правобережжя гетьманів Пилипа Орлика й Івана Скоропадського, що орієнтувалися, відповідно, на турецького султана і російського царя. Але і той, і той були за козацьке Правобережжя.

В умовах війни, що тривала, поляки намагаються добитися від Петра поступки Правобережжя. Власне, вони і не визнавали встановлення там гетьманської влади. У своїх документах поляки називали Мазепу і Скоропадського лише гетьманами «войск заднепрских», тобто лівобережних.

Мартіан Волович, «надзвичайний і повноважний посол його королівської величності та Речі Посполитої», подав Петру відповідні статті, вкотре вимагаючи повернути Правобережжя. Та відповідь «від панів міністрів державних справ його величності» (березень 1711 року) була дуже ухильна і явно спрямована на зволікання: «О Чигирине и других местех,

¹ Архів ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CCLXXVII. С. 730.

² Там же. № CCLXXVIII. С. 731.

³ Там же. № CCLXXVIX. С. 736.

⁴ Там же. № CCLXXXII. С. 747–748.

⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 11. Ч. 1. С. 385.

⁶ Архів ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CCLXXXV. С. 751.

которым по договору вечного миру надлежало быть пустым, а населены без указа ц. в. от изменника Мазепы, обещает царское величество чрез высланных с обеих сторон комиссаров повелеть, рассматривая, учинить по договором справедливое определение, сколь скоро нынешния случаи турецкого и татарского в тех сторонах наступления до того допустят»¹. Що стосується «фортеця Речи Посполитой в Украине, а именно, Белой Церкви, Хвастова, Брецлава, Немирова, Бугуслава, его царское величество никогда не требовал иметь, и ныне не желает», і давно б їх повернули, «но понеже владетели тех мест... были всегда при стороне неприятельской... отдать было невозможно»². Власне, це було продовженням тих обіцянок, які на посилені прохання Мазепи давали полякам з 1705 року, без наміру їх коли-небудь виконувати. Річ Посполиту початку XVIII століття російська влада розглядала лише як інструмент у геополітичних комбінаціях. Ані військових, ані дипломатичних важелів, щоб повернути Правобережжя, поляки тоді вже не мали.

Доля козацтва після Прутського миру

Усе кардинально змінюється після провального Прутського походу, в якому армія Петра зазнає катастрофічної поразки від Османської імперії, а сам цар ледь не потрапляє в полон. Прутська мирна угода, підписана в липні 1711 року, передбачала відмову від територій «черкас и запорожцев», «которых хан Крымский сиятельствои Живлет-Гирей хан имеет в своем покорении»³.

Згідно з указом Петра I від 23 вересня 1711 року козацькі полковники, які перебували на правому боці Дніпра, мушили переселятися на лівий берег. «Понеже, по учиненным с поляками вечного мира трактатам, тогочиную заднепрскую Украину с ее рубежи, именно в трактатах написанными, надлежит

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 11. Ч. 1. С. 394.

² Там же. С. 393.

³ Договоры России с Востоком. Политические и торговые / сост. Т. Юзефович. СПб., 1869. С. 13. Тарас Чухліб помилково пише, що спроби Орлика повернути Правобережжя під свою владу змусили Петра I і Сагайдачного здійснити згин населення. Чухліб Т. Політичні та військові спроби об'єднання козацької України // Історія українського козацтва. Т. 1. К., 2006. С. 470.

оставить полякам...» Усім було запропоновано «в подданстве нашем верно быть желающими, с женами и детьми... на желище перейти в Малую Россию, в тамошние полки... да с той же стороны от местечка Терехтемирова вниз на Днепре, даже до устья реки Тясмина, со всех местечек, сел и деревень обывателей перевесть в Малую Росию и тем землям быть в пустоте всегда, а на оных полякам никаких людей не селить»¹. Мешканці Правобережжя справді масово переселялися з усім майном «и даже с деревянными церквями, которые были разобраны и увезены на возах»². Навіть у середині XIX століття народ пам'ятав цю подію і казав: «Се було ще до згону»³. Щоправда, дехто надавав перевагу вільним краям, а не «Малой России»: «В XVIII веке в степи поуходили многие крестьяне, участвовавшие при Палие и Самусе в восстаниях начала столетия»⁴.

На цьому тлі сеймик Київського воеводства у вересні 1711 року прийняв постанову «о выводе казаков из Белой Церкви и со всей Украины»⁵. Утім їхня роль була тут абсолютно пасивна. Усе вирішував турецький султан.

Очевидно, переселення козаків відбувалося не так швидко, як того хотілося б полякам. У лютому 1712 року постановою сеймику Київського воеводства знову наполягала на виведенні козаків з його території, наголошуючи, що за пактом царя з султаном воеводство має бути повернуто Речі Посполитій (евакуація російських військ і реституція України)⁶.

У Росії в той момент не було можливості протистояти Оттоманській Порті. 9 червня 1712 року Танському висилають указ про призначення його київським полковником (замість білоцерківського)⁷. Правобережжя знову знелюдніло. У березні 1714 року керуючий маєтками київської католицької єпископії повідомляв, що Фастів порожній і в належних йому

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CCLXXXVII. С. 756.

² Там же. С. 756. Найдокладніше обставини «згону» 1711 року дослідив Микола Крикун: *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. К., 2006. С. 406–426.

³ *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т. 1. СПб., 1856. С. 83.

⁴ КС. 1890. № 6. С. 411–412.

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CCLXXXVI. С. 752.

⁶ Там же. № CCXC. С. 763.

⁷ Там же. № CCXCI. С. 767–768.

селах усього 8 підданих ¹. Восени 1714 року шляхта воєводства Київського також заявляла, що людей за Дніпро забрала всіх Москва ². Утім у цьому разі йшлося про спроби землевласників уникнути сплати податків.

НОВА ПОЛЬСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

І ось уже вкотре після кривавих зіткнень та протистоян-ня з козацтвом і селянством, що приєдналося до нього, польська шляхта знову поверталася на Правобережну Україну. Чому вона так уперто наступала на ті самі граблі, забуваючи всі отримані уроки і не думаючи про наслідки? Яскраву відповідь дає Самійло Величко: «И не всуе Поляки, жалѣючи утрати Украины оная тогебочнея, раемь свѣта Полского въ своихъ унѣверсалахъ ея наричаху и провозглашаху; понеже оная, предъ войною Хмелницкого, бысть аки вторая земля обѣтованная, медомъ и млекомя кипящая».

У пісні «Ой наварили ляхи пива» про Івана Гонту звучить гіркий докір полякам:

*Гей, взяли собі Україну,
Та й не шанували* ³.

Варто зазначити, що польська власність у цьому регіоні розподілялася не між дрібною шляхтою, а в основному складалася з магнатських володінь. «Уманщина перешла от Струсей к Потоцким, Смелянщина от Конецпольских к Любомирским; и в этих огромных имениях, в которых “дедичи” никогда сами не жили, заселением земель и устройством их имений занимались их урядники и уполномоченные» ⁴. До 1762 року «поляки самовольно населили 10 городов Правобережной Украины, признанных по договору 1686 года спорными и поэтому не подлежащими заселению» ⁵.

Просто так привабити новоселів було неможливо. Єдиний варіант полягав у створенні слобід, тобто звільненні «от всех почти повинностей и налогов на известное число

¹ Там же. № ССХСV. С. 773.

² Там же. № ССХСVІІ. С. 778.

³ Там же. С. 514–516.

⁴ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 84.

⁵ Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. М., 2002. С. 89.

лет»¹, іноді навіть до 30². Серед колишніх правобережних жителів і втікачів зі старшинських маєтків лівого берега завжди знаходилося немало людей, які готові були знову спробувати щастя на польській стороні. Тим паче, що, як зазначав Пантелеймон Куліш, перехід через Дніпро «при тогдашнем состоянии земской управы и пограничного дозора» був легким. Куліш також описував цікавий переказ про *фігури*, тобто хрести, з повішеними на них снопом жита, ціпом і серпом. «Такие фигуры выставляли на береговых возвышенностях в знак того, что некто заселяет слободу и приглашает к себе поселян на известных льготах». В перекладину вбивали кілочки, що вказували, на скільки років дається пільга³. Шляхта збирала лише подимне, а панщина була умовною, не більше дванадцяти днів на рік. Тому нові села досягали квітучого стану доволі швидко, і, як наслідок, населення краю зростало.

Проте дух козацтва все одно жив на Правобережжі. Там, «где народонаселение уцелело, или там, где оно стало медленно водворяется, мы встречаем тоже симптомы брожения»⁴. Це були ті самі люди або їхні нащадки. Практично одразу після «згону», незважаючи на всі перешкоди з російської сторони, люди стали повертатися на старі місця⁵. Ці люди анітрохи не змінилися. Свобода козацька і віра старовинна залишалися їхнім ідеалом, забронзовілим за десятиліття воєн і потоків пролитої крові. Ілюзорність ідеалу, примарність мрії були як ніколи сильні. «Поводы к козацким восстаниям не только не были позабыты, но еще усилены очарованием прошедшего»⁶.

Потяг до козацької мрії на Правобережжі втілювався не лише в гайдамацьких рухах, а і в активному вступі в так звану міліцію або надвірних козаків, тобто особисту охорону

¹ Куліш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 85.

² Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. К., 2011. С. 285.

³ Куліш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 86.

⁴ Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700-1768. К., 1876. С. 90.

⁵ Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. С. 434-435.

⁶ Куліш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 90.

шляхти й магнатів. Селянська родина зобов'язана була надати вершника в певному мундирі і з необхідним озброєнням, на хорошому коні, а за це звільнялася від панщини, данини та оброків на весь час служби. Надвірні козаки самостійно вибирали своїх старшин — отаманів, осавул, сотників, хоча полковником призначався шляхтич¹. Якоюсь мірою поляки самі провокували місцеве населення, що добре пам'ятало козацькі часи, створюючи надвірну міліцію і посилюючи ностальгійні спогади про минуле. З'являлися тисячі озброєних «показачених» самими поляками селян. Незважаючи на своє привілейоване становище, надвірні козаки виявилися дуже ненадійною і навіть небезпечною для шляхти структурою. Час показав, що найчастіше вони приєднувалися до гайдамаків.

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ГАЙДАМАКИ

Двохсотлітня історія правобережного козацтва не могла швидко стертися з народної пам'яті². Ідеали козацької волі, засновані на відданості «вірі предків» (тобто православ'ю), знайшли відображення в новому русі, що дістав назву гайдамацького (від тюркського «айда» — «підемо»). Ми не раз наголошуватимемо, що, як і всі подібні явища, гайдамацькі повстання були неоднорідні за складом та ідеалами. Пошук здобичі і пригод сусідів з мотивами національної, релігійної та соціальної боротьби. Активними прихильниками гайдамаків були запорожці (про це докладніше нижче), а також українське православне духовенство, так само як і ченці прикордонних православних монастирів. Слабкість Речі Посполитої як держави, зокрема у військовому сенсі, а також безпорадність польської адміністрації призводять до того, що гайдамацькі рухи на Правобережжі в другій і третій чвертях XVIII століття стають хронічним явищем, часом набуваючи значної сили.

Між вільним православним селянством і католицькою шляхтою дуже скоро почалися конфлікти. А тільки-но справа

¹ Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768. С. 74.

² Наприклад, Петро Савін, учасник Коліївщини, на допиті заявив, що він із Полісся, з містечка Народич, «из регистровых казаков». ІР НБУВ. Ф. II. № 4101. Арк. 13 зв.

дійшла до гайдамацьких повстань, по суті нового виду козацьких війн, селяни одразу ж охоче до них приєдналися. Запорожцям і лідерам гайдамацьких ватаг не потрібно було докладати особливих зусиль, щоб знайти собі союзників. Перше велике гайдамацьке повстання 1734 року – яскравий приклад.

Приводами до повстання стали смерть польського короля Августа II, створення Дзиковської конфедерації на підтримку Станіслава Лещинського і початок збройної боротьби шляхти, прихильників різних кандидатів, за участю іноземних військ. Коли російські та реєстрові козацькі війська були введені в Правобережну Україну, це послужило сигналом для масового повстання місцевого селянства. Особливої сили воно досягло на Київщині та Волині, де його очолив сотник Шаргородської надвірної міліції І. Верлан. Він закликав селян формуватися в козацькі полки, винищувати поляків та євреїв. Заклики Верлана зустрічали велике співчуття, а його загони проникали аж до Кам'янця-Подільського і Львова.

Показово, наскільки пам'ять про козацькі часи стійко зберігалася у Брацлавщині. 1734 року там активно ширилися чутки про спрямування на допомогу місцевому населенню полковника Танського й гетьмана Самуся¹. Тобто в пам'яті спливали часи Палія, і не важливо, що Танського й Самуся вже не було серед живих.

Надалі суди Київського та Брацлавського воєводств були переповнені скаргами шляхти на своїх селян і «domowe chłopotstwo», яких підбурили до збройного повстання². В інших випадках, наприклад, у селі Гулевець, селяни ставали інформаторами і провідниками гайдамаків³.

Надзвичайно яскраво реалії краю відображають збережені свідчення селян, які взяли участь у цьому першому гайдамацькому повстанні. Вони мріяли приєднатися до козаків і разом з російськими військами різати ненависних ляхів. Такий собі Андрій Суляк, який народився під Збаражем, розповідав, що Верлан мав указ від московського полковника на ім'я

¹ Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768. С. 104.

² Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 3. № XXIV. С. 49; № XXVI. С. 52; № LVIII. С. 99.

³ Там же. № LXVI. С. 118.

Поланко: «ее и. в. волохам, казакам и сербам, чтобы служили». Селяни присягнули в Умані проти ляхів за її імператорську величність тощо ¹.

Селянин Супрун Кияшко мешкав у селі Борки Чигиринського староства. Один його син був у Січі, інший жив з ним. Кияшко мав пасіку на кордоні. Коли прийшли гайдамаки, вони кликали його з собою. Супрун відговорився старістю, але син його прямо сказав: «Ты мене, батьку, не удержиш, я з ними поїду» (“ty мене, bat’ku, ne uderzysz, ja z niemi poidu”) ².

Російські війська, що вступили на територію Речі Посполитої, тобто на Правобережжя, охоче залучали до себе надвірних козаків і селян, які приєдналися до них. Командувач російських військ Людовік Гессен-Гамбурзький у своєму указі прямо писав про «российские войска команды нашей как регулярные, так и нерегулярные» (тут і далі курсив мій. — Т. Т.-Я.) ³. Пізніше, після закінчення повстання, у 1735 році постанова сеймика Брацлавського воєводства вимагала покарання російських офіцерів, «подстрекавших крестьян к бунту» (Полянського, Редькіна, Сенькеєва, Корсака та ін.) ⁴. Єзуїти подали скаргу на російського полковника Полянського, який у містечку Гранові передав командування російським військом якомусь Гриві, «ватажку запорожцю». Після цього вони напали на Вінницю разом «с обывателями ключа Немировского», тобто місцевими селянами ⁵. В іншому випадку шляхтянка скаржилася, що запорожці, підбуривши селян жаботинських, убили її чоловіка і викрали майно. Але основні претензії позивачки були до російського полковника Андрія Дуніна, який квартирував тоді в Жаботині і своїми розпорядженнями спричинив повстання селян, узяв частину грошей та звільнив від відповідальності селян, які примкнули до гайдамаків. Зокрема, Дунін наказав, «чтобы крестьяне не ходили на стражу в замок и не слушались» ⁶.

¹ Там же. С. 118.

² Там же. № LXXXIV. С. 160.

³ Там же. № XLI. С. 79.

⁴ Там же. № LXXXVII. С. 181.

⁵ Там же. № CIV. С. 215.

⁶ Там же. № CXXXI. С. 263–264.

У багатьох випадках селяни, взявши участь у спустошенні села, йшли звідти в пошуках кращої долі ¹. Найчастіше втікали на лівий берег. У лютому 1735 року Брацлавський сеймик подав вимогу генерал-губернатору Києва Йоганну Вейсбаху видати учасників повстання, які втекли на лівий бік Дніпра ².

Кордон з Росією

Переходи були простими, кордону як такого не існувало, та й не мав він чітко встановлених меж. Ще в 1736 році Брацлавський сеймик постановив створити комісію для визначення кордону з Росією ³. У серпні 1740 року депутати Київського воєводства скаржилися на сейм щодо переміщення російських кордонів з річки Ірпінь і Стугна на Унаву (Фастівський округ) ⁴. Однак Річ Посполита зразка середини XVIII століття була вже зовсім не тією, що сто років тому. Без допомоги російських військ вона не могла впоратися з гайдамаками.

Хоча останні зазвичай приходили із «запорозьких земель», Дикого Поля або Лівобережжя, вони незмінно заручалися підтримкою місцевого правобережного селянства, яке вбачало в них захисників і втілення козацької мрії. Постійними зв'язковими були пасічники, які жили у віддалених місцях. Про одного такого знаємо з матеріалів 1742 року, коли поляки проводили розшук у околицях Умані, щоб викрити зв'язки селян з гайдамаками ⁵. Тож не дивно, що Брацлавський сеймик постановив знищити віддалені степові хутори і гарди, де збираються свавільні холопи ⁶.

Селяни об'єднувалися з гайдамаками і в періоди між великими повстаннями. Так, серед претензій дворян Київського воєводства у прикордонний суд з 1746 по 1751 рік згадано напад на Фастів білоцерківського отамана, що зібрав запорожців. Шляхта скаржилася на підданих села Борзна, які

¹ Архів ЮЗР. Ч. 3. Т. 3. № LXXXII. С. 157.

² Там же. № LXIII. С. 111.

³ Там же. № CVII. С. 220–223.

⁴ Там же. № CLVI. С. 317.

⁵ Там же. № CLXIX. С. 346.

⁶ Там же. № CVII. С. 220–223.

«з закордонними» (тобто вихідцями з Лівобережжя) напали на своїх панів, а потім сховалися на території Росії¹. Те саме відбулося і в селі Таборівка Білоцерківського округу, де селяни із запорожцями напали на панський двір і збунтували підданих².

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В ГАЙДАМАЦЬКОМУ ПОВСТАННІ 1750 РОКУ

Новий виступ гайдамаків почався 1750 року. З весни по Осінь (звичний час гайдамацьких повстань) майже все Київське воеводство і Поділля перебували під владою повсталих. Їм вдалося захопити навіть Вінницю.

Картина підтримки місцевого населення була копією попередніх гайдамацьких виступів. Командувач коронних військ на Правобережжі (т. зв. української партії) А. Ожга наказував шляхті й духовенству Київського воеводства Овруцького повіту робити облави в лісах, борах, пасіках, виявляти селян, «состоявших на связи с гайдамаками и снабжающих их съестными припасами»³. Серед звинувачених був пасічник, мешканець села Копистирын (Шаргородський район), якому ставили на карб те, що він переховував на пасіці і постачав харчами гайдамаків⁴. У зносінах з гайдамаками звинуватили й селян містечка Народичі (Овруцький повіт)⁵. Було заарештовано мельника Тараса, сини якого кілька років провели у Січі, а також інших підданих лозницьких — одні бували на Запорозжжі, інші «кореспондували» з гайдамаками⁶. Гайдамаків підтримували не тільки селяни, а й рудники, тобто ті, хто видобував руду⁷. Тож не дивно, що поляки вважали всіх українських селян потенційно небезпечними. Універсал коронного гетьмана І. Потоцького від 1751 року забороняв пропускати селян за кордон без спеціальних перепусток, а також наказував обстежити броварні і хутори, щоб перевірити

¹ Там же. № CLXXIX. С. 369.

² Там же. № CXCVIII. С. 411.

³ Там же. № CCXI. С. 432-433.

⁴ Там же. № CCXIII. С. 435.

⁵ Там же. № CCXXIX. С. 463-464.

⁶ Там же.

⁷ Там же. № CCLIX. С. 544.

Уманський сотник Іван Гонта.
Художник С. Васильківський

поведінку підозрілих осіб, які там переховуються¹.

Побоюючись гайдамаків, сеймик Київського воєводства восени 1750 року вирішив озброїти створювану спеціальну міліцію за рахунок подимного податку². Аналогічно вчинив і сеймик Брацлавського воєводства, створивши збройну міліцію під командою Д. Мацевича. Йому наказували ловити гайдамаків і пов'язаних з ними осіб. Причому оплатою мала слугувати вся отримана здобич³. Та вже через рік дворяни Київського воєводства заявили, що бажають скасувати міліцію, позаяк

та не захищала від нападів гайдамаків, ще й сама грабувала⁴.

Наслідки цього постійного протистояння були сумні. У грудні 1750 року староста Чигирин Ян Кастан Яблоновський заявляв, що Чигиринське староство повністю розорене гайдамаками й остаточно спорожніло⁵. При цьому, згідно з місцевими переказами, перед Коліївщиною в чигиринських лісах «были секретные кузницы, в коих приготавлилось оружие»⁶.

КОЛІВЩИНА

Про те, що стало приводом до повстання 1768 року, докладно поговоримо нижче. Спроба зберегти Річ Посполиту, ілюзорно сприйнята як необхідність боротьби з православними «дисидентами», море крові, пролите ка-

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 3. № ССLLXXII. С. 573–574.

² Там же. № ССXL. С. 479.

³ Там же. № ССLLI. С. 490.

⁴ Там же. № СССXIX. С. 671.

⁵ Там же. № ССLXII. С. 550.

⁶ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Біла Церква, 2005. С. 527.

толиками Барської конфедерації, додалися до привабливих декларацій політики Катерини II, збіглися з часом закінчення пільгових років. Усе це спричинило вибух. Для нас важливим є розуміння того факту, що Коліївщина була черговим сплеском надії повернутися до козацьких часів, до тієї романтичної Гетьманщини, оспіваної в думах, обожнюваної та ідеалізованої народом. Як це було за Наливайка і Хмельницького, Палія та Самуся.

Існує переказ, що після взяття Умані Залізняк і Гонта наказали бандуристам співати їм думу про Богдана Хмельницького. І це надзвичайно яскраво засвідчує зв'язок часів та домінування ілюзій.

Надвірні козаки

Коліївщина, на відміну від попередніх гайдамацьких виступів, зародилася не деінде, а в самому серці козацького Правобережжя, на Чигиринщині, в Мотронинському лісі. І це були не напади окремих ватаг, а масовий підйом місцевого населення — від селян і пасічників до надвірних козаків. Найбільш відомий завдяки передусім польській літературі факт приєднання до повстання надвірних уманських козаків під керівництвом Івана Гонти. Але це був зовсім не поодиноким випадок, що є доказом тих настроїв, які домінували в регіоні.

Зберігся запис у гродських книгах Вінниці, який зробили старшини надвірних козаків Андрій Письменний, сотник немирівський; Устим Бобель, сотник тульчинський; Федір Попович, отаман з Уманщини; Єлим Баран, отаман немирівський; Григорій Дуброва, отаман гущівський; Павло Черетний, отаман брацлавський; Іван Моторний, осавул оратівський; уманський козак Роман Романенко. Насамперед вражає сам факт такого запису. По-перше, перед нами люди освічені, котрі розуміються на юридичних казусах. А по-друге — свято вірять у свою правоту. Автори запису перелічували лиха, яких зазнало православне населення польського Правобережжя в 1768 році від барських конфедератів: «Ми, дивлячись на це з невимовним болем і відчаєм, були змушені

об'єднуватись з військом найяснішої її милості імператриці усієї Росії не з іншою метою, як тільки через власні скарги наших людей, щоб можна було обороняти наших побратимів і рідних при майбутніх нападах та помститися ворогам усього християнського народу за пролиту тиранами невинну кров і за поневолення наших побратимів. Тому вимагаємо без жодного примусу, добровільно приєднуватись до нас і бути у війську найяснішої її милості імператриці!»¹

У деяких інших випадках надвірні козаки втікали в Росію. Так, ще у квітні 1768 року Україну покинув отаман Іван Сухина з 62 «польськими козаками», які втекли, не бажаючи діяти спільно з конфедератами проти своїх співвітчизників. Вони «прибегнули под высочайший покров е. и. в. с желанием остаться вечно в подданстве». Цікаво, що найвищий рескрипт Катерини наказував «принять их ласково и поместить между настоящими в Елисаветградской провинции поселенцами», а якщо хто ще з польських козаків вийде — чинити з ними так само². Те, що поляки поставили надвірних козаків перед необхідністю карати власних селян, підтверджує і губернатор Петро Рум'янцев. Він повідомляв Катерині II, що польський губернатор Сасін «уполномочен был нарочно от господина своего, бунтовщика Щенявского, чтоб собрать всех пограничных козаков и противо нас поставит; только сии жители сведавши, для чего сие делается»³.

КАНІВ

Однією з найяскравіших сторінок Коліївщини, що характеризує козацькі ідеали повсталих, їхні мрії та прагнення, є, на нашу думку, події в місті Канів.

У червні 1768 року Петро Рум'янцев сповістив Катерині, що в Переяслав прибули старости і губернатор канівський, а також губернатор корсунський. Вони втекли від гайдамаків і початку повстання, розповівши таке: «9 числа сего июня

¹ Гайдамацький рух. № 271. С. 489.

² Матеріали для історії Коліївщини или резни 1768 г. / изд. Н. Костома-ров // КС. 1882. № 8. С. 319.

³ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 52; КС. 1882. № 10. С. 110–113.

вооруженных тридцать человек козаков» запорозьких, «вѣхавши в город Канев», надіслали одного до губернатора, оголошуючи, що «они в силу указу в. и. в. от кошевого войска Запорожского туда посланы». На прохання поляка пред'явити указ вони показали папір «под титулом в. и. в., написанное запорожским атаманом куреня Уманского, которого прозвание он позабыл, с приложением печати запорожской». Після цього у відповідь на відмову здатися запорожці напали на замок, причому «польские казаки (тобто надвірні козаки. — Т. Т.-Я.) и обыватели к ним присоединились»¹. За іншими відомостями, «тридцать человек козаков запорожских в польском местечке Каневе выжгли тамошний замок, умертвили многих поляков...»² Самі жителі Канева свідчили, що запорозький отаман тричі посилав до поляків, але ті відповідали, що битимуться. Він підпалив замок, і тоді поляки вийшли³.

Те, що канівці справді закликали на допомогу запорожців, підтверджувало і звернення до Рум'янцева «от жителей местечка Канева, козацких атаманов с товариством», передане в Переяслав гінцем. У цьому посланні мешканці Канева пояснювали, що, «предваряя намерение господ своих, якобы на погубление их взяты, и видево, что и попы свои заодно с теми зделались на них гонители, призвали к защищению своему запорожских козаков...»⁴ Тобто вони пояснювали свої дії заходами, вжитими для захисту від барських конфедератів.

Побоювання мешканців не були безпідставними. Канівець, сотник Василь Мізін, розповідав таку історію: «по причине бывшего на него от каневского губернатора Новицкого гонения за то, что он, Мизин, с прочими тамошними каневскими греческого исповедания жителями по принуждению оного Новицкого не пристал к униатскому закону и от угрожения оным Новицким ему, Мизину, смертию, бежав он... ис-под караула», потім прийшов у Канів, де був Неживий⁵.

¹ Там само. № 9. С. 541.

² Там само. С. 540.

³ Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. С. 308.

⁴ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 11; КС. 1882. № 9. С. 541.

⁵ Гайдамацкий рух. № 244. С. 447.

Канівський міщанин Сидір Іванович згодом подав скаргу у гродську канцелярію від імені «обывателей воеводств Киевского и Брацлавского» на поведінку Канівського гарнізону, який підтримав, зокрема, Барську конфедерацію. Він описував, як поляки зігнали в Канів «300 знатных особ» православної релігії, били їх киями і силою примушували присягати на вірність конфедерації¹.

Кошовий отаман, звісно, поспішив відхреститися і від своїх запорожців, і від канівських жителів. В офіційному рапорті Рум'янцеву він повідомляв: «прозби от каневских жителей к нам в Кош никакой не било і о сем Кош неизвѣстен, от Коша козаки запорожские туда для сего не послани»².

Рум'янцев, який добре орієнтувався в реаліях Правобережжя, мабуть, не особливо цьому вірив і писав: «по всей окружности местечка Канева взаимное мщение между собою польских жителей распространяется до того, что сами подданные, ревнуя по вере православия греческого, встают против владельцев своих в своем возмущении, принял тут средства жесточайшие. А напротив другие, поборники римского вероисповедания, нападают на церкви и монастыри православные, и наглые мучительства производят над духовными и мирскими людьми»³.

Захопивши Канів, гайдамаки вимагали від російської влади в Переяславі інструкцій, як їм чинити далі («от той канцелярии совета и наставления»⁴). У надісланому до переяславської полкової канцелярії повідомленні вони стверджували, що «тех запорожцев вызвали сами из Сечи к своей защите», а отаманом був у них отаман куреня Мглинського запорозького Семен Неживий⁵. Сам Неживий у листі до командира гусарського полку Федора Чорби 21 червня 1768 року пояснював свій прихід на допомогу Каневу: «Поневаж в польской

¹ Гайдамацький рух. № 267. С. 481.

² Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. Т. 7: Колівщина 1768 року в документальній та мемуарній спадщині. Ч. 1. № 39 (рукопис).

³ Архів військово-походної канцелярії графа П. А. Румянцева-Задунайського. С. 11; КС. 1882. № 9. С. 541.

⁴ Там же.

⁵ Архів військово-походної канцелярії графа П. А. Румянцева-Задунайського. С. 19.

області показалося немалое разорение, яко и в старостве чигиринском от году 1766 от униатов, которые, униаты, народу христианскому великие беды и разорения делали, при том же разорении, священников благочестивых словивши, головы, бороды и усы обстригали и тиранско мучали, не токмо священникам и монахам тое делали, но и народу христианскому, и еще войско конфедерацкое, в Украину спровадивши, хотели народ христианский мучити, яко в городе Каневе, от козак отобравши ружья, хотели (их) смертью казнить. Я, Семен Неживый, атаман куренный уманский, видячи кривду народа православного, собравши казаков, вооружился и тех конфедератов з Украины отогнал, а некоторых ляхов смерти предал». Неживий підкреслював: *«Теперича содержуь в Медведовце со всею своею командою и ожидаю от вашего высокородия милостивой резолюции, что мне впредь поступать; поневаж со всею своею командою народу христианскому никакой обиды не делал и которые города доставал, и те города подписалися, при котором письме до вашего высокородия для рассмотрения и предоставляю»*¹. Неживий справді почав переговори з російськими командирами про спільні дії², а 26 червня відбулася зустріч отамана з поручиком жовтого гусарського полку князем Іваном Монвеловим. Зустрічалися вони на греблі, гайдамаки приїхали з хлібом-сіллю, вимагали видати поляків і жидів³.

Серед гайдамаків Неживого, як і поміж місцевого населення, домінували ілюзії, що «оныя места будут в скором времени российской державы, а не польской и чтоб те мужики считались российскими, а не польскими жильцами»⁴. Тобто всі вірили у швидке приєднання Правобережжя до Росії, вважаючи це єдиним порятунком від ненависної польської влади.

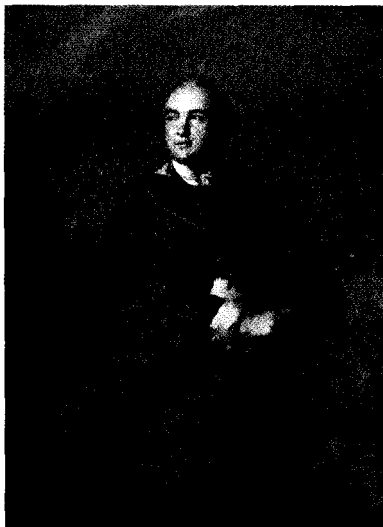
Саме тому червоною лінією серед свідчень жителів правобережних містечок проходять офіційні заяви про відсутність будь-яких претензій до гайдамаків. Такі документи підготували, наприклад, міщани села Мошни: «Благородному

¹ Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. С. 306.

² Там же. С. 314.

³ Там же. С. 315.

⁴ Там же.

Кирило Розумовський.
Художник Л. Токке

и достопочтенному г-ну атаману куреня уманского войска запорожского Семену Неживому от мешчан мошенских». Мешканці міста перелічували «крайнюю нужду и отягощение» від губернатора мошнинського Підгородецького, який «людей свецких до полусмерти киями забивал, униатам гонителям великую протекцию давал во всем», збирався «на нас конфедерацию спровадити из ляхов». Ці погрози і несправедливості жителі представили Неживому, і той під час свого перебування в Мошнах «людям нашим мо-

шенским ни меньшей кривды не учинил, совестью о том свидетельствуем». Підпис на документі — отаман мошенський Василь Кирченко і «к сему и целая громада мошенская»¹.

У свідченні канівських жителів акцент було зроблено на становищі надвірних козаків, які, «видя свою нужду и ближнею смерть и прочих христиан, доносили ему, атаману, чтоб посланного от них с таковым резонем, что господа наши каневские в замке обетающиеся советовали между собою не применять никакоже намеренного дела: оных казаков прежде атаманов, потом рядовых... отобравши оружие от них, выгубити смертно. И с тоей причины слышали от некоторых таковую нечаянную смерть не токмо себе, но и на прочих христиан; оные каневские козаки и просили вышепомянутого атамана войска запорожского». Надвірні козаки приєдналися «к команде вышепомянутого атамана», який, «будучи в городе нашем Каневе, жителям здешним каневским никакой обиды не делал». Документ підписали отамани, міщани і городові козаки². Козаки із загону Неживого, своєю чергою, стверджу-

¹ Матеріали для історії Коливіщини или резни 1768 г. С. 307.

² Там же. С. 308.

вали, що задовольнялися лише хлібом, який давали їм жителі Канева, «никаких разореней и грабительств никому не чинили» і взагалі «жили тамо единственно только для охранения от обид тамошних обывателей, которыя просили нас, чтоб их защищали от поляков»¹.

Зрештою, є свідчення медведівців. Вони підкресливали, що «в старостве чигиринском везде по городах и селах великое разорение народа показалось от поляков, т. е. от конфедератов», зокрема масові вбивства з боку поляків відбулися в Жаботині. Потім «конфедераты, враги и неприятели е. и. в. и Короне польской, приехавши сто человек у Медведовку», відібрали зброю у надвірних козаків. Мешканці Медведівки наголошували, що опинилися перед складним вибором: вони не хотіли зрікатися православ'я («Но мы все правоверные христиане, не хотя своей присяги касовати благочестивой»), до того ж бажали «верными быть ее и. в.». Тому вони втекли від конфедератів «з домов своих по лесах», ховаючись. «И как бы сей атаман от войска запорожского Семен Неживый, собравши команду козаков и вооруживши, оных конфедератов з Украины не отогнал, то бы оные поляки, чтоб похотели, то то б и зделали с нами». При цьому вони свідчили щодо Неживого, що той «грабительства не делает», тільки корми вимагає. Підписано документ городовим отаманом і «целой громадой медведовской»².

Ця глибока віра в заступництво імператриці і прийдешнє приєднання до Росії була нерозривно пов'язана зі стійкою мрією про козацтво. Гайдамаки, які прийшли до влади, відроджували саме старі адміністративні порядки Гетьманщини. Свідки стверджували, що запорожці жили в Каневі, «учреждая там порядки экономические, к чему уже и определен от них... городской писарь греческого исповедания»³. Максим Залізняк, який приміряв на себе роль гетьмана, видавав відповідні універсали в дусі Хмельницького. Вони починалися словами: «По указу в. и. в. самодержици всероссийской Екатерины Алексеевни и прочая, и прочая, и прочая...»

¹ ІР НБУВ. Ф. II. № 4101. Арк. 9, 10.

² Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. С. 314–315.

³ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 11; КС. 1882. № 9. С. 541.

А підписувався він так: «Максим Залѣзняк, полковник Воиска Запорозкаго»¹ або «Максим Залѣзняк, полковник низовській с товариством»². Ці відсилення до часів Гетьманщини були зрозумілі і затребувані на Правобережжі. Тісний зв'язок з лівим берегом, з Українським гетьманством, який зберігався там, живив ілюзії, що козацтво Правобережжя могло і мало відродитися. Під захистом імператриці.

¹ Гайдамацький рух. № 198. С. 347. Варто зазначити, що універсали Залізняка написані рукою двох різних людей, які знали український скоропис і специфіку оформлення універсалів. Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. Л. 29, 31а. З цього можна зробити висновок, що серед його козаків були писарі чи близькі до канцелярії люди. А, як відомо, «грамотних» серед заарештованих не знайшлося. Отже, або далеко не всіх запорожців, які брали участь у Коліївщині, заарештували, або вони брехали про свою безграмотність.

² Гайдамацький рух. № 200. С. 351.

ІМПЕРІЯ І ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА •

2 РОЗДІЛ

У цьому розділі ми розглянемо зворотний бік медалі: як Російська імперія в особі імператриці Катерини II, її найближчого оточення, провідних політиків двору і більш широке коло російського дворянства сприймали Правобережну Україну. Це багато в чому дасть змогу прояснити питання про ступінь відповідальності російської влади за початок Коліївщини, а також оцінити відмінність між дипломатичними деклараціями і реальною поведінкою політиків.

КАТЕРИНА II й УКРАЇНА

В історіографії, особливо популярній, доволі поширена думка про Катерину як душительку української автономії, яка послідовно ліквідувала гетьманське правління, Запорозьку Січ і Українське гетьманство. При цьому часто повторюваним є кліше про первісно негативне ставлення Катерини до України (здебільшого цитують її інструкцію обер-прокурору). Попри те, що багато зі сказаного вище правда, варто з'ясувати причину антиукраїнських поглядів Катерини II.

Здобувши владу завдяки вдалим діям групи своїх прихильників, шанувальників і коханців, убивши чоловіка і не передавши правління спадкоємцеві, Катерина була занепокоєна легітимізацією свого становища. Звідси широкий піар власних достоїнств,

створення іміджу освіченої правительки за допомогою листування з провідними європейськими філософами, написання Наказу та проведення Комісії Уложення.

Однак іншим, прагматичним і негайним завданням, яке стояло перед Катериною-правителькою, було наведення порядку, впровадження єдиного стандарту управління в країні. У цілому це, безумовно, відповідало нагальним потребам зміцнення імперії. Катерина була хорошою німецькою господинею, яка мала твердий намір навести лад на своїй «кухні». При цьому ми вважаємо, що в основі всієї внутрішньої політики Катерини, принаймні раннього її періоду, лежав принцип установлення фінансової дисципліни. Єдиний стандарт адміністрування та законів необхідний для зміцнення імперії. Однак про жодну сильну імперію не можна говорити, не маючи грошей.

Катерина вміла керувати фінансами (нині таке вміння називали б фінансовим менеджментом). Мабуть, це у неї було від природи. До того ж вона практично в дитинстві поставила перед собою мету стати імператрицею, тож багато і наполегливо вчилася на «правительку», створюючи імідж освіченої жінки. Цариця, безумовно, мала певні таланти, скажімо, у 22 роки допомагала чоловікові керувати Гольштинією, зокрема її адміністративними і фінансовими справами¹.

У власноруч написаному оповіданні Катерини про перші п'ять років її царювання кілька початкових сторінок

¹ Собственноручные записки императрицы Екатерины II // Сочинения Екатерины II. М., 1990. С. 119, 187 та ін.

Катерина II.
Художник І. Аргунов

присвячено детальному описові стану скарбниці Російської імперії. Цариця жахалася, що були «в статс-конторе именная указы на выдачу 17 миллионов рублей не выполненные». Гроші випускали різної проби. Ніхто не знав, скільки насправді грошей приносила імперія. Сенат дав Катерині «реестр доходам империи» на 16 млн. Вона «посадила Вяземского считать» реальні суми, він рахував кілька років, і вийшло

28 млн ¹. Ясна річ, багаті провінції, що не давали доходів, породжували як мінімум невдоволення. І в цьому сенсі Україна (Мала Росія), заможна й «огрядна», але така, що не приносила доходів в імперську казну (всі зібрані там доходи спрямовувалися в «казну Війська Запорозького») і зникали між гетьманом і старшиною), посідала провідне місце.

Катерина була щиро переконана, що порядок в імперії (передовсім фінансовий) можливий тільки в разі однаковості. Вона писала: «вывела я у себя в уме заключение, что образ мыслей вообще да и самый гражданский закон не может получить поправления инако, как установлением полезных для всех в империи живущих и для всех вообще вещей правил, мною писанных и утвержденных. И для того я начала читать, потом писать Наказ Комиссии Уложения» ². Сучасні дослідники вважають, що запит на уніфікацію існував серед «некоторых кругов образованного дворянства» ³, яке Катерина помітила й вирішила використати у власних інтересах. Сама імператриця думала, що їй «надобно по крайней мере пять лет для восстановления порядка» в імперії ⁴.

¹ Рассказ императрицы Екатерины II-й о первых пяти годах ее царствования // Русский архив. Т. 2. М., 1866. № 4. С. 469–479.

² Там же. Т. 4. М., 1865. С. 479.

³ Марасинова Е. «Закон» и «гражданин» в России второй половины XVIII в.: очерки истории общественного сознания. М., 2017. С. 215.

⁴ Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. С. 86.

Загальні прагматичні міркування, якими керувалася Катерина, бажаючи отримувати доходи з багатих провінцій і добитися уніфікації імперського права й адміністративного управління, поєднувалися з випадковими особистими враженнями, які накладали відбиток на її політику. Можна погодитися з думкою Зенона Когута, що причин, які спровокували Катерину «нелюбов» до України, було три:

- записка Теплова;
- Глухівський проект Кирила Розумовського, який передбачав автономію Малої Росії та спадкове гетьманство;
- спроба перевороту на користь Антона Іоановича, яку розпочав Василь Мирович.

Головним поштовхом, який змусив Катерину почати «антиукраїнську політику», Когут вважає Глухівський проект. На нашу думку, дослідник не врахував найважливішого моменту — опору митрополита Арсенія Мацеєвича ідеї секуляризації церковних земель. Роль жадливої фігури Григорія Теплова він також недооцінив. Причому вплив Теплова на розвиток подій до однієї «записки» (в якій він викладав історію і перелічував недоліки управління Малої Росії) явно не варто зводити.

Про Теплова відомо, що він був сином опалювачки чи то архіерейського будинку у Пскові, чи то в Олександрівській лаврі. Іван Каманін, покликаючись на думку «багатьох» («как предполагают многие»), вважав його сином Феофана Прокоповича¹. Найімовірніше, саме цей, вельми неоднозначний, але, безумовно, дуже талановитий український церковний діяч, архієпископ, глава Святійшого Синоду, який почав кар'єру при заступництві Івана Мазепи, а потім обрав собі шлях в імперії, з особливим гумором дарував своєму синові прізвище Теплов, натякаючи на заняття його матері.

Теплов здобув блискучу освіту, спершу в петербурзькій школі Феофана Прокоповича на Карпівці, а в 1733 році той відправив його на навчання до Пруссії. Повернувшись, Теплов почав працювати при Академії наук. У березні 1743 року Олексій Розумовський (на той час уже чоловік імператриці)

¹ Каманин И. К биографии Г. Н. Теплова // КС. 1888. № 11. С. 84.

доручив йому супроводжувати свого молодшого брата Кирила в закордонній подорожі в ролі наставника. Розумовські цілковито довіряли Теплому, і, коли Кирила після повернення з подорожі в 1746 році указом Єлизавети Петрівни призначили президентом Академії наук, Теплов дістав посаду асесора при академічній канцелярії. Як висловлювався Василь Горленко, Теплов став «истинным президентом» Академії, і «под его рукою запищали и Ломоносов, и Тредьяковский»¹. По суті, керуючи академією, Теплов прославився своїми інтригами і натравлюванням академіків. Наприклад, саме він був ініціатором літературної війни Василя Тредіаковського з Олександром Сумароковим. Ломоносов називав його «підступником» і «лукавцем».

З відновленням гетьманства в 1750 році Теплов вирушив разом з Кирилом Розумовським в Україну, де завідував Генеральною канцелярією. Як писав Сергій Соловійов, «Теплов стоил четверых малороссийских членов прежней малороссийской коллегии». Вважають, що, перебуваючи в гетьманстві, Теплов планував писати історію України і збирав матеріали для неї. Імовірно, саме тоді він підготував свою «записку», приберігши її для слушної нагоди. Маючи повну довіру гетьмана, який постійно пропадав у Петербурзі, Теплов не гребував доносити на нього. Так, Соловійов вважав, що Теплов доносив Єлизаветі Петрівні про листування великої княгині Катерини Олексіївни (майбутньої імператриці) з Кирилом Розумовським, з яким вона обговорювала плани майбутнього перевороту.

Це не завадило Теплову разом з Кирилом Розумовським узяти участь у перевороті Катерини. Маніфест імператриці друкували в друкарні Академії наук, якою, як і раніше, завідував Кирило Розумовський, а текст маніфесту склав сам Теплов. Потім він виявився одним з виконавців убивства Петра III в Ропшинському палаці. Ця послуга не залишилася без винагороди. Через кілька місяців, у листопаді 1762 року, він стає членом і фактичним главою Комісії про церковні маєтки.

Треба зауважити, що Катерина за своєю природою була не тільки німецькою господинею, а і протестанткою, яка при-

¹ В. Г. [Горленко В. П.] Справка о Г. Н. Теплове // КС. 1888. № 2. С. 374.

иняла православ'я винятково з прагматичних міркувань, щоб стати російською імператрицею, і щиро не бачила «почти никакой разницы между верами греческою и лютеранскою». Вона так і писала своєму батькові у травні 1744 року: «я не нахожу почти никакой разницы между верами греческою и лютеранскою»¹. Зазначимо, що честолюбній дівчинці було тоді тільки 15 років, і ми не можемо втриматися, щоб не висловити захоплення цілеспрямованістю “self-made woman”. Погоджуся і з тим, що Катерина не була релігійною — «для неї були незрозумілі містичний або емоційний аспект віри»².

Залишаючись у душі протестанткою, Катерина вкрай негативно ставилася до католицизму і будь-яких його проявів, одним з яких вважала багаті земельні володіння українських монастирів. Як вона сама писала, «немедленно по коронации моей была назначена комиссия под именем духовной... Сия комиссия сделала штаты архиерейским домам и монастырям и определила им содержание»³. Проект, який ліг в основу секуляризаційної реформи, підготував Теплов. І ось, коли все було так добре, Арсеній Мацеевич виступив категорично проти секуляризації монастирських земель. У березні 1763 року він подає у Сенат протест за протестом.

Катерина ніколи не захоплювалася богослов'ям, ніякої позитивної ролі українського духовенства в освіті не бачила, а її конфлікт з Мацеевичем переріс у негативне ставлення до всього українського духовенства. Показово, що на прохання Олексія Бестужева-Рюміна пом'якшити вирок єпископові Катерина жорстко написала: «по не столь еще важным делам преосвященным головы секли»⁴. Чесно кажучи, ступінь запеклості Катерини щодо Мацеевича просто дивує і абсолютно не вписується в картину прагматичної та часто цинічної

¹ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 4.

² Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. Uniate and Orthodox Conflict in the 18th Century. Poland; Ukraine; Belarus; Russia. North Illinois University Press, 2009. P. 114.

³ Рассказ императрицы Екатерины II-й о первых пяти годах ее царствования // Русский архив. Т. 4. М., 1865. С. 477.

⁴ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 269–270.

поведінки Катерини в перші роки її правління. Мабуть, єпископ зачепив її за живе (можливо, не тільки тим, що не хотів віддавати значні доходи монастирів до імператорської скарбниці). У квітні 1763 року Катерина пише обер-прокурору Глебову: «Александр Иванович! Нынешнюю ночь привезли вряля, которого исповедовать должно; приезжайте уже ко мне, он здесь во дворце будет». На «сповіді», тобто жорсткому допиті, були присутні Орлов, Глебов і Шишковський. Мацеевич почав говорити такі викривальні слова, що Катерина «зажала уши» і втекла, а єпископові за її наказом «закляпили рот»¹. Мацеевича позбавили сану, чернецтва, і, як простий злодій, він помер у Ревельському рavelіні в казематі, що нагадував труну, під ім'ям «Андрій Вряля».

Безумовно, жорсткий і емоційний конфлікт з Мацеевичем став першим серйозним каменем у формуванні неприязного ставлення Катерини до України. Пікантності цим подіям додає те, що якраз навесні й улітку 1763 року (тобто одночасно зі справою Мацеевича) проти Теплова порушують процес через його гомосексуальні стосунки з кріпаками. Своїми домаганнями він дошкулив їм настільки, що вони зважилися подати проти нього петицію імператриці «о мужеложстве и содомии»². Незважаючи на те, що доказів було більш ніж достатньо, а для сучасників характер нестандартних пристрастей Теплова не становив секрету (саме через це від нього пішла дружина, і про його гомосексуальні зв'язки писав навіть Казанова), справі ходу не дали. Таке рішення прийняла особисто Катерина, закривши процес. Можливо, вона не хотіла скандалу щодо учасника перевороту і свого наближеного. З весни 1763 року Теплов перебував при Катерині для ведення її справ, зокрема приймав чолобитні («особливым ее величества именованным указом, объявленным в Сенате, определен точно для отправления собственных ее величества дел и к принятию челобитень, подаваемых ее величеству в собственные руки»³). А можливо, імператриця просто вважала Теплова вірним і корисним слугою, не дуже переймаючись його мо-

¹ Смигирев И. Арсений Мацеевич, митрополит ростовский и ярославский. М., 1862. С. 22.

² РГАДА. Ф. 7. Оп. 2. Ед. хр. 2126.

³ Барсуков А. К биографии Г. Н. Теплова // КС. 1887. № 1. С. 170.

ральністю. У цьому — вся Катерина. Державні інтереси були для неї вищі, ніж умовності.

1763 рік — це ще й час боротьби навколо ідеї шлюбу Григорія Орлова з Катериною. У змові «проти» такого повороту подій брали участь Кирило Розумовський, Теплов, Бестужев¹. До літа Катерина приймає рішення не здійснювати цей крок (не без допомоги Олексія Розумовського, який шляхетно спалив своє свідоцтво про шлюб з Єлизаветою Петрівною й у такий спосіб знищив прецедент), тож заспокоєний гетьман Розумовський 18 червня 1763 року їде в Україну².

Теплов уперше не поїхав разом зі своїм благодійником. Імовірно, саме до цього періоду належить подання ним Катерині знаменитої записки. А можливо, це сталося трохи пізніше, вже після глухівських подій. Теплов умів не тільки інтригувати (перевершуючи багатьох у цих здібностях), а й тонко вбудовувати свої дії в настрої імператриці. Так, розуміючи її бажання отримати землі монастирів, він підсилював її обурення Мацєвичем, а знаючи, що Катерина прагне отримувати доходи й уніфікувати право, підкинув відомості про Малу Росію.

Уявлення про межі Малої Росії у самої Катерини були вельми туманні. У своїх записках вона зазначала, що імперія поділялася на губернії (зокрема й Київську) і Малу Росію, тобто Чернігівську та Новгород-Сіверську, якою «ведал гетман»³. Цікаво, що в особистих листах (ще до сходження на престол) Катерина говорила про «Україну»⁴. Вимагати від німецької принцеси глибоких знань з історії Українського гетьманства та його приєднання до Росії особливо не доводиться. І тут виникає питання, на якому етапі їй «допомогли» ознайомитися з «правильним» варіантом цієї історії. Маємо на увазі записку Теплового.

Восени 1763 року відбулася старшинська рада в Глухові, на якій були схвалені статті «Прошение малороссийского

¹ Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Т. I. СПб., 1880. С. 305.

² Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Cambridge, 1988. P. 309.

³ Рассказ императрицы Екатерины II-й о первых пяти годах ее царствования // Русский архив. Т. 4. М., 1865. С. 471.

⁴ Correspondence of Catherine the Great, when Grand-Duches, with Sir Charles Hanbury-Williams and Letters from Count Poniatowski. London, 1928.

шляхетства и старшины о восстановлении разных старинных прав Малороссии». Ішлося про визнання особливой судової та законодавчої систем, привілеїв козацтва, духовенства і міщан, повернення прав на експорт продуктів, поширення освіти тощо. Говорилося також про заборону переходу селян від одного власника до іншого (по суті, про запровадження кріпосного права) і про успадкування гетьманського звання для Розумовських.

Події в Глухові, безперечно, стурбували Катерину, але настільки сильно, як Мацеевич, її не розлютили. Так, вона була обурена, викликала Розумовського до Петербурга (він ще не відчув опали і приїхав лише в січні), обдала гетьмана холодом. Та все-таки її стосунки з Розумовським мали зовсім інший характер. Хоча вони ніколи не були коханцями (це для Катерини рідкісний виняток), але гетьман палко кохав велику княгиню¹ і входив до вузького кола змовників, які ще за життя Єлизавети Петрівни готували переворот на користь Катерини². Англійський посланник Чарльз Вільямс, який брав активну участь у змові та фінансував її, писав Катерині, коли Розумовський потрапив в опалу Єлизавети Петрівни: «Гетман — первый мученик в вашу пользу. Ваше щедрое сердце однажды возместит ему его нынешние страдания»³.

Розумовський заявляв, що «готов защищать ее ценой своей жизни»⁴. Сама Катерина називала його тоді «благородным человеком»⁵ і казала: «Гетман — это человек при дворе, от которого я могу больше всего полагаться. Вы можете быть уверены, что я никогда не предаю его»⁶.

На прикладі Розумовського яскраво проявився повний цинізм молодої імператриці. Вона не раз чинитиме так із людьми, які щиро любили її. Утім, імовірно, Катерина вважала, що поводиться з Розумовським справедливо, адже Глухівську раду можна було розцінити як замах на її владу. До того ж,

¹ Собственноручные записки императрицы Екатерины II // Сочинения Екатерины II. С. 92.

² Там же. С. 54–55.

³ Там же. С. 132.

⁴ Там же. С. 61.

⁵ Там же. С. 98 ("honest men").

⁶ Там же. С. 215.

коли навесні 1764 року Катерині донесли, що Панін з гетьманом «составили заговор с целью свергнуть императрицу и посадить на престол великого князя Павла», вона не повірила, «с негодованием отвергнув это известие»¹.

Ми вважаємо, що Глухівський проект змусив прискорити те, що Катерина і так збиралася зробити, відразу руйнуючи ілюзії гетьмана. Підготовлена запискою Теплова, вона усвідомила, що питання з Малою Росією треба вирішувати. І те, що в потрібному для неї річищі Розумовський цього не зробить, вона також розуміла. Однак не можна залишати поза увагою те, що між Глухівською радою і відставкою гетьмана минув цілий рік. Упродовж нього відбулися інші, не менш важливі події, які також стали каталізатором «українського питання».

У лютому 1764 року Катерина призначає на посаду генерал-прокурора Олександра В'яземського². Приблизно тоді ж імператриця власноруч пише йому настанову. Насамперед її, як і раніше, хвилюють фінансові справи («Весьма по обширности империи, великая нужда состоит в множении циркуляции денег»³). Потім Катерина звертає увагу на Малу Росію, Ліфляндію, Фінляндію і Смоленську губернію, які «суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями», тобто за наданими їм правами. Вона вважала, що «нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно было» (швидше за все, побоюючись вибуху невдоволення, яке в її не зовсім легітимному становищі імператриці було б украй небажаним). Разом з тим, на її думку, називати ці провінції «чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостию» (!). Катерина ставила перед В'яземським завдання «сии провинции... легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали б глядеть, как волки к лесу». Інакше кажучи, жодного насильства, усе треба

¹ Дипломатическая переписка прусских посланников при русском дворе. Донесения графа Сольмса Фридриху II // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 22. СПб., 1888. № 134. С. 247.

² Сенатский архив. Т. XIV. СПб., 1910. № 4. С. 5.

³ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 345.

здійснювати дуже коректно і миролюбно. Методом змін Катерина вважала такий: «естли разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях». Тобто розумні правителі мали знайти спосіб, як з найменшими труднощами ліквідувати автономії, не відразу і не раптово, але неухильно. Найпоказовіша інша фраза імператриці: «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство»¹. Отже, взимку 1764 року Катерина для себе вже все вирішила і залишати Розумовського гетьманом не збиралася.

Те, що до цього часу Катерина вже ознайомилася із запискою Теплова, опосередковано підтверджує прусський посланник граф Сольмс, який 27 квітня 1764 року писав з Петербурга про Розумовського, що той «принадлежит к числу недовольных, потому что в настоящее время у него хотят отнять присвоенную его званию власть». І зазначав: «Но в подобные затруднения он поставил себя сам, своею беспечностью, предоставив управление Украйною своим старшинам, вследствие чего народ был ужасно притесняем... Жалобы дошли наконец до ее императорского величества...»² І в настанові В'яземському, й у словах Сольмса вчувається відгомін записки Теплова.

Події змови Мировича мали тільки посилити впевненість Катерини у правоті Теплова і негативній ролі «козацької старшини». Деякі історики вважають, що змову Василя Мировича повністю інспірував Теплов, який нібито діяв в інтересах Катерини, що бажала позбутися імператора (Іоана Антоновича), як він це зробив з Петром III, або що це було здійснено проти Розумовського³. Нам така версія здається занадто конспірологічною. Мирович, «мазепинець», народжений у Тобольську,

¹ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 348.

² Дипломатическая переписка прусских посланников при русском дворе. Донесения графа Сольмса Фридриху II // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 22. СПб., 1888. № 134. С. 247.

³ Наприклад: *Гельбиг Г.* Русские избранники. Берлин, 1900. С. 344–345. Як доказ наведено таємний візит Катерини до Шлїссельбурга та її розпорядження про таємну інструкцію вбити Іоана Антоновича в разі спроби його звільнити. До того ж Мировича не катували. Він був упевнений у тому, що його помилують, навіть на ешафот виходив, очікуючи помилування.

довго і марно намагався повернути маєтки своїх предків¹, якими вже давно володіли інші люди. Розумовський побічно підштовхнув Мировича до ідеї змови, тому що, згідно з переказами, нібито сказав йому: «Пытайся подражать другим, пытайся схватить фортуна за чуб и будешь таким же паном, как и другие»².

Але ось що цікаво: в офіційному звинуваченні Мировича, написаному канцлером Віктором Кочубеем, жодних згадок про Мазепу і мазепинців немає³. А в маніфесті Катерини про умертвіння Іоана Антоновича вже сказано: «малороссиянец Василей Мирович, перьваго изменника с Мазепою Мировича внук, по крови своей, как видно, Отечеству вероломный»⁴. Згадати такі генеалогічні зв'язки міг тільки Теплов, який писав історію Малої Росії.

Невдала спроба Мировича відбулася в липні 1764 року, а страчено його у вересні. Імовірно, ця подія стала поштовхом для Розумовського, щоб поступитися Катерині й відмовитися від посади. Але зробив він це тільки в листопаді.

Катерина радісно повідомляла Микиті Паніну: «Гетман был у меня, и я имела с ним экспликацию, в которой он все то же сказал, что и вам, а наконец просил меня, чтоб я с него столь трудный и его персоне опасный чин сняла. Я на то ответствовала, что я теперь о его верности уже сомневаться не могу». І тут же наказала Паніну: «Приведите пожалуй скорее к окончанию дело гетманское»⁵. 10 листопада 1764 року вийшов указ «О сложении Разумовским гетманского чина»⁶ і того самого дня — іменний указ про заснування в Малоросії замість гетьманського правління Малоросійської колегії⁷.

Розумовський протестувати не став. Як писав про нього граф Сольмс, він «ленив и беспечен, любит только комфорт

¹ Сенатский архив. Т. XIV. СПб., 1910. № 144. С. 187.

² Пущо О. Двірцеві інтриги уряду Катерини II. С. 356.

³ Записка канцлера В. П. Кочубея // ЧОИДР. 1860. Кн. 3.

⁴ Маніфест Катерини об умерщвлении Иоанна Антоновича // ЧОИДР. 1861. № 1. С. 183.

⁵ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 375.

⁶ Сенатский архив. Т. XIV. СПб., 1910. № 401. С. 523.

⁷ Там же. № 402. С. 524.

и хороший стол и чистосердечно ненавидит труд и занятия»¹. Колишній гетьман залишився членом Сенату і спокійно дивився на зміни, що відбувалися в милій його серцю «Малоросії».

Тим часом події розвивалися стрімко. У Катерини на прикметі вже давно була людина, якій судилося активно втрутитися в долю України. Нею став позашлюбний син Петра I, граф Петро Рум'янцев². Вибір Катерина зробила, ясна річ, ще до «добровільної» відставки Розумовського, позаяк в указі про звільнення гетьмана йшлося: «дабы без надлежащего правления край сей теперь не остался, учредили в нем коллегию малороссийскую вместо бывшего гетманского правления... а в сей коллегии, яко президенту... гр. Петру Румянцеву»³.

Чому вибір Катерини припав саме на нього? Рум'янцев не був ні її прихильником, ні учасником перевороту на її користь. Навпаки, мати Петра Олександровича, будучи статс-дамою Катерини в часи її князювання, завдавала їй чимало неприємностей і сприймалася як особистий ворог⁴.

Зробивши блискучу кар'єру під час царювання Єлизавети Петрівни, яка відкрито захищала свого єдинокровного брата і заплющувала очі на всі його юнацькі витівки⁵, Рум'янцев зарекомендував себе одним з найталановитіших російських генералів, здобувши приголомшливі перемоги над могутньою армією Фрідріха II (Гросс-Егерсдорф, Кунерсдорф та ін.).

¹ Дипломатическая переписка прусских посланников при русском дворе. Донесения графа Сольмса Фридриху II // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 22. СПб., 1888. № 134. С. 247.

² Петро Рум'янцев народився за кілька днів до смерті Петра I у його останньої фаворитки Марії Матвеевої і був названий на честь великого імператора. У 1724 році цар несподівано видав її заміж за свого денщика Олександра Рум'янцева, якого тут же відправив до Константинополя. Хрещеною хлопчика стала Катерина I. *Анисимов Е.* Толпа героев XVIII века. М., 2013. С. 516-517.

³ Сенатский архив. Т. XIV. СПб., 1910. № 404. С. 525.

⁴ Собственноручные записки императрицы Екатерины II // Сочинения Екатерины II. С. 152 та ін.

⁵ Рум'янцев у юності був неабияким гультвісою. Його вигнали через чотири місяці з Кадетського шляхетського корпусу. Ставши полковником у 19 років, він дозволяв собі навчати «батальйон в костюме нашого прародителя перед домом одного ревнивого мужа». *Анисимов Е.* Толпа героев XVIII века. С. 516-517; *Бантыш-Каменский Д. М.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. М., 1992. Ч. 2. С. 28-29.

Ніхто не міг припустити, що студент останнього курсу, який не минав жодної спідниці та доводив до божевілля ревних чоловіків і викладачів Пажеського корпусу, виявиться чудовим командиром і полководцем від Бога.

А ще Рум'янцев був честолюбний, понад усе цінував офіцерську честь і службовий обов'язок, а з певного часу — і військову дисципліну. Тож після перевороту він не поспішав залишити Петра III, який нагородив його генеральством від інфантерії¹. Розплата не забарилася. У день свого сходження на престол (!) Катерина надіслала Рум'янцеву таке послання: «Сего числа... мы вступили благополучно на всероссийский императорский самодержавный престол». Хоча вона заявляла, що «мы вас обнадеживая нашею императорскою милостию и удостоверены будучи о вашем к нам усердии», але при цьому наказувала віддати командування армією Петрові Панину і негайно повернутися в Росію².

Уже через тиждень після цього Рум'янцев рапортував Катерині про приведення військ до присяги і здачу командування армією Панину³. У серпні Катерина дає Рум'янцеву на його прохання дозвіл мешкати в селі⁴.

Слід віддати належне імператриці. Навіть якщо вона й відчувала неприязнь до Рум'янцева через те, що той не був активним учасником її перевороту, вона вважала його потрібною для держави людиною і талановитим офіцером. І ці дві останні обставини переважували в її очах усе інше. У своїх записках про перші роки правління Катерина зазначала, що в усій армії тільки «пять или шесть полковников» могли стежити за порядком у їхніх полках, «а именно граф Петр Александрович Румянцев, граф Захар Григорьевич Чернышев, Петр Иванович Панин...»⁵. Рум'янцев, як ми бачимо, стояв на першому місці. Тому Катерина не прийняла прохання про відставку, подане Рум'янцевим, а написала йому особистого

¹ Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания. М., 2001. С. 19.

² Там же. С. 96.

³ П. Румянцев. Т. 1: 1756-1763 / под ред. П. К. Фортунатова. М., 1953. № 389. С. 617-618.

⁴ Там же. № 390. С. 618-619.

⁵ Рассказ императрицы Екатерины II-й о первых пяти годах ее царствования // Русский архив. Т. 4. М., 1865. С. 473.

листа (13 січня 1763 року) із запрошенням приїхати до двору, щоб самому вирішити, служити чи ні. Вона відверто питала: «думаєте, что бывший вам фавер ныне вам в порок служить будет?.. Но позвольте сказать: вы мало меня знаете»¹. Рум'янцев приїхав і почав нову сторінку своєї блискучої кар'єри.

Ми не думаємо, що Катерина бачила в Рум'янцеві суперника і претендента на престол². Незаконно народжені діти не могли претендувати на корону. Зате їх часто виділяли (наприклад, Іван Мусін-Пушкін, зведений брат Петра I, якого той навіть називав «братиком»). Зрозуміло, ні Рум'янцеву, ні будь-кому іншому при дворі не спадали на думку честолюбні плани поборотися за трон. Інше питання, чому Катерина вибрала саме його на роль правителя Малої Росії. Імовірно, вона вважала, що бойовий генерал зможе краще розібратися у військово-адміністративній структурі гетьманства. Та й така заслужена людина у вигляді правителя мала стати «нагородою» Україні за ліквідацію гетьманського правління. Це був не Степан Вельямінов, призначений Петром I замість померлого Івана Скоропадського.

Катерина не сумнівалася у своїй геніальності, у тому, що їй визначено видатну роль у політиці, а також у власній обраності й розумі. Вона абсолютно щиро вірила в ілюзію, що все, що вона робить, зокрема її боротьба за імператорську корону, — на благо імперії. А ще — на благо народу.

Рум'янцев був підготовлений для своєї нової ролі. Його офіційний батько, Олександр Рум'янцев, правив Малою Росією в 1738–1740 роках. Рум'янцев-молодший доволі довго жив там у ранній юності, а учителем його був Тимофій Сенютович, рідний племінник печерського архімандрита Іоанікія Сенютовича, одного з найосвіченіших українських ієрархів³.

Як ми бачили, позбавляючи Розумовського гетьманського звання, Катерина вже певний час мала план створення Малоросійської колегії на чолі з Рум'янцевим. Очевидно, такий поворот подій був несподіваним і неприємним для Теплова,

¹ П. Румянцев. Т. 1. № 390. С. 620.

² Таку думку висловлює Зенон Когут.

³ Лазаревский А. Учитель графа П. А. Румянцева-Задунайского, Т. М. Сенютович // КС. 1889. № 1. С. 233.

тому що розраховувати на вплив на Рум'янцева йому не доводилося. Щоправда, через кілька днів після призначення Катерина писала Рум'янцеву: «При сем посылаю вам Теплова, дабы вы имели с ним большую конверзацию в Малороссии»¹.

І ось тут слід визнати, що Катерина, дуже рідко піддаючись суто жіночим емоційним спалахам, уміла переграти найвитонченіших політиків, добиваючись своїх прагматичних і чітких цілей. У Малій Росії її цікавили доходи. Вона категорично не хотіла створювати там осередок напруженості, побоювалася надуманого або реального невдоволення старшини. При цьому прагнула інтегрувати її в імперію, вважаючи це єдино правильним стратегічним шляхом. Для цих цілей впливовий, популярний і дуже талановитий генерал підходив якнайкраще.

Значно більше, ніж Українським гетьманством, Катерина цікавилася відкритими південними кордонами, можливістю заселення величезних, але неосвоєних територій, що формально належали Запорозжю. Такий стан справ не відповідав її уявленню про порядок в імперії. Панін у листі проросійської коаліції Чарторийському 4 липня 1766 року прямо казав, що умовою «самостійності» Речі Посполитої є «союз с Россией, освобождение диссидентов² и регулирование границ». Він наголошував на бажанні імператриці «прекратитъ неопределенность владений пограничных жителей». Панін твердив, що імператриця порушує питання щодо визначення меж між Росією і Польщею зовсім не з метою збільшити свої володіння, а для того, щоб «пограничные жители вышли, так сказать, из того первобытного состояния людей, которое не знает ни твоего, ни моего и при котором собственность охраняется лишь силою или насправедливостью». Коли кордони будуть установлені, то «ничто не будет более препятствовать тесному единению»³.

¹ Сочинения императрицы Екатерины II / изд. А. Смирдин. Т. 3. СПб., 1850. С. 187.

² Під дисидентами в добу Катерини розуміли православне і протестантське населення Речі Посполитої.

³ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 4: Сборник Императорского русского исторического общества. СПб., 1889. С. 19.

Ще до Глухівської ради (29 травня 1763 року) Катерина вказувала гетьману на «витівки» підпорядкованих йому запорожців, які спалили в задніпрянських місцях дві слободи поселенців (ідеться про Нову Сербію), і вимагала їх якомога швидше покарати («Я гетману проказы запорожского полковника в выжигании слобод дала читать») ¹. Навесні 1764 року Катерина перетворила новосербське поселення і всю прилеглу територію на Новоросійську губернію ².

І ось ми, нарешті, підійшли до ключового питання — ставлення Катерини до Правобережної України. Скажемо прямо, Катерина мала дуже абстрактні уявлення про історію приєднання України. Правобережжя було для неї тільки «Польщею». У цьому їй не варто звинувачувати. У записці про Малоросію Теплова, до якої ми ще повернемося, була представлена абсолютно фантастична, точніше спотворена історія українських козаків. Жодних спогадів про втрачені території, так само, як і про початкові розміри Українського гетьманства, вона не містила.

Ще до глухівських подій і, швидше за все, до подання записки Теплова Катерина звертає пильну увагу на проблему постійних утеч селян «до Польщі», тобто на Правобережну Україну. Питання стояло так гостро, що в лютому 1763 року Колегія закордонних справ представила «Думку», в якій головною з «обид со стороны Польши и Литвы» було названо те, що вони «принимают и удерживают у себя... беглых из российской страны людей и крестьян с их семьями» ³. У червні 1763 року в Сенаті слухали доповідь «о побегах в Польшу и за границы ревизских душ...» ⁴. Тоді ж Катерина надсилає записку генерал-аншефу Івану Глебову: «привезите или пошлите ко мне доклад о посылке в Польшу команд для забиранья беглых» ⁵.

¹ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 291.

² Сборник материалов для истории запорожских казаков. № ХСVII. С. 202; Сенатский архив. Т. XIV. СПб., 1910. № 10. С. 108.

³ Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. С. 88.

⁴ Рассказ императрицы Екатерины II-й о первых пяти годах ее царствования // Русский архив. Т. 4. М., 1865. С. 475.

⁵ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 298.

Хоча Катерина позиціонувала себе як противницю кріпацтва і докладно писала про неприпустимість цієї системи у своєму відомому Наказі ¹, вона, утім, щиро вважала неподобством ситуацію на придніпровському кордоні, коли селяни втікали у «вільні краї», шукаючи кращого життя.

Одне слово, у системі цінностей Катерини Мала Росія посідала далеко не основне, а, так би мовити, вторинне комерційне місце. Для Правобережжя там не було місця взагалі. Зате запорожці й українське козацтво у неї стійко асоціювалися із заворушеннями і погано керованою вольницею на стратегічно важливому південному кордоні.

РОСІЙСЬКЕ ДВОРЯНСТВО І ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Що ж такого могла почерпнути Катерина зі знаменитої записки Теплова? На нашу думку, спрямована вона була не проти України як такої (яка Теплова, як і іншого відомого українця, його батька Феофана Прокоповича, абсолютно не хвилювала), а проти українського впливу при дворі. Українське гетьманство, про що ми ще говоритимемо, стало політичним приви́дом славетного минулого. Вимовлені, як мантра, слова «статті Богдана Хмельницького», «гетьманське правління» та інші давно вже втратили сенс не тільки для ближнього кола імператорського двору, а і для старшин. Навіть у Батурині, на руїнах спаленої Олександром Меншиковим мазепинської столиці, вони побудували місто за взірцем Петербурга. Що вдієш? Імперія засліплювала і вбила багатьох.

Так і Теплов, який чудово знав справжню історію України з лекцій та книжок свого батька і до того ж сам збирав матеріали для історії «Малої Росії», у результаті керуючись особистою політичною вигодою, написав для Катерини якийсь історичне фентезі. Він не любив не Україну, а той вплив, який українці (насамперед Розумовські, його благодійники) мали при дворі.

¹ У Наказі Катерина писала в розділі «О рукоделии и торговле»: «Не может земледельчество процветать тут, где никто не имеет ничего собственного. Сие основано на правиле весьма простом: всякий человек имеет более попечения о своем собственном, нежели о том, что другому принадлежит, и никакого не прилагает старания о том, в чем опасаться может, что другой у него отымет». *Словесъ С. М. История России с древнейших времен. Т. 27. М., 1991. С. 66.*

І Теплов прекрасно знав, як саме треба дещо «поліпшити» в історичному минулому, щоб розлютити, завести Катерину. Ще Михайло Максимович докладно аналізував записку, вказуючи, як тонко і витончено сфальсифіковано в ній історичну дійсність¹.

Одна з рис Малої Росії, що дратувала Теплова, — це вільні переходи селян від одного власника до іншого. І він не єдиний мав такі почуття. Вибух стався під час Комісії Уложення, коли у своєму наказі Катерина висловилася за звільнення селян. Позицію переважної більшості російського дворянства сформулював відомий поет Сумароков: «Что же дворянин будет тогда, когда мужики и земля будет не его, а ему что останется? Впрочем, свобода крестьянская не токмо обществу вредна, но и пагубна, а почему пагубна, того и толковать не надлежит». Тож не дивно, що, коли під час Комісії Уложення депутат козловського дворянства Григорій Короб'їн пропонував обмежити владу поміщиків над садибами селян, 18 осіб проголосували проти і тільки три — за².

Коли 1767 року Вільне економічне товариство оголосило конкурс на проект про селян, автор чудової праці Олексій Полєнов не виграв нагороди. Між іншим, у ній містилися такі положення: «Мы не можем требовать, чтоб человек, будучи так сильно понижен, старался о себе надлежащим образом, ибо он наперед знает, что от своих трудов никакой пользы, кроме опасности, истязания и насильствия, не получит». Полєнов вважав, що заганяти селян у кріпосне становище небезпечно, і наводив приклад: «соседняя нам Польша равным образом, во время казацких возмущений, великий урон от крестьян притесненных потерпела»³.

¹ О Григорие Николаевиче Теплове и его записке «о неурядках в Малороссии» // Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. К., 1876. С. 545–564. Наприклад, Теплов писав, що реєстрових козаків у гетьманстві тільки 15–20 тисяч у той час, як «по статьям же должно списковых им иметь 60 000 козаков, кроме отшедших в Заднепровскую сторону, а всех козаков около 150 000 иметь должно». Насправді 1654 року під час приєднання України йшлося саме про 60 тисяч, але в той час гетьманство було «обоих берегов», майже в три рази більше порівняно з 1764 роком.

² Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 32. СПб., 1881. С. 54, 55 та ін.

³ Русский архив. 1865. № 3. С. 290–292.

Більшість же російських дворян вбачали в сусідній Речі Посполитій не приклад, з якого треба засвоїти уроки, а загрозу власним інтересам. У наказах російського дворянства постійно містилися скарги, що «бегають поблизости за границю в Польшу, ибо всем русским крестьянам известны польские обычаи, что всякий имеет винную и соляную продажу и что набора рекрутского не бывает, равно и сбора для платежа казенных податей... Вышедшие из Польши беглые помещичьи крестьяне по указу 1763 года и поселившиеся на пустых землях по польской границе оказались в подговоре как пограничных, так и живущих от границы верст за 200 крестьян, в приводе их со всеми семействами в Польщу»¹. Під Польщею тут мається на увазі Правобережна Україна. А Сумароков не краще висловлювався і про Лівобережжя: «Сделать русских крепостных людей вольными нельзя... будет ужасное несогласие между помещиков и крестьян... Малороссийский подлый народ от сей воли почти несносен»².

Ставлення ж до жителів прикордонного Правобережжя було ще гірше. Наприклад, посол Росії у Варшаві Рєпнін писав про українських селян Правобережжя, що ті відчують «фанатизм» до православ'я («к нашему закону»), бо вони «хотя большей частью униаты, но подлинно того в своем невежестве сами не знают, какого они закону, а считают себя нашего»³.

ДИСИДЕНТСЬКЕ ПИТАННЯ

Інтерес до Правобережжя в імператриці Катерини та її найближчих радників з'являється несподівано у зв'язку зі спробою активно втрутитися в долю Речі Посполитої. Ідею цю багато в чому запропонував єпископ білоруський Георгій Кониський, який під час коронації Катерини II закликав імператрицю заступитися за православних у Польщі.

Приводом для втручання стає смерть короля Августа III у жовтні 1763 року. Катерина вирішує, що сама доля віддає в її

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 27. М., 1991. С. 102.

² Там же. С. 32.

³ К истории Колявщины // КС. 1905. № 3. С. 238.

руки Річ Посполиту, і починає активну кампанію з обрання польським королем свого колишнього коханця Станіслава Понятовського.

Станіслав був закоханий у «Коллетт», як він називав Катерину у своєму таємному листуванні, ще за часів, коли служив особистим секретарем англійського посланника Вільямса¹. Тоді ж зав'язався і їхній бурхливий роман (1756–1758), що закінчився народженням у Катерини дівчинки (її, щоправда, офіційно визнали донькою Петра III). Після нетривалого від'їзду Понятовський повернувся до Петербурга як посол Саксонії, але потім, через придворні інтриги російського двору, був змушений покинути Петербург. Зі сходженням Катерини на престол Понятовський щиро вважав, що зможе воз'єднатися з коханою. Утім Катерина обдала його «цебром холодної води», натякнувши, що його приїзд украй небажаний і небезпечний для її становища. При цьому ідею обрання свого колишнього коханця королем вона висловлювала ще до смерті Августа III.

Тепер, після смерті короля Речі Посполитої, Катерина згадала про Станіслава, вирішивши, що він може стати вдалою фігурою в політичній комбінації. Мати Понятовського була з Чарторийських, які становили «проросійську» партію в Польщі. Російський посол у Варшаві Репнін відчував щире презирство до Понятовського. 2 січня 1766 року він писав про нього своєму дядькові Микиті Паніну: «Слабость его столь удивительна, что не узнаю его пред тем, как он партикулярным был человеком, и заподлинно мне стороною известно, что сам Ржевусский в крайней конфиденции с удивлением отзывался, что он его пред прежним узнать совсем не может»².

Панін, який бачив себе правителем Росії при малолітньому наступникові, вів агресивну гру, спонукаючи посла у Варшаві, свого протеже і племінника Репніна робити кроки щодо перетворення Речі Посполитої на маріонеткову державу. Ще Мазепа на початку XVIII століття казав, що Річ Посполита,

¹ Correspondence of Catherine the Great, when Grand-Duches, with Sir Charles Hanbury-Williams and Letters from Count Poniatowski. P. 176 та ін.

² Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 882.

аналогічно до Давнього Риму, котиться до свого занепаду. Наприкінці 60-х це було очевидно вже для багатьох. Однак, просуваючи на польський трон колишнього коханця, Катерина зовсім не планувала, як і Панін, її розділення. Вони розпалювали дисидентське питання винятково для того, щоб посилити власний вплив у Сенаті й сеймі та зробити Річ Посполиту слухняним зняряддям своєї політики. Часи, коли Олексій Михайлович разом з Никоном особисто очолював військо у релігійній війні за справу православ'я, давно минули. Для Катерини та її оточення грецька ортодоксія була лише приводом, щоб послабити Річ Посполиту.

Катерина, не соромлячись, писала Паніну про «ліберум вето»: «лишь бы остался нам способ иметь пользу от либерум вотум, то для чего бы не дозволить пользоваться соседям некоторым нам индифферентным порядком, который еще и нам иногда может в пользу обратиться»¹.

Прагматичний і вельми цинічний підхід Микити Паніна, який очолював зовнішню політику Катерини, вписувався в плани імператриці. Ми розглянемо дисидентське питання в контексті офіційної політики двору (декларативної та реальної). Позицію духовенства Російської імперії (зосібна й українського) висвітливо нижче.

Панін дивився на дисидентське питання насамперед як на засіб насадження російського впливу в Польщі². 18 вересня 1767 року Панін давав Репніну такі інструкції: «Старайтесь всеми мерами собрать к себе как можно больше диссидентов, в том числе и из наших единоверных, если между ними есть способные люди (!)... приготавлийте и ободряйте их надеждою сильного покровительства императрицы»³.

14 серпня Панін відповідав на депешу Репніна: потрібно «совершить диссидентское дело не для распространения

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 27. С. 204.

² Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. С. 114. Можна погодитися і з Владиславом Конопчинським, який вважав, що Катерина використовувала дисидентське питання винятково для того, щоб остаточно підпорядкувати собі Станіслава Августа і шляхту. Однак з тим, що «положение конфессиональных меньшинств в Польше было не хуже» (*Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej*, Т. 1. Warszawa, 1986. S. 182–183), ми аж ніяк не можемо погодитися. Така заява абсолютно не враховує передісторії Правобережжя.

³ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 917.

в Польше нашей и протестантской вер, но для приобретения себе оным чрез посредство наших единоверных и протестантов единожды навсегда твердой и надежной партии с законным правом участвовать во всех польских делах». Створюючи «партію дисидентів», Панін цинічно розумів, що ті зможуть утримуватися «в будущем правительстве польском...» лише за допомогою «нашего покровительства». Жодних ілюзій щодо православного населення Правобережжя Панін не плекав. Він навіть попереджав Респіна відносно «наших единоверных...»: значне зростання їхньої кількості може призвести до того, що вони житимуть у Речі Посполитій без допомоги Росії, користуючись правом участі в керуванні республікою. Це, на думку Паніна, спричинило б різні незручності й ризики, особливо перед загрозою вже непоодиноким утеч російських селян на Правобережжя. А отримання вільного статусу православ'я у поєднанні з вигодами вільного народу було б небезпечно і для Росії («приводя их до излишнего распространения, так, чтоб они сами собою, независимо от нас, могли в республике опираться и разделять правление ее, подвергаем мы себя хотя разного рода, но не меньшему однакож неудобству в рассуждении и без того столь частых и великих побегов, кои тогда видя в Польше, при безопасности, большее в вере распространение с выгодами свободного во всем народа, долженствовали бы натурально усугубиться к несказанному вреду всего государства»). Занадто привільне існування в межах Речі Посполитої православних українських селян могло, на думку Паніна, призвести до серйозних бід: тоді доведеться побоюватися «и о самых своих пограничных провинциях, нравами и обычаями с Польшею согласующихся»¹. Саме так — звичаями схожих з Польщею. Це про населення Лівобережної та Правобережної України.

Панін відкрито заявляв: «мы никогда не имели намерения заводить войну для пропаганды их религий» (тобто православ'я і протестантизму)². Його погляди цілковито поділяв посол у Варшаві Респін. Звертаючись до генерала

¹ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 4. Т. 67. СПб., 1889. С. 410.

² Там же.

Кречетнікова з проханням підшукати претендента на роль православного лідера, він наполягав, щоб той «был человек смирной, не гордитель и не фанатик» — на протигагу переряславському єпископу Гервасію, який, на думку Репніна, «во имя Божие до всего довести может»¹.

Дивуватися такому цинізму і прагматизму не варто. Усі імперії цинічні, а політика, як відомо, — справа брудна. У дисидентському питанні Росія діяла заодно зі своєю союзницею Пруссією, що відображено в російсько-пруських угодах 1740-го і особливо 1762 років².

«По-видимому, в деле дисидентском Россия действовала заодно с союзницею своею Пруссией; но в действительности Фридрих II, кроме терпимости, не хотел доставлять диссидентам никаких других выгод, во-первых, потому что не хотел давать России посредством полноправия православных большего влияния на польские дела; во-вторых, предвидел большие затруднения, вмешательства католических держав, войну»³.

Враховуючи сказане вище, не дивно, що Катерина II розглядала надання підтримки православному населенню Правобережної України (тобто дисидентське питання) винятково як зброю впливу на Річ Посполиту, яку вона хотіла зробити слухняною маріонеткою під правлінням свого колишнього фаворита. Та всі ці прагматичні плани маскувалися красивими гаслами, які сприяли виникненню ілюзій у тих, хто не розумів відмінності між політичними деклараціями і прозою реальності.

Щоб здійснити свій план, Панін збирався ініціювати формування «конфедерацій» (тобто політичних союзів шляхти, створених для захисту її загальностанових інтересів). Репнін повідомляв Паніну 24 вересня 1767 року: «Конфедерация должна составиться вдруг в один день в четырех местах: в польской Пруссии, в Великой Польше, в Малой Польше и Литве, к которой присоединятся и греки (т. е. православные)».

¹ К истории Колиивщины. С. 240.

² Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. М., 2004. С. 324.

³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 27. С. 152.

На підтримку «кишенькових конфедератів» Панін мав небагато: три батальйони російських військ, дві гренадерські роти курінського полку, один полк карабінерів і полк чугуївських козаків. Як він сам заявляв: «Формального сопротивления и этим войскам я не ожидаю, но отвечать не смею за фанатизм частных людей, соединенный с безрассудным бешенством и пьянством, которым нельзя положить правил»¹ (це він про польську шляхту).

Катерина, яка перебувала в розважальній поїздки по Волзі, писала в червні 1767 року Паніну: «О новых католических конфедерациях я с удовольствием усмотрела из письма Вашего»².

Вожді дисидентів, отримавши у Репніна 20 тисяч червінців, додержали слово, йому дане. До призначеного терміну, у березні 1767 року, утворилася конфедерація з протестантів у Торні, маршалом якої був граф Генріх фон Гольц. У той самий час сформувалася конфедерація у Слуцьку під маршалством генерала Яна Єжи Грабовського. Переговори зі Станіславом Радзивіллою, які відбувалися з допомогою саксонського агента Карла Алое, закінчилися успішно. 13 червня створено Радомську конфедерацію, а 23 вересня почалося засідання сейму, який мав вирішити питання про дисидентів.

13 лютого 1768 року було підписано договір «про вічну дружбу» між Росією та Річчю Посполитою. 23 лютого сейм закінчився, було прийнято акт, що містив «вольности греков ориентальных, неуниатов и диссидентов». При цьому віру католицьку оголошували панівною, а перехід з католицької в іншу релігію розглядали як кримінальний злочин. Церкви і монастирі, неправильно відібрані у греків-уніатів, повертали їм. Панін вважав справу зробленою, російські війська дістали наказ повертатися до кордонів. Репнін отримав від імператриці орден Олександра Невського. Це була піррова перемога.

Значна частина магнатів і шляхти побачила в поступці дисидентам замах на незалежність Речі Посполитої. Створюється Барська конфедерація, спрямована проти Росії, Кате-

¹ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 912.

² ЧОИДР. 1863. Кн. 2. С. 26.

рини та її союзника Понятовського. Барська конфедерація, як і Коліївщина, що послідувала за нею, — яскравий приклад конфлікту традиційних ідеалів та нової геополітичної реальності.

Ставлення до Коліївщини

На початку 1768 року в Петербурзі видавалося, що тяжку польську справу закінчено. Панін писав Сольмсу: «Теперь для нас настало время спокойствия». Понятовський сподівався зайнятися реформами Речі Посполитої. І тут сформувався Барська конфедерація, реакцією-відповіддю на яку стала Коліївщина.

Треба сказати, що вищі російські сановники, які за своїми обов'язками мали добре орієнтуватися в ситуації, не вірили в можливість польського, а тим паче українського бунту. 26 червня (коли вже було взято Умань) Рєпнін писав Паніну про повстання гайдамаків: «сему я с трудом верить могу»¹.

Усталене з часів української народницької історіографії ХІХ століття уявлення про роль російської влади як душителя Коліївщини насправді не цілком відповідає реальності. По-перше, серед різних сановників ставлення до повсталих було дуже різне. Крім того, реакція імператорського офіційного двору також докорінно змінювалася. Тут варто виокремлювати такі етапи: початковий, коли ставлення до повсталих було досить добродушним, і наступний — після Балти, коли Катерину та її найближче оточення охопила паніка напередодні можливої війни з Оттоманською імперією. До того ж дуже важливо розуміти зовнішній контекст — двір (передусім Паніна) значно більше хвилювали військові дії учасників Барської конфедерації, а селян (і навіть запорожців), які почали «різати» конфедератів, російська влада сприймала як несподіваний і майже кумедний епізод «на свою користь».

Конфедерація була створена 29 лютого 1768 року. 26 березня Панін писав резидентові в Константинополі Олексію

¹ К истории Колиивщины. С. 238.

Обрескову, що факт складання «в Барє противной конфедерации не будет сам по себе важен»¹. Минуло два тижні, поки київський генерал-губернатор отримав перші звістки про партії, які формуються для нападу на російські війська². На початку квітня Воейков уже знав, що поляки збираються під проводом Михайла Хероніума Красинського, генерально-го маршалка конфедерації, «в Барє, Браиле, Хмельницке...». Тільки «в Барє уже до несколько тысяч поляков собралось и еще повседневное число оных прибавляется, отзываясь, будто не далее как чрез две недели к границам сближаться имеют для разорения оставшихся в польской стороне по границе православных церквей»³. При цьому, хоч це і дивно, Воейков продовжував сумніватися в автентичності звісток, тому що не мав підтвердження Репніна⁴.

Лише на початку травня київський генерал-губернатор нарешті відчув небезпеку Барської конфедерації і писав Рум'янцеву: «польские замешательства, с часу на час, по всей польской Украине распространясь, najważнейшими становятся... уже явные против войск и подданных е. и. в.»⁵. 12 травня Панін писав Обрескову: «Барские возмутители час от часу становятся наглее, усиливая наиболее свою шайку подобными себе фанатиками»⁶. 9 червня Панін уже висловлював побоювання Репніну у зв'язку з «молчанием г. Кречетникова», але все-таки сподівався, що «толпа неучей», як він називав Барську конфедерацію, не може «причинить ему что-либо вредное»⁷.

Воейков уперше пише про гайдамаків 7 червня⁸. А Репнін уперше пише Паніну про Коліївщину тільки 19 червня: «Слышно еще, что мужики здешней Украины около местечек Богуслава и Черкасов, близ наших границ, зачинают бунто-

¹ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5: Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 87. СПб., 1893. С. 62.

² Реляции киевского генерал-губернатора. С. 120.

³ Там же. С. 121–122.

⁴ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 1–2; КС. 1882. № 9. С. 533.

⁵ Там же. С. 6; КС. 1882. № 9. С. 536.

⁶ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5. Т. 87. СПб., 1893. С. 83.

⁷ Там же. С. 90.

⁸ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 121–138.

вать *против своих господ*. Но сие уже не в пользу возмутителей (тобто барських конфедератів. — Т. Т.-Я.) и не касается, говорят, того, *а может быть, что настоящие грабежи, разорения и набеги тому причиной*». Тобто для Репніна головним є те, що гайдамацьке повстання спрямоване проти барських конфедератів. Він не може втриматися, щоб у зашифрованій частині послання не позловтішатися над Річчю Посполитою: «одним словом, состояние здешней земли жалкое, и не справится она долго от разорения, которые настоящие замешательства приключают. Нет места, где бы огонь не был готов загореться»¹.

Генерал Петро Кречетніков, який перебував у Речі Посполитій з російськими військами 18 червня, відправив кур'єра до Репніна у Варшаву, запитуючи «о начавшемся от крестьян здешних возмущении» і вимагаючи «его *наставления и росписания... коим образом с сими новыми возмутителями поступать, или совсем, яко в внутреннее их и поземельное дело, не вмешаться*». Кречетніков зазначав, що «неприятельских действий теперь ожидать не можно», тобто з панськими конфедератами в основному покінчено². Він, зокрема, писав: «В здешней стороне, а паче около Белой Церкви и Гумана, оказалось новое возмутительство; сказывают, что здешние крестьяне взбунтовались и будто с ними в начальстве или в предводительстве ими находится несколько запоросцов под именем здесь называемых гайдамаков». При цьому Кречетніков розпорядився «*благодарно их уговаривать и обращать в дома их*». Особливо примітно, що у своєму листі генерал, котрий перебував у гущі подій, причиною повстання називав Барську конфедерацію, зокрема те, що польські конфедерати наклали подушний податок на населення³.

Репнін відповів через тиждень красивими запевненнями, що «наш высочайший двор *иного не желает, как спокойствия здешней земли* (тобто Речі Посполитої. — Т. Т.-Я.)» Тому російським військам «не надлежит способствовать сему новому огню, а напротив, всячески надлежит стараться оной утушить,

¹ К истории Колиивщины. С. 237.

² Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 171–172.

³ К истории Колиивщины. С. 237.

не оскорбляя, однако ж, тех мужиков, а ласку к тому употребляя, уговаривая их дружески, чтобы они в дома свои возвратились и жили б там смирно и в повиновении помещикам...» Кречетнікову було наказано: «*изволите послать дружески тех мужиков уговаривать... кого из надежных и способных офицеров, но чтобы он был русской и нашего закона, дабы тем мужикам было приятнее*». І зовсім примітний за своїм цинізмом додаток: «*А естли есть разумной священник у вас в корпусе, то б и того с тем офицером товарищем можно было послать, для того ж вида успокоения сих мужиков*»¹.

Кречетніков строго дотримувався наказу й у своєму щоденнику записав: «*послана партия с порутчиком Кологривовым, полк казачей в местечко Гумань... приказано ему, по причине там учинившегося открытия замешательства, с ними вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли в дома свои и жили б спокойно*». Аргументом щодо припинення повстання слугувало те, що «*конфедераты все разрушены, следовательно, и они ни от кого притеснены быть не могут, к тому же и я с войсками в здешней стороне для наблюдения тишины и покоя нахожусь, то бы они, конечно, успокоились, и были бы в домах своих все, а инако будут наказаны*»².

Насправді Барська конфедерація ще не була повністю пригнічена, тому що командувач коронних військ генерал-лейтенант Франциск Ксаверій Браницький у цей самий час вимагав від Кречетнікова з'єднуватися, щоб не пропустити маршалків (тобто лідерів) конфедерації³.

Петро Рум'янцев, у чиєму командуванні були Мала Росія та Новоросія, діяв так само. 18 червня він дав ордер полковникові карабінерського полку Петру Протасову з наказом виступати з полком у Польщу зі 150 козаками Переяславського полку. При цьому той мав «*стараться самые разбойнические партии иметь без всякого кровопролития, паче увещаниями, или способами интересов, разве бы они предприняли что-либо дерзкое, тогда останется употребить силу*». Ідеться про гайдама-

¹ К истории Колиивщины. С. 238.

² Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 171.

³ Там же. С. 174.

ків¹. Деякі історики побачили в цьому наказі оцінну думку правителя Лівобережної України та приписали йому ненависть і презирство до учасників Коліївщини. Нижче ми матимемо змогу переконатися, що це зовсім не так.

Навіть після подій в Умані (вони відбулися 10 червня) Репнін пише Кречетнікову 30 червня: «Бунт здешних крестьян, конечно, успокоить надлежит... Начиняя ласково; наконец, естли они того не послушают, захотят распространить сей огонь и вовнутрь земли ворваться, то сего, конечно, не допускать, *хотя б и силу против оного употребить*». Репнін при цьому наголошує, що імперія має власні інтереси в Речі Посполитій («Все, что разрушает здесь спокойствие, нам вредно, и следственно нам тому препятствовать надлежит»²). Репніна непокоїть участь запорожців: «Сверх того, говорят, что наши запорожцы тут есть, хотя и не одного из оных еще не поймали, однако в таком случае надлежит вам необходимо к ним послать и сказать, *чтобы они, конечно, ни мало не задерживаясь, возвратились в свои дома*, а инако будут без всякого милосердия и прощения наказаны, как злодеи и разбойники, которое и действительно чинить надлежит, забирая их под караул, хотя силою, естли они противиться осмелятся»³. У нього вперше простежується занепокоєння у зв'язку зі звісткою про участь у Коліївщині запорожців, а також подіями в Балті: «Хуже всего то, что сия каналья, хотя еще оное неверно, но сказывают, напала на татарское местечко Балта». Репнін наказує Кречетнікову говорити туркам, що «имеете поведение тех бунтовщиков всячески усмирять, и наконец, *в самой крайности*, и силу против них употреблять, дабы не допустить их огню распространиться»⁴.

Ще через три дні, вже не сумніваючись в участі запорожців, Репнін пише Паніну: «Касательно бунту мужиков, в которой, действительно, наши запоросцы вмешались, велел я сделать публикацию... (оголошення. — Т. Т.-Я.), а в случае ослушности как со злодеями поступить»⁵.

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 18-19.

² К истории Колиивщины. С. 238.

³ Переписка генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова // ЧОИДР. 1863. №. 3. С. 75.

⁴ Там же.

⁵ К истории Колиивщины. С. 239.

Воейков, який найбільш непримиренно з самого початку був налаштований до гайдамаків, 12 липня (!) ще задовольняється погрозами на адресу повсталих, що «со всех сторон войска в. и. в. командированы для истребления их»¹.

БАЛТА І ПЕРЕЛЯК РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ

Усе змінилося після подій у Балті (16–18 червня). Першим про цю подію повідомив до Колегії закордонних справ Рум'янцев (3 липня). Він писав, що гайдамаки «под именем запорожских казаков» напали на містечко Балту в «турецкой области», в якому сховалися поляки і євреї, що втекли з Речі Посполитої. Гайдамаки при цьому вступили в бій «с турками, давшими им убежище». Найнебезпечнішим, як слушно зауважував Рум'янцев, було те, що «сии злодеи как в Польше, так и в пограничных местах турецких, при таких случаях объявляют, что они посланы и все делают по указу в. и. в., чем подвигнули татар к приуготовлениям с своей стороны»².

Тим часом Порта висунула серйозні претензії, заявивши, що «убит один салтанский сын, один мурза и до тысячи осмисот всякого звания людей турецких подданных»³. Було отримано лист від молдавського господаря Григорія про напад на Балту і вбивство 100 осіб⁴. У ті самі дні надійшло повідомлення про напад на Голту⁵.

10 липня Рєпнін писав Кречетнікову: «Понеже известен уже я подлинно, что татарское местечко Балта бунтовавшими здешними крестьянами разорено, в коих всех беспорядков наши запоросцы участие имеют, и понеже и то знаю, что одним сим последним татары вышеписанное разорение причитают, то надлежит нам строгости против сих разбойников и для

¹ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 143.

² Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 24; КС. 1882. № 9. С. 548.

³ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 99. Пізніше Панін слушно сумнівався, що в Балті могли вбити 1800 осіб. Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5. Т. 87. С. 130.

⁴ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 188.

⁵ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 142.

сыску их старания приложитъ»¹. 25 липня Репнін з тривогою та досадою сповіщає: «у турок мнение», що це «двор наш» по-слав запорожців у Балту².

Російська влада, зрозуміло, була стурбована не самим фактом нападу на Балту. Цікаво і показово, що в жодному листі Катерини, Паніна чи Репніна не обговорюються події «уманської різанини», яка з «легкої» руки польських мемуаристів і письменників надалі стане символом Коліївщини³. Для російської влади цей епізод узагалі не існував і не мав цінності. Зовсім інша справа була з Балтою, точніше, з тими наслідками, які ця подія могла мати (загострення відносин і навіть війна з Оттоманською Портою). Для Паніна, як і для Катерини, така можливість стала шоком, що межував з панікою. Оточення імператриці (як виявилося, помилково) було твердо переконане, що російсько-турецька війна загрожувала катастрофою для імперії. Ми знаємо, що все обернулося зовсім по-іншому і війна стала тріумфом Катерини, а Росія отримала величезні територіальні вигоди. Однак тоді, у 1768 році, цього ніхто не міг передбачити.

Російські війська починають активні дії з арешту гайдамаків. При цьому вони вдаються до підвищених заходів безпеки, щоб не викликати підозри турків. 20 липня Кречетников відправив кур'єрів до Івана Подгорічані, Петра Протасова, Олександра Кологривова, «чтобы они с партиями против гайдамаков ближе 4-х миль к турецким границам не приближались». Крім того, він наказує відправляти «надежных офицеров уговаривать, чтобы запорожцы тотчас возвратились в свои дома», погрожуючи, що в іншому разі «с ними поступлено будет, яко со злодеями и преступниками воли е. и. в.». Правобережним селянам треба було оголошувати: «если они в дома свои не разойдутся и не будут жить спокойно, то войсками нашими взяты будут и отосланы к regimentарю графу Браницкому, а он их перевешает, и тем стараться их склонить к спокойствию»⁴. Варто визнати, що

¹ К истории Колиивщины. С. 239.

² Переписка генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова. С. 78.

³ Про це зазначав ще Осип Гермайзе.

⁴ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 189.

навіть у цей період у діях російського генерала не простежується якоїсь жорстокості чи ненависті щодо гайдамаків (на відміну від командувача польських каральних військ Юзефа Стемпковського, який увійшов в історію як «страшний Юзеф») ¹.

21 липня Кречетніков писав російському послу в Константинополі Обрескову, що посилав на знищення гайдамаків, «к коим пристали, хотя небольшим числом, вышедшие из наших границ беглые плуты из запорожцев», щодо яких дано наказ «забрав всех под караул российский, для достойного наказания отослать в Россию, а здешних (тобто правобережних селян. — Т. Т.-Я.) отдавать к генеральному regimentарю графу Браницкому», і понад 500 їх уже страчено ².

Російська влада була неабияк налякана реакцією Оттоманської імперії, і Репнін радив застосувати суворе покарання до гайдамаків, щоб обілити себе перед Портою. Саме йому належить «чудова» ідея влаштувати показову розправу над гайдамаками на очах турків, щоб задовольнити їх і не допустити початку війни. 10 липня Репнін писав Паніну: «Нет нужды, кажется, вашему сиятельству мне представлять, сколь строгого наказания такое запоросцев преступление достойно, но важным следствием, которые против Порты от сего произойти могут». Він просив Микиту Івановича, щоб полонених гайдамаків, особливо ватажків, покарали в Києві якомога суворіше. Докладно про долю гайдамаків ітиметься в останньому розділі.

Переляк влади щодо можливої війни з Портою був такий, що Панін вирішує терміново поширити маніфест Катерини, в якому заявлено про її непричетність до Коліївщини. Цей маніфест складено 9 липня в Петергофі російською та польською мовами. У ньому були, зокрема, такі чудові пасажі: «наши единовѣрцы вместо того, чтобы... спокойно начинать пользоваться доставленным для них в отечестве равенством всех гражданских прав и преимуществ, начинают сами,

¹ Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. 1924. Кн. 1. С. 29–81.

² Там само. С. 191.

не вкуса еще оных, заводитъ новые настроенія (безлад. — Т. Т.-Я.)... поднявъ возмущеніе... они против узаконенныхъ прав и власти грешатъ». Катерина наголошувала, що правобережні селяни обмануті «разбойнической шайкой, которая под именемъ командированной по указу нашему части верного нашего Низового Запорожского Войска, разъезжая по разнымъ местамъ, не только сама собою вездѣ грабежи, разоренія и убійства делаетъ, но и приводитъ еще в соединеніе свое к онымъ невинныхъ сельскихъ жителей предъявленіемъ ложныхъ указовъ отъ собственнаго нашего имени». Императрица твердила: «отнюдь никто не былъ от насъ посланъ в Польшу для возмущенія единовѣрныхъ нашихъ противу собратьевъ ихъ другихъ веръ», а ті, які «называютъ себя посланнымъ отъ насъ изъ верного нашего Низового Запорожского Войска, не иное что суть, какъ прямые разбойники, злодеи и возмутители»¹.

20 липня Рум'янцев надсилає Протасову 120 «печатныхъ экземпляровъ высочайшаго е. и. в. манифеста, изданнаго на случай пограничныхъ возмущеній польскихъ». Протасову наказано оприлюднити їх, передусім у тих районах, «где своевольные гайдамаки произвели уже свои грабленія и насилія и где не перестаютъ сами польскіе обыватели отъ возмутительныхъ свирепыхъ наглостей противъ своихъ господ»². 50 примірників манифесту він передає п'ятьма старшинами з переяславської полкової канцелярії «в Польшу, в места, близь границы лежащие»³. 24 липня Репнін пише Кречетникову: «Прилагаю при семъ несколько печатныхъ экземпляровъ манифеста, учиненнаго отъ высочайшаго имени е. и. в. по поводу бунту украинскихъ мужиковъ и запорожскихъ казаковъ, разбойничества и своеволствъ»⁴. Через тиждень Кречетников їх отримує і докладає зусиль, щоб вони «опубликованы были в той стороне, где жители греческаго исповѣданія и запорожцы находятся»⁵.

¹ Там само. С. 103–104; Гайдамацький рух. № 215. С. 387.

² Архивъ военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 31.

³ Там же. С. 32.

⁴ Гайдамацький рух. № 235. С. 412.

⁵ Журналъ генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движеніи и военныхъ дѣйствіяхъ в Польшѣ в 1767 и 1768 годах. С. 72.

Рум'янцев покладав великі надії на цей маніфест, вважаючи, що він розвіє ілюзії. Він писав Паніну 29 липня: «Я не сомневаюсь, что вложенные и пагубные мысли от злодеев в простодушных поселян теперь тоже исчезнут. ...Я чаю, что содержание туда для публики посланных манифестов сильно будет утушить»¹.

ОСОБЛИВА ДУМКА

Звісно, офіційна позиція імператриці та її двору не завжди відображала настрої і думки всіх політиків. Більшість російських вельмож і дворян були дуже далекі від проблем України, тим паче – Правобережжя. Панін, котрий керував усією зовнішньою політикою Росії, незважаючи на свою лінь і огрядність, презирливо відгукувався про «єдиновірців», тобто українських селян Правобережжя, як про «наших простаков»².

Зазначимо, що російські воєначальники, які перебували безпосередньо на Правобережжі, співчутливо ставилися до гайдамацького повстання саме через єдину віру. Навіть генерал-майор Михайло Кречетніков писав російському послу у Варшаві Рєпніну: «как я слышу, что из посланных гайдамаков к графу Браницкому болшая половина перевешана, то хотя сие до меня не принадлежит и при том совершенно не зная здешних обычаев, опасаюсь, не сделал ли бы сей строгой поступок в земле огорчения»³. Відповідь Рєпніна була позбавлена будь-яких сентиментів: «Сколь ни строго было поступлено от графа Браницкого против их бунтующих мужиков и козаков казнию смертною такого знатного их числа, однако то сначала нужно было для обрасца протчим. Тепере же я считаю, что он по сей строгости уменьшит, но в сие нам нет нужды мешаться»⁴.

Тим часом російські офіцери, які брали участь у придушенні повстання, дотримувалися наказів Кречетнікова

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 33; КС. 1882. № 10. С. 95–96.

² Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5. С. 121.

³ Гайдамацкий рух. № 230. С. 404.

⁴ Там само. № 238. С. 416.

і Рум'янцева «благосклонно их уговаривать и обращать в дома их». Це видно з показань запорожців. Так, козак Артем Лоба (зі Шкуринського куреня) повідомив, що, перебуваючи вже на Правобережжі, він і його товариші зустріли «российскую карабинерную команду». Поручик, який командував нею, прислав до запорожців унтер-офіцера з наказом іти назад у Росію. Потім приїхав і сам поручик, зачитав їм указ і взяв з них присягу, щоб «идучи полскими местами, никому никаких грабительств и смертных убивств не чинит»¹. При цьому поручик так і заявив, що запорожців «брать под караул не будут». Прикметно, що спочатку вони зіткнулися з «польской командой», яка стала відразу по них стріляти, але їм вдалося втекти².

Деякі російські вельможі тримали свою думку щодо Коліївщини при собі, але були й такі, хто був значно компетентніший у цьому питанні, а також займав досить помітне становище, щоб висловлювати вголос власні погляди. Ідеться передовсім про Петра Рум'янцева.

Почнемо з того, що президент Малоросійської колегії чудово розумів реалії дніпровського прикордоння і того, що відбувалося на колишніх землях Гетьманщини на Правобережжі. Він абсолютно не співчував жертвам Коліївщини, усвідомлюючи, що повстання було здебільшого спрямоване проти прихильників Барської конфедерації. Наприклад, коли в Переяслав, де перебував Рум'янцев, приїхав, рятуючись від ходорівських гайдамаків Сасін, Рум'янцев доповідав у Колегію закордонних справ, що цей поляк був одним із ватажків Барської конфедерації, і наказав його заарештувати³.

Коли почалася розправа над учасниками Коліївщини, Рум'янцев пояснював причину тривалих повстань так: «польские мужики... из отчаяния больше, которому предаются от страха мщения раздраженных своих господ, продолжают свое согласие с гайдамаками, думая их быть своими избавителями». Тому він наказував полковникам Протасову

¹ ІР НБУВ. Ф. II. № 5866. Арк. 43–44; про те саме: ІР НБУВ. Ф. II. № 5867. Арк. 45 зв. — 46; № 5868. Арк. 47 зв.; № 5869. Арк. 49 зв.; № 5870. Арк. 51 зв. — 52.

² Там само. № 5866. Арк. 43–44.

³ Архів військово-походної канцелярії графа П. А. Румянцева-Задунайського. С. 27.

і Карлу Вульфу, щоб ті обнадіювали селян на основі маніфесту імператриці, запевняючи їх, що вони, «яко единовѣрные, будут сохранены милосердием е. и. в.», якщо припинять бунт. Рум'янцев наказував російським військам бути стриманими: «силу же прямую оружия обращайтесь на явных токмо мятежников-разорителей»¹.

На відміну від Кречетнікова, Рум'янцев не поспішав видавати правобережних мешканців полякам. На питання Воейкова, що робити з «польскими мужиками и козаками, взятыми между гайдамаками», він відповідав 3 серпня: «не прилично, мне кажется, их так же, как и протчих» відправити до Браницького, позаяк їх усіх там стратять. Тому він пропонував їх до найвищої резолюції «употреблять в городовую или к другим работам»².

Серед листів Рум'янцева є достатньо матеріалу, щоб скласти уявлення про його оцінку подій. 24 серпня він пише розлоге донесення Рєпніну, яке так і починалося: «обязанным я себя считаю изъяснить мои примечания о причинах, воздвигнувших сей не безбедственный мятеж». Причиною Коліївщини Рум'янцев оголошує «простое усердие к вере благочестивой» і захист «оной от римского духовенства, распространяемые с лютым бесчеловечием». Як приклад він наводить звірства католиків, про які повідомляв переяславський єпископ у Варшаві від імені «всего православного общества пограничных староств и губерний». Дуже цікаво, що Рум'янцев покликався на думку «самого шляхетства (которое сюда бежит)». Ці шляхтичі, які втекли від Коліївщини, усвідомлювали, що «настоящие в отечестве бедствия родили суровые поступки противу исповедующих закон греческой церкви официала украинского униатского Мокрицкого. Когда сими жестокими угнетениями страждущие сердца дышали внутреннею ненавистью против своих гонителей, то при таком расположении не трудно было преклонить непросвященные умы простолюдинов, так называемым гайдамакам, на все известные дерзости». Далі Рум'янцев дипломатично додавав:

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 19; КС. 1882. № 10. С. 100–101.

² Там же. С. 36; КС. 1882. № 10. С. 99–100.

«Я все сие для того пишу, чтоб показать, хотя злые действия некоторых польских жителей по себе непростительны, но много, однако же, из них есть таких, которые вдалились к мятежникам в лучшем намерении и надежде... на счет нашего покровительства»¹.

Через два дні Рум'янцев повторює свої аргументи Паніну, вважаючи обов'язком заступитися «о тех, кои и мое внимание на себя привлекают». Він знову пише, що бунт «поднят был из простого усердия к вере православной, которой противоборства свои римское духовенство распространяло с лютым бесчеловечием над простолюдинами и с поруганием нестерпимым попам благочестивым». Рум'янцев знову покликається на доповідь переяславського єпископа від імені всієї православної громади, прикордонних староств і губерній, надіслану у Варшаву, «где оный и внесен в книги», а також на думку «бежавшей шляхты».

Виправдовуючи мешканців Правобережжя, Рум'янцев бачив стратегічну потребу зберігати в них дружні почуття щодо Російської імперії. Тому він пропонував знайти способи, «чтоб не изгнать из сердец искренней преклонности к нашей стороне... изобрести средства, чтоб, облегчая сих польских подданных участь, не оставить их в жертву полного мщения господ»². Генерал вважав, що жорстокість, по-перше, не сприятиме заспокоєнню повстання, по-друге, «отвратит» повстанців від Росії.

Він писав: «Теперь все они предались отчаянию с опасности воображаемых мучений от своих властей... показали уныние в своих сердцах, потому что не чаят уже от раздраженных своих господ никакова себе помилования... Сей один страх, не без основания, внедлившись в их сердца, возраждает вновь истребленные заграничные шайки и могут продолжаться и долго, хотя слабые, однако же беспокойные в тех местах волнения...» Рум'янцев пропонував знайти «способ... облегчить сих польских подданных участь... чтоб не оставить их в жертву полного мщения их господ»³.

¹ Там же. С. 39; КС. 1882. № 10. С. 101-103.

² Там же. С. 42-44.

³ Там же. С. 39; КС. 1882. № 10. С. 101-103.

Сам він вважав за краще, навіть посилаючи загони проти повсталих, насправді не застосовувати силу. «Для самых жителей показую только вид оружия, повелевая больше командирам увещевать и обнадёживать их высочайшим императорским милосердием, яко к единоверным, чтоб они пошли в свои селения и жили покойно»¹.

Рум'янцев демонстрував дуже глибоке розуміння реалій, зокрема відносин Росії та Речі Посполитої. 16 вересня він писав Паніну: «поелику обоих наших здесь соседей союз установленный не есть столь тверд и неподвижен... полезно сохранить единоверие давнее наше в польских жителях, как обязательство ревнити и усердия их к нашей [стороне]». Він наводив яскравий приклад, як конфедерати мали намір «собрать всех пограничных козаков и противо нас поставитъ» (ідеться про «надвірних» козаків на службі польських панів). «Только сии жители сведавши, для чего сие делается» змусили поляків утікати. Рум'янцев попереджав, що правобережні селяни «гайдамаков не престають признавать за прямых своих избавителей от несносного им ига польского, в рассуждении принуждения веры, а жидовского по тягостным их сборам».

Генерал попереджав, що «ежели отнять их в том свободу, и удалив надежду, которую они полагают в покровительстве высочайшем е. и. в., подвергнуть их состоянию тому же, что и были» за умов, коли «в сердцах их распространилась и усилилась горячность к Благочестию», можуть виникати неприємні наслідки «неминуемо с того взродящихся». Рум'янцев зауважував, що на «законные подвиги» в цьому разі могли зважитися не тільки правобережні, а й лівобережні (піддані імператриці) мешканці («Я приметил тайную уже молву, будучи в Переясловле, в живущих близ границ, что они, равно польским жителям, думают о гайдамаках») ².

Особливо привертає увагу, що Рум'янцев був далекоглядний у своїх спостереженнях і планах. Наприклад, він запитував Паніна: «Каковым образом поступать я могу?» При цьому провокаційно натякав, що війська вже зібрані «на границу

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 42-44.

² Там же. С. 52; КС. 1882. № 10. С. 110-113.

польську, под видом усмирения крестьян и искоренения гайдамаков», а православні мешканці з огляду на «их крайнее утеснение веры» просять про «свою защиту»¹. У посланні до Паніна від 26 серпня Рум'янцев прямо пропонував захопити Трахтемирівське староство під приводом, що його глава був головним у Барській конфедерації, і в такий спосіб «взыскать за разграбление»². Тобто Рум'янцев уперше вголос озвучував пропозицію приєднати частину Правобережної України до Росії під приводом утисків православного населення. Ідея, яку, власне, висловлювали лідери Коліївщини.

Що стосується заспокоєння «бунтівників», то Рум'янцев бачив єдину можливість «привести их в прежнее повиновение» — в «благости помещиков польских к своим взбунтовавшимся крестьянам»³. Він щиро переймався наслідками відсилання до поміщиків гайдамаків і намагався зробити кроки, які унеможливили б подальше переслідування «гайдамаків» у Речі Посполитій. Так, він видав 27 вересня ордер переяславської полкової канцелярії звільнити всіх польських жителів, «взятых вместе с гайдамаками... отправитъ в их дома», прийнявши присягу, що ті вдома «будут там жить в тишине и в повиновении властям своим. А чтоб их при сем отпуске охранить от истязания помещиков, кои бы иногда и раскаявшимися уже прежнее возмущение мстить захотят, то полковая канцелярия на сей случай дать им имеет урядовое от себя письменное препровождение к их помещикам»⁴.

Після закінчення Коліївщини Рум'янцев і далі пильно стежив за подіями на Правобережжі. У вересні 1768 року він попереджав, що поляки в особі регіментаря коронних військ Стемпковського знову силою примушують селян до унії. Генерал нагадував про недавні заворушення, «которым источник был единый: угнетение исповедующих веру греческую православную». Рум'янцев радив, щоб Стемпковський «оставил бы в покое» все, що стосується релігії, оскільки мешканці «во всем прочем готовы повиноваться своим властям». Він вважав,

¹ Там же. С. 201.

² Там же. С. 42.

³ Там же. С. 56; КС. 1882. № 10. С. 115–116.

⁴ Там же. С. 62; КС. 1882. № 10. С. 117.

що неможливо «спокойно взирать... если будут удручаемы за православную веру жители, ищущие в том себе защиты». Тим більше, що в російсько-турецькій війні, яка вже наближалася, їх, правобережних селян, «расположение нужно»¹. У першій половині листопада, вже після офіційного початку війни, Рум'янцев попереджав Паніна, що Олександр Прозоровський зі своїми військами збирається йти в Польщу, а «по отбытии сего корпуса вся Украина польская отдастся в руки и на произволение войскам турецким»².

Таким чином, Рум'янцев вважав для себе можливим наполягати і акцентувати свою особливу думку про причини Колівщини і про необхідність зберігати дружні почуття в українського селянства Правобережжя. Нижче ми скажемо також про ту роль, яку він відіграв у долі засуджених гайдамаків.

Катерина ж сприймала учасників Колівщини тільки як нахабних злодіїв, які зірвали її плани щодо посилення своїх позицій у Речі Посполитій і, що ще важливіше, спровокували російсько-турецьку війну, якої Катерина панічно боялася. Лише реалії воєнного часу змусили її піти на пом'якшення долі гайдамаків.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що для Катерини, її найближчого оточення і широких кіл російського дворянства Правобережна Україна становила польський прикордонний край, де після втечі знаходили притулок російські селяни. Жодних історичних та інших претензій на цю частину Гетьманщини в них у той час не було. Дисидентське питання вони розглядали лише в контексті можливого впливу в Речі Посполитій, ділити і приєднувати яку вони також тоді не збиралися. Спровоковане політикою Паніна щодо дисидентів повстання гайдамаків 1768 року стало для Катерини та її двору дуже неприємною несподіванкою, яка порушувала її плани і створювала серйозні геополітичні небезпеки. Стримано-критичне ставлення до гайдамаків змінилося різко негативним після подій у Балті, що спричинили російсько-турецький конфлікт.

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 205.

² Там же. С. 83.

ЗАПОРОЖЦІ ТА КОЛІЇВЩИНА

ІЛІСЬ
ГОСПІЛ

Вільні лицарі диких степів, які цінували тільки свободу, ризик і здобич. Професійні воїни, що не визнавали іншої релігії, крім грецької, інших аргументів, окрім шаблі, й інших авторитетів, окрім кошового. Утім останнього можна було скинути, якщо дуже набридне.

Наприкінці XVIII століття запорожці перетворилися на анахронізм доби, що минала. Вони жили за тими самими законами, що і 200 років тому, носили той самий одяг, билися тими самими шаблями. Так само ходили на промисли – ловили рибу і полювали. Так само любили погуляти, як тоді казали, «з пустощами», які не обходилися без грабежів. Любили війну, випивку, карти.

Минали роки, пролітали століття. А життя в Дикому Полі залишалося майже незмінним. Ті незначні зміни, які там відбувалися, радше драгували запорожців, а не змушували їх задуматися про своє місце в новому світі. Вони свято вірили, що зможуть обстояти власні «вольності та привілеї», які вже стали міфічними, що все буде, як і раніше, як було за їхніх дідів і прадідів. Тим часом світ змінювався. Кошові і ті зі старшин, які їздили в Петербург, знали, що замість довгобородих бояр у важких жупанах там жили витончені вельможі у шовкових панчохах, які носили напудрені перуки і говорили по-французьки. Жінки там також не сиділи в теремах, а успішно правили

імперією. Замість неповоротких стрільців давно вже були регулярні полки, що розбивали найкращі європейські армії.

ПОВЕРНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ

Запорожці не завжди жили у своїх вільних степах. Власне, за часів Коліївщини це була Нова Січ, створена волею імператриці Анни Іоанівни. Це було повернення запорожців на свої поселення. Повернення після кривавого вигнання.

1709 року, після приєднання запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком до Івана Мазепи та Карла XII, у Січ направили три піхотні полки, якими керували полковник Петро Яковлев і компанійський полковник Гнат Галаган. Після запеклого бою було взято містечко Переволочна, де перебувало три тисячі запорожців з великою флотилією. Як ішлося в повідомленні, «достали с великим трудом, штурмували дважды и сидели они меж каменя в самом крепком месте»¹. Згідно з повідомленням фельдмаршала Бориса Шереметьєва в Переволочній «запорожцов и жителей вырубил, а иные, убоясь, разбежались и потонули в Ворсклу»².

11 травня Яковлев підступив до Січі. Штурм тривав три години. Як повідомляв Петрові І Олександр Меншиков, «вони, зрадники, відчайдушно чинили опір». Перший штурм козаки відбили. Росіяни втратили загиблими близько 300 осіб,

¹ Архив СПб ИИ РАН. Кол. 226. Оп. 1. № 6. Л. 35.

² Северная война 1700–1721 гг.: сборник документов. Т. I: 1700–1709. № 418. С. 460.

зокрема полковника Урна. Після підходу генерал-майора Григорія Волконського і полковника Колгана запорожці вирішили, що це очікувана ними на допомогу орда, і пішли на вилазку. Коли вони зрозуміли свою помилку, виявилось, що вже пізно. Січ було взято. Усіх запорожців і жителів убили (в полон узяли тільки 12 осіб), палили і вирізали також сусідні курені. Козаків і старшин вішали, рубали їм голови, оскверняли могили старих запорожців. Як писав Меншиков, «все их места разорить, дабы оное изменническое гнездо весьма выкоренить»¹. Голову отамана, який заміняв кошового, послали в Запорожжя для залякування. Такий середньовічний вчинок пояснювали тим, що «за тяжелыми ранами того кошевого вести было невозможно»².

Запорожці, які були з Костем Гордієнком, уже після Полтави разом з Мазепою і Карлом XII утекли в Бендери³. Коли Мазепа помер, вони залишалися під захистом турецького султана. Їхнє становище було тяжке. Козаки не мали засобів до існування, багато з них продавали свою зброю, щоб якось вижити.

Частина запорожців заснувала Нову Січ на Правобережжі в гирлі річки Кам'янки (Кам'янецька Січ). Проте 1711 року вони разом з новим гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом узяли участь у поході на Правобережжя, який завершився невдало. Поки більшість запорожців перебували в поході, російські війська здійснили наступ на Кам'янецьку Січ, і запорожцям на чолі з отаманом Якимом Богушем довелося перебазуватися в глиб ханських володінь, в урочище Олешки. Однак провальний Прутський похід російської армії 1711 року змусив Петра I віддати Правобережну Україну (точніше її частину, що 1705 року перейшла де-факто під юрисдикцію Українського гетьманства) Речі Посполитій. Росія втрачала контроль над Запорожжям, позбавлялася Таганрога, Кам'янки та самарських фортець.

Утім становище Олешківської Січі залишалося важким. Запорожці були відрізані від кордону України, не маючи мож-

¹ Северная война 1700–1721 гг. Т. I. № 426. С. 469–470.

² Архив СПб ИИ РАН. Кол. 226. Оп. 1. № 6. Л. 35.

³ Є відомості, що після переправи Мазепа видав запорожцям кілька тисяч золотих. *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: збірник. Т. 1. Варшава, 1938. С. 117.

ливості поповнювати свої ряди. Їм доводилося платити різні побори на хана, працювати на спорудженні Перекопської лінії.

Орлик усе ще мріяв приїхати до запорожців в Олешки й організувати на основі них широку європейську коаліцію. Та настрої у запорожців був неоднозначний. У вірші «Запорожец кающийся» Феофана Прокоповича усю вину за перехід на бік шведів покладено на «отаманів і гетьманів» і потрактовано як учинок «з малорозсудного серця»¹. Коли написано вірш, невідомо, можливо, коли вже йшлося про повернення запорожців. Ясна річ, насправді все було не так однозначно. Перебіжчик із Січі Нестуля свідчив, що серед запорожців «великое к России недоброхотство»². Водночас Орлик у червні 1732 року під великим секретом повідомляв у своєму листі до сина Григорія, що запорожці схиляються до Росії³.

Наприкінці 1728 року серед запорожців гору взяли прихильники підпорядкування Росії. Вони закували в кайдани, а потім побили киями й відпустили Костя Гордієнка і пішли в покинуту ними Кам'янецьку Січ⁴. Ще довго тривали таємні переговори, і 31 серпня 1733 року імператриця Анна Іоанівна надіслала кошовому отаманові Івану Малашевичу обнадійливу грамоту, в якій було сказано: «мы вам вины ващи всемилоостивейше отпуцаем»⁵.

Утративши віру в союзників Орлика, 1734 року запорожці прийняли пропозицію імператриці, повернулися на свої старі землі і присягнули на вірність Росії. Їх запрошували на роль захисників південного кордону, що прикривав західний світ від мусульманських кочівників. І запорожці ідеально підходили для цього. Як писав Аполлон Скальковський, «только запорожцы на своих мелких и огненных лошадакх, питааясь целые месяцы грубою кашею и ковшом воды, закутаные в простую одежду и овечью бурку, могли нести эту вечную,

¹ Прокопович Ф. Вірші // Українська література XVIII ст. Режим доступу: http://litopys.org.ua/old18/old18_01.htm.

² Там само.

³ Бовуа Д. «Шоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. К., 2004. Вип. 8/9. С. 329.

⁴ Історія Запорозької Січі / наук. ред. та упоряд. В. Щербак. К., 2015. С. 90, 101.

⁵ Скальковский А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841. С. 179.

трудную, настоящую Скифскую войну в степях безводных, безграничных, им только и татарам известных»¹.

Утім, повернувшись на старі місця, запорожці й далі жили в реаліях початку XVIII століття, коли зусиллями Мазепи Правобережжя було приєднано до Українського гетьманства. Відновлення Січі, за яке взялася Анна Іоанівна в суто прагматичних цілях ефективнішої боротьби з Оттоманською імперією, більшість запорожців розглядали як перший етап до об'єднання всіх земель українського козацтва, насамперед Правобережжя.

Як цілком слушно писав Володимир Антонович, запорожці «никогда не признавали возможности окончательной уступки юго-западного края (тобто Правобережжя. — Т. Т.-Я.) Польше и считали своею обязанностью на деле протестовать против совершившегося факта; лишь только возвратились они из своего изгнания в Алешки и возобновили в 1734 г. Сечь в бывших своих угодиях, они немедленно приняли живое участие в возгоревшемся народном брожении»². Ідеться про участь запорожців у першому серйозному гайдамацькому повстанні 1733–1734 років, про яке ми розповімо нижче.

У результаті успішної російсько-турецької війни 1733–1739 років, умов Белградської мирної угоди 1739 року і додаткових угод від листопада 1740 року до Росії були приєднані території Правобережної України (від Дніпра до Бугу). У 1751 році «заднепрские места от полской границы на дватцать верст отданы»³. Це слугувало для запорожців ще одним помилковим доказом, який зміцнював ілюзію, що все поверталося на круг свій. У п. 1 «угод» щодо кордону від річки Буг до річки Дніпро було зазначено: «начало сих границ от окончания польских границ и идет вниз рекою Бугом расстоянием чрез 6 часов до Ташлыка, т. е. Великого Конара...», далі від річки Громоклії до Верхнього Інгулу, до гирла річки Кам'янки, де впадає у Дніпро⁴. Кордон, таким чином, наблизився впритул до Речі Посполитої, а території Запорозької Січі тепер

¹ Схальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1841. С. 192.

² Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768. К., 1876. С. 25.

³ Сборник материалов для истории запорожских казаков. № ХСII. С. 191.

⁴ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. Владимир, 1908. С. 1451.

офіційно охоплювали правий берег Дніпра. Заселення російською владою частини Правобережжя, створення Нової Сербії в 1752 році (куди активно втікали українські селяни Речі Посполитої) тільки утвердили ілюзії запорожців. Утім людина завжди легко вірить тому, у що їй хочеться вірити.

Чому для запорожців повернення Правобережжя, об'єднання України мало таке значення? Більшість із них були родом із Правобережжя. Там жили їхні родини, там розмішувалися зимівники. Із протоколів допитів нам відомо, що майже всі лідери Коліївщини народилися на правому березі — Максим Залізник, Семен Неживий ¹, Яків Сачко ², Іван Бондаренко ³, а також чимало рядових запорожців, які брали участь у повстанні ⁴. Кордон по Дніпру в цей період був вельми умовним ⁵, а вільний перехід зберігався. Мешканці Правобережжя приїжджали на лівий берег у монастирі, у сімейних і торговельних справах. З огляду на труднощі з православ'ям на лівий берег навіть возили дітей, щоб охрестити їх там за «грецьким обрядом».

Дуже показово, що Петро Рум'янцев, який був добре обізнаний з реаліями прикордоння, у вересні 1768 року висловлював Паніну побоювання про відновлення спільного повстання запорожців і правобережних селян (він, до речі, називає їх «польськими козаками!»), «ибо запорожские и польские козаки союзом самого родства и преклонности, так между собою сопряжены, что брат одного в том селении, другой в другом жительствоуют и по произволению переменяют свои пребывания» ⁶. Тож родинні зв'язки розрізаної по-живому Гетьманщини не зникали і через десятиліття після останнього договору з Річчю Посполитою.

Зрештою, була традиція. Прагнення зберегти правий берег під владою гетьмана — одна з цілей Костя Гордієнка та Пилипа Орлика. Запорожці разом з гайдамаками ходили на Правобережжя ще з Молдавії. Можна погодитися з Антоновичем, що ці

¹ Гайдамацький рух. № 243. С. 421.

² Там само. № 285. С. 506.

³ Букет С. Іван Бондаренко — останній полковник Коліївщини. К., 2014.

⁴ ІР НБУВ. Ф. II. № 5889. Арк. 109; № 5872. Арк. 55; № 5846. Арк. 3 та ін.

⁵ Це доводять праці учениці Сергія Плохія Оксани Михед (Oksana Mykhed).

⁶ Архів військово-походної канцелярії графа П. А. Румянцева-Задунайського; КС. 1882. № 10. С. 113.

прагнення існували «на основаним убеждений общественных, народных и религиозных, выработанных историей страны и сохранившихся в виде унаследованного предания старой казацкой борьбы. Захват Правобережной Украины поляками являлся в глазах запорожцев исторической несправедливостью, отрицанием заветной мысли казацкой борьбы; противодействие ляхам есть, по их мнению, естественная традиционная обязанность»¹. Україна козацька має бути єдиною, вільною від ляхів і католиків.

Те, що ментально запорожці зразка середини XVIII століття ототожнювали себе з усією Україною, приблизно в межах Українського гетьманства часів Богдана Хмельницького, яскраво засвідчують назви «паланок», тобто тодішніх підрозділів Запорозької Січі. Крім власних назв, що походили, мабуть, від прізвищ чи прізвиськ командирів, були назви, асоційовані з полковими містами Лівобережної України (Переяславський, Полтавський, Батури́нський курені), але що важливіше — зі старими полковими містами Правобережжя (Корсунський, Уманський, Канівський, Ірклі́вський курені)².

Цікаво, що про цей приголомшливий факт, який надзвичайно яскраво характеризує менталітет запорожців і їхнє ставлення до Правобережжя, ніколи не зазначали в історіографії. Те, що ніхто зі старшини Коша, так само як зі старшини Українського гетьманства, зокрема і гетьман Кирило Розумовський, зовсім не протестував проти використання цих назв в офіційному реєстрі Запорозької Січі, попри можливе невдоволення поляків, — насправді промовисте свідчення. Між іншим, абсолютна більшість запорожців, які взяли участь у Коліївщині, були записані саме в Канівський і Уманський курені (зосібна отамани Неживий, Сачко, Таран, Бондаренко).

Сам Розумовський, за усталеною з часів Івана Самойловича практикою, мав титул гетьмана обох берегів («ея императорскаго величества малороссийский обоих сторон Днепра и войск запорожских гетман»³). Тож навіть у верхівки козацтва, обмеженої зобов'язаннями і показною лояльністю імператор-

¹ Антонович В. Исследование о гайдамачестве. С. 24.

² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 5. С. 45-51, 55-59, 74-79, 80-87, 91-97, 206-213.

³ Архив СПб ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 3. Карг. 1. № 49. Л. 1.

ського двору, в глибині душі зберігалися віковічні традиції, за якими правий берег (передусім Чигирин, Черкащина) був славетною батьківщиною Війська Запорозького.

Методами встановлення справедливості, тобто повернення Правобережжя під козацьку владу, запорожці вважали захоплення замків і поміщицьких маєтків, розправу зі шляхтою, представниками католицької та уніатської церков, економічним знаряддям польської влади — євреями. Так діяли їхні батьки, діди, прадіди. Від перших козацьких повстань, за часів великого повстання Богдана Хмельницького, при Паліїві...

Тож не дивно, що польська шляхта апіорі вбачала в усіх запорожцях лютих ворогів. Їх хапали і вішали. «Польские начальники считали себя в праве, при первой встрече с запорожцем, объявить его гайдамаком, казнить смертью и конфисковать его имущество, даже в таких случаях, когда поводы появления в крае запорожцев носили заведомо миролюбивый характер»¹. У Річ Посполиту запорожці приїжджали навідати родину або у торговельних справах. В останньому випадку польську шляхту приваблювали ті значні суми, які вони мали при собі, тому що в разі звинувачення в гайдамацтві їх конфіскували². Згідно з офіційним реєстром, поданим Кошем, упродовж 1733–1749 років поляки стратили 189 запорожців³. Бувало, під приводом переслідування гайдамаків польські надвірні хоругви вривалися в запорозькі землі, розоряли та грабували зимівники, убивали і брали запорожців у полон⁴, що, по суті, вже було порушенням російського кордону. Київський генерал-губернатор вимагав від польських прикордонних суддів розслідувати такі випадки, видавати і карати винних. Усе це ще більше загострювало ситуацію на кордоні, перетворюючи Правобережжя на діжку з порохом, що могла спалахнути в будь-який момент.

Домінування в середовищі запорожців традиції, в яку вони свято вірили, пояснює і те, з якою запозятливістю вони

¹ Антонович В. Исследование о гайдамачестве. С. 98.

² Скальковский А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. — 2-е изд., исправл. и значит. умнож.: [в 3 т.]. Т. 2. Одесса, 1846. С. 120-121.

³ Гайдамацький рух. № 54. С. 130-139.

⁴ Архив ЮЗР. № CLXX. С. 348.

боролися за свої землі. Причому, дуже важливий момент, вони їх у реальності не контролювали, повністю не використовували, однак і далі вважали своїми на основі старовинних грамот, а також ілюзорних спогадів про минуле. Суперечки за територію відбувалися не тільки з поляками (зауважимо, що аж до Катерини II кордон не був точно визначений), а і з новими поселенцями, і з Військом Донським.

Хоча ще в березні 1759 року було видано імператорський указ «О учинении всем запорожским землям и угодиям описания и карты»¹, на практиці він залишився невиконаним. Присланого геодезиста запорожці до робіт не допустили, що породжувало постійні конфлікти. Запорожці відправляли в Петербург одне посольство за іншим, просячи імператриць «пожалувати» і зберегти за ними всі їхні території, які вони вважали своїми.

Із приходом до влади Катерини II суперечки поновилися. Перемовини із запорожцями вів Захар Чернишев. Посланці кошового доводили, зокрема, що їм належали землі в районі річки Оріль, оскільки ця територія «с ними под Российскую державу пришла добровольно». На це Чернишев цілком слушно заперечував, що «под российскую ж державу Войско Запорожское отдалось не одно само собою, но по тогдашним обстоятельствам с Хмельнитским обще со всею Малороссиею и с принадлежащими оной землями»².

У результаті в грудні 1763 року було видано новий імператорський указ про опис запорозьких земель. А до цього Сенату наказували нічого не вирішувати і тільки потім своїм указом визначити, «каким образом тамошние земли между ними и запорожцами разделить и происходимые споры и несогласия прекратить»³.

Варто сказати, що запорожці не могли навести серйозних аргументів, які підтверджували б належність їм тієї чи тієї території. Наприклад, вони посилалися на грамоту 1596 (у тексті 1796) і універсал 1655 року, але таких «ни здесь в малороссийских делах, ни в Москве в коллегии иностранных дел в архиве

¹ Сборник материалов для истории запорожских казаков. № LXX. С. 157.

² РГАДА. Разряд 13. № 80. Л. 1-7 об.

³ Сборник материалов для истории запорожских казаков. № XCII. С. 190, 196.

не нашлося». У 1752 році запорожці заявили: «когда гетман Хмельницкой с малороссийским народом под российскую державу поддался, в то время и еще наперед оное войско рекою Днепром от Переволочны и впадающими по обе стороны в оную реку Днепр всеми речками и другими угодыми, а паче рекою Самарью и по оной лесами и степями без препятствия владело». На це сам гетьман Розумовський цілком слушно повідомив, що «они представляют то напрасно, и им, запорожцам, столь многих земель даже по самую Переволочну присвоивать крайне не следует, ибо когда гетман Хмельницкой в подданство пришел, в то время все города, села и деревни и оное войско запорожское состояли в одной дирекции гетманской»¹. Твердження запорожців, що там розміщені їхні старовинні зимівники, також не звучало переконливо.

А ось перейменування навесні 1764 року новосербського поселення й усієї території біля фортеці Єлизавети в Новоросійську губернію² мало стати для запорожців грізною пересторогою.

КОГО ВВАЖАТИ ЗАПОРОЖЦЯМИ В КОНТЕКСТІ КОЛІВЩИНИ

Говорячи про участь запорожців у гайдамацькому русі, нам потрібно визначитися з основним питанням, яке в історіографії досі залишається відкритим: кого в контексті Коліївщини вважати запорожцями? На міжнародному конгресі ASEEEES-MAG Summer Convention під загальним гаслом «Образи Іншого» (Львів, 26–28 червня 2016 року) на це моє запитання Сергій Білівненко, представник Запорізького національного університету, відповів доволі розпливчато: «Того, хто там жив, хто був записаний у курінь». Наталя Яковенко висловилася, на мою думку, значно чіткіше, наголосивши, що в протоколах гайдамаків поділяють на «запорожець-воїн» і «мужик».

Радянський історик Володимир Голобуцький свого часу писав, що «польські пани з неприхованою ненавистю

¹ Там же. С. 192–193.

² Там же. С. 202; Сенатский архив. Т. XIV. СПб., 1910. № 10. С. 108.

ставились до гайдамаків і до запорізьких козаків, між якими вони не вбачали ніякої різниці»¹. Таку думку можна сформулювати тільки на основі польських щоденників (про фантастичний характер яких блискуче написав ще Іван Франко²). Голобуцький, найімовірніше, не звертався до Коденської книги (принаймні він на неї не покликається). Тим часом документи Коденської книги, тобто збережені матеріали судових справ польського військового суду над гайдамаками, що відбувався у Троянові, Кодні і Тетієві, дають чітку класифікацію: гайдамаки, запорожці, закордонні тощо. Усі ці документи складено польською мовою. Вони містять 49 справ³.

Однак далеко не всі «гайдамаки», тобто ті, хто взяв участь у Коліївщині, були запорожцями. І тут ми вже не можемо погодитися з Володимиром Мільчевим, для якого гайдамацтво — це соціальний промисел запорожців⁴.

Дуже важливо зрозуміти, кого сучасники вважали запорожцями і, відповідно, кого ми можемо назвати запорожцями в контексті Коліївщини.

Не можна, на нашу думку, погодитися і з Яковом Шульгиним, який писав, що гайдамаків не приймали «в Запорож'є, где, по-видимому, свободные запорожцы в XVIII веке вовсе не вольны были увеличивать своих рядов беглыми хлопами, как это было раньше»⁵. І в іншому місці: запорожці «жили в пределах вольностей войска запорожского, однако к запорожскому войску они не причислялись, ибо войско это вследствие влия-

¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. С. 376–377. Таку думку слідом за ним повторює Олена Клецкова. *Клецкова Е. Ю.* Гайдамаки — последние запорожцы? Историографические и литературные споры XIX века // Уроки истории — уроки историка: сборник статей к 80-летию Ю. Д. Марголиса (1930–1996). СПб., 2012. С. 69–75.

² Франко І. Польська поема про уманську різню // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1904. № LXII. С. 1–40.

³ Коденською книгою після її видання майже ніхто не користувався. Чимало справ стосуються одних і тих самих осіб, повторюються в різних місцях книги, представляючи різні етапи слідства. Усе це, а також дуже неякісний іменний покажчик створюють значні труднощі для роботи дослідників.

⁴ Власне, Володимир Мільчев розвиває концепцію, яку висловив Осип Гермайзе ще в 20-ті роки XX ст. (*Гермайзе О.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. 1924. Кн. 1. С. 23–29). Зрозуміло, що Гермайзе діяв у річці панівного тоді класового підходу. При цьому він визнавав, що гайдамацький рух «був прийнятний і певною ідейною основою» (с. 29).

⁵ Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов // КС. 1890. № 2. С. 190.

ния русского правительства не имело возможности включить их легально в свою семью»¹.

Варто врахувати, що у Війську Запорозькому Низовому, тобто Запорозькій Січі, на відміну від городового козацтва Українського гетьманства (Війська Запорозького), не було чітких списків або реєстру. Як писав Семен Мишецький, який здійснював у 1736–1740 роках укріплювальні роботи в Січі, «числа их кошевой и другая старшина прямо знать никак не могут, понеже... из разных народов приходят к ним в войско люди и казакуот столько, сколько хотят; а об этих приходящих и отходящих письменного журнала у них не имеется»². Це була спадщина старовинної вольності, традиції якої не змінилися й у XVIII столітті. Показово, що, коли Запорожжя перепідпорядкували владі гетьмана, Кирило Розумовський у 1756 році вперше в історії затребував поіменний список запорожців. Проте кошовий отаман усіляко відмовлявся надавати його, посиляючись на відсутність реєстрів, і зрештою надіслав список тільки тих, хто зараз при куренях «и не в далеких расстояниях от Сѣчь жилищамы находятся, да тем, коих атаманы вспомнить могли». При цьому він заявив, що всім, хто на промислах, списки «учинить невозможно, атаманы же куренные спомнить всех до единого не могут»³. Частка запорожців, які проживали в зимівниках, була дуже висока. Наприклад, у 1758 році запорожці заявляли, що їхня кількість з 1733 року досягла 12 тисяч (11 770), «не считая семейных людей, живущих в селах, городках и зимовниках и которых 4000 дворов считается»⁴.

У контексті реалій Війська Низового середини XVIII століття, де не було чітких списків і жорсткої військової структури, цікавим є питання, кого самі січовики вважали запорожцями. Відповідь дає наказ Коша, поданий на Уложену комісію 1767 року. Там прямо сказано, що запорожцями ставали люди «з різних націй», як «малолітні», так «и уже совершених лет люде», після того, як, прийшовши у Січ, вони приймають

¹ Там же. № 6. С. 412.

² *Мишецкий С. И. История о казаках запорожских // Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев; Москва, 2003. С. 34.*

³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 5. № 43. С. 234–235.

⁴ *Скальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1841. С. 240.*

«закон греко-российский и на верность ее и. м.» присягають. Причому Кіш наголошував, що після зарахування «на службу» і проходження навчання більшість «по желанию их и по волности... идут в Малую Россию, в Польшу, в Волощину и тамо женятся». Військо Низове у своєму наказі просило, щоб ці запорожці офіційно значилися «под владением и командою Коша войска запорожского низового», оголошуючи, що «уходящие с Польши и Волощины запорожские козаки... могут равною с войском запорожским во время воинского случая отправлять службу»¹.

Не можна було просто так оселитися на запорозьких землях, не вступивши у «товариство», не дотримуючись традицій та усталеного ладу. Інакше нахабу могло спіткати покарання або навіть страта. У Дмитра Яворницького, та й у багатьох джерелах, описано, що кожен новачок, який з'явився у Січ, мав відрекомендуватися отаманові, довести, що він грецької віри, і таким чином формально пройти посвяту в запорожці. Тому офіційна позиція Коша була простою: усі, хто потрапляв туди на службу, ставав православним і проходив навчання, були запорожцями незалежно від того, де вони потім жили і чим займалися. У разі війни вони все одно мусили з'явитися у Січ за наказом кошового.

Нам видається, що саме це трактування «запорожців» щодо середини XVIII століття найбільш точне і виправдане. Підтвердженням слугують покази самих запорожців, заарештованих за участь у Коліївщині. Вони розповідають, коли і за яких обставин їх «прийняли в курінь» і в який саме. А потім вони перебували «на рыболовных станах», «на рыболовных промыслах», «служили» у козаків, були «при млинах», але все одно залишалися запорожцями². Тобто запорожці зовсім не обов'язково жили в куренях. Вони могли перебувати на промыслах, займатися чумацтвом, але зберігали зв'язок із Січчю. Така ситуація влаштовувала кошових. Вона давала їм змогу почуватися впливовими і закликати в разі потреби значно більшу кількість людей.

¹ Архив СПб ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 3. Карт. 1. № 171. Л. 7 об.–8.

² ІР НБУВ. Ф. II. № 5853. Арк. 17; № 5851. Арк. 13; № 5850. Арк. 11; № 5898. Арк. 107 та ін.

ЗАПОРОЖЦІ ТА ГАЙДАМАКИ

Зв'язок Запорожжя з гайдамаками, тобто тими, хто виступав проти польської влади на Правобережжі або займався там грабежами, був зумовлений традицією, географічним розташуванням і родинними стосунками. Інший чинник — характер людей, які жили в Запорожжі зразка Нової Січі, тобто середини XVIII століття. Ще Володимир Антонович зазначав, що Січ поповнювалася «самими енергическими и предприимчивыми лицами», які йшли туди «в надежде на военную деятельность, казацкую славу и участие в военных подвигах Запорожской общины». Важливо додати, що на той час реєстрові козаки в Українському гетьманстві втратили свою роль активних військових (ця тенденція намітилася ще за Івана Мазепи, коли їх у військових походах часто замінювали компанійськими полками). На правому березі козацтво було взагалі знищене, а служба в надвірних полках шляхти далеко не кожному здавалася привабливою. Тому всі, хто мріяв про військову славу, кар'єру і зиск, ішли в Запорожжя. Там зберігався ореол вільності, ризику, протистояння світу невірних. Там були вільні краї, можливість зайнятися промислом і не дуже обтяжувати себе військовою дисципліною. Не дивно, що гайдамацькі подвиги здавалися багатьом запорожцям істинним виявом козацької відваги — як у давні добрі часи. Запорожці хизувалися нападами на татар і поляків «как молодечеством, как подвигами, достойными хвалы и знаменитых имен Палия, Наливайки, Подковы или Сирка»¹.

Що стосується ролі Запорозької Січі та запорожців у гайдамацькому русі, то про це існує безліч думок. Скальковський, наприклад, намагався цілковито заперечувати участь Коша в організації загонів «розбійників». Радянські історіографи на чолі з Голобуцьким, діючи в річищі «класового підходу» щодо ставлення Січі до гайдамаків, вельми примітивно поділяли запорожців на старшину і сірому². Перша,

¹ Скальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1841. С. 220.

² Усе ж таки сірома — це не просто біднота, а насамперед неодружені, безсімейні козаки.

на їхню думку, ставилася до гайдамаків вороже, а сірома — співчутливо¹.

Так, рядові запорожці активно підтримували гайдамаків. Проте, на нашу думку, зовсім не однозначно антигайдамацькою була і позиція старшини. До того ж, як ми вже зазначали, далеко не всі гайдамаки були запорожцями. Ще Скальковський визнавав: «запорожская старшина, особенно кошевые, отмолодечившись в свое время и охладев с летами, особенно те, которые бывали *столичниками*, лучше понимали пользу своего общества, строго воспрещали в нем ватажничать и даже строго наказывали *ватажников* и *характерников*, но в глубине души оправдывали их и, если могли, давали средства к побегу, уверенные, что виновные нигде в степи отысканы не будут»². Це не дивує. Хоч би як відрізнялися старшини від рядових запорожців, але якщо вони, маючи фінансові можливості жити в Гетьманщині чи навіть в імперії, надавали перевагу куреням, це значить, що над ними все одно брали гору воля і дух Запорожжя. Вони краще знали реалії, виявляли більшу обережність, але тому й залишалися запорожцями, що не могли не цінувати козацьку відвагу.

Цікавий епізод, що, на нашу думку, надзвичайно яскраво характеризує запорозьку старшину, — це випадок із кошовим Петром Калнишевським і його друзями під час візиту в Петербург 1766 року. Перебуваючи в столиці, старшина погребувала заморськими делікатесами й вирішила харчуватися власними, привезеними з Січі продуктами. Чи то візит затягнувся, чи то гостей було забагато, але всі запаси закінчилися і довелося послати Антона Головатого «для привозу ему и старшинам войсковым, находячимся при нем, ради собственного их здесь употребления, из Сечи запорожской пятидесяти ведер вина горячого». Вельми показово, що Петро Рум'янцев, у підпорядкуванні якого була Січ і який також перебував у Петербурзі,

¹ Ще дивніше, що таке протиставлення робив американський історик Петро Мірчук. Він заявляв, що рядовим запорожцям не подобалося підпорядкування Січі Російській імперії. Вони начебто вважали старшину зрадниками (*Мірчук П.* Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 року. Нью-Йорк, 1973. С. 108). Не заглиблюючись у подробиці, скажемо, що ця теза не витримує критики. Наприклад, «рядовий» запорожець Максим Залізняк очолив Коліївщину саме під гаслом Золотої грамоти, тобто за приєднання до Російської імперії.

² Скальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1841. С. 220–221.

співчутливо поставився до «горя» старшини і дозволив послати по горілку в неблизький світ¹.

Нижче ми матимемо змогу переконатися в тому, що ставлення старшин до гайдамаків і за часів Коліївщини далеко не завжди було негативним².

Уже не раз ішлося про те, що гайдамацький рух виник на Правобережній Україні і в Диких полях як протест проти геополітичних реалій, які повернули цей регіон під владу Речі Посполитої і знищили там козацтво. Рух цей не був однозначним, гайдамацтво завжди мало два складники: грабіжницький та ідейний.

Утім ми вважаємо, що саме після відновлення Запорозької Січі гайдамацькі дії набули більш організованого характеру, вийшовши за межі прикордонних грабунків. Думка ця в історіографії не увиразнена належним чином, хоча багато авторів наголошували на ролі запорожців у привнесенні ідеології в гайдамацькі бунти. Наприклад, Шульгін зауважив, що саме запорожці надавали організаційної стрункості. Водночас він писав, що «запорожці участвовали в гайдамацких отрядах только в небольшом числе»³.

Лише Антонович зазначив, що саме під впливом запорожців «гайдамачество приобретает вид постоянной, организованной войны против шляхетства»⁴.

Хроніка подій підтверджує це припущення. 1733 року відновлюється Січ, і тоді ж відбувається перше велике гайдамацьке повстання. У 1750 році масове повстання повторюється. Це вже не окремі рейди грабіжницьких банд. Такий збіг дат, на нашу думку, не випадковий. Наприкінці 1733 року з Києва виступили війська генерала Кейта і князя Шаховського для боротьби з партією Лещинського (претендента на польський престол). Запорожці активно приєднувалися до лівобережних козаків, які також вступили на Правобережжя у складі російських військ, і брали участь у воєнних діях проти

¹ КС. 1889. № 1. С. 225.

² Юрій Мицик пише про те, що Федора Бондаренка та Григорія Шеремета схопили запорозькі полковник Павло Попотенко і курінний отаман Сидір Кабро. Однак обидва його покликання некоректні. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. К., 2007. С. 320, 322.

³ Шульгін Я. Очерк Колиивщины // КС. 1890. № 6. С. 409–417.

⁴ Антонович В. Исследование о гайдамачестве. С. 26.

конфедератів. Шляхетські маєтки зазнавали секвестру й екзекуції, були взяті Вінниця та Меджибіж. До запорожців масово приєднувалися місцеві селяни¹. Усе відбувалося точно за сценарієм правобережних походів Івана Мазепи.

Однак операція проти Лещинського завершилася, а тривала активність запорожців на Правобережжі стала неприємною несподіванкою для російської влади. Вона відродила Запорожжя, щоб мати досвідчених союзників у російсько-турецьких війнах, захистити південні кордони і колонізувати Дике Поле, але отримала комплекс проблем: погано контрольовану вольницю на ефемерному, відкритому південному кордоні й постійний конфлікт із Річчю Посполитою. Підтримка запорожцями гайдамаків стала причиною незліченних скарг на них з боку поляків: від простої шляхти до сейму. Хоча російська влада за Анни Іоанівни та Єлисавети Петрівни намагалася реагувати (більше для годиться) на ці скарги², насправді Річ Посполита ослаблювалася, тим самим даючи Росії офіційний привід втручатися у свої внутрішні справи. Тож сама по собі підтримка запорожцями гайдамаків не була причиною для гніву імператриць.

Говорячи про переплетення в історичній пам'яті гайдамаків із запорожцями, можна згадати слова, які сказала внучка дружини гайдамака (село Красновершки Єлисаветградського повіту Херсонської губернії). На запитання, хто такі гайдамаки, вона відповіла: «та так: кому надопекла панщина, та жінка, та діти, то вони втікали туди на Січ, жили собі на волі, пили та гуляли». Відому козацьку думу про загибель запорожця Авраменка від турків вона трактувала як боротьбу гайдамака «з тими поганими ляхами»³.

Прагнення розширити Військо Низове, підпорядкувавши собі, хоча б формально, всі вільні елементи, пояснує і дії кошових щодо приєднання до Запорожжя так званих степових гайдамаків (термін Скальковського). Це розбійницькі банди (або грабіжницьке крило гайдамаків — кому як подобається), які жили на території Війська Запорозького і регулярно про-

¹ Антонович В. Исследование о гайдамачестве. С. 104–105.

² Наприклад: *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. № ССLXII. С. 1740.

³ *Журин Г.* Из рассказов о запорожцах и гайдамаках // КС. 1886. № 8. С. 759–760.

никали в Річ Посполиту. Ми вже згадували вище, що запорожці насправді не контролювали своїх територій, чим активно користувалися розбійницькі елементи. Підпорядкування цих ватаг кошовому — дуже цікавий факт, документи про який навів ще Скальковський, але чомусь на нього першим і останнім звернув увагу тільки Антонович.

Ідеться про дії кошового отамана Григорія Федоровича Лантуха. В історіографії зазвичай згадують, що він боровся з гайдамаками, облаштував низку форпостів уздовж кордону, посилав роз'їзди запорожців уздовж степу. Та при цьому залишається без уваги найважливіший аспект: «Почти все ватаги, повинувась его внушениям, явились в Сечь, принесли присягу в том, что прекратят грабительские набеги, и записались в регестры Запорожского войска, получив прощение от старшины и войска за прошлый образ своих действий»¹.

Така ініціатива старшини стривожила центральну владу. У 1757 році гетьманові Кирилу Розумовському надійшла імператорська грамота з наказом притягти до генерального суду колишнього кошового Григорія Лантуха, військового суддю Прокопа Донського, писаря Дмитра Романовського та інших старшин. Приводом стало те, що «гайдамаки из запорожских казаков показали в суде, что кошевой и старшина дали всем гайдамакам, бывшим в разъездах, позволение собраться в Сечи и выполнить присягу, что они впредь разбоев чинить не станут. Почему они для той присяги и собрались и по совершении оной» зробили кошовому «поднашение»². Останнє відповідало запорозьким традиціям, але було розцінене в Петербурзі як злісний хабар розбійників, на який купилися запорозькі старшини.

Кошовий приїхав до Глухова, писар Романовський на той час уже помер, а Донський через старість не зміг поїхати. Гетьман у грудні 1757 року провів слідство і все «оставил на волю Божью»³.

Такий добродушності Кирила Розумовського дивуватися не варто. Власне, залучення енергійних поселенців,

¹ Антонович В. Исследование о гайдамачестве. С. 97.

² Сборник материалов для истории запорожских казаков. СПб., 1888. № CXVI. С. 233.

³ Скальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1841. С. 238-239.

включення їх до своїх структур і заселення у такий спосіб безлюдних територій на південному кордоні відповідало планам Російської імперії. У Новій Сербії також селилися далеко не ангели, для яких розбій, грабежі й інші витівки не були дивною. Тож реакція Розумовського зрозуміла. Але, що для нас особливо важливо, залучення «степових гайдамаків» не тільки зміцнювало становище кошового, а й тісно пов'язувало гайдамаків із Січчю, змушуючи, зокрема, останніх зважати на запорозькі звичаї. А запорожцям, чиєю стихією була війна з супутнім пограбуванням, імпонували прийоми гайдамаків.

Варто зазначити, що гетьман Розумовський стояв на вельми протекціоністській щодо Війська Низового позиції. Важко сказати, чи це справді була позиція самого гетьмана, людини доброї і шляхетної, яка, однак, значно більше переймалася підкилимовою боротьбою при імператорському дворі, ніж внутрішніми справами України. Можливо, позначався вплив старшини, яка розглядала заступництво Січі як спосіб впливати на прикордонні південні території та протистояти планам розвитку Нової Сербії. Розумовський постійно доповідав імператриці про «образи», яких завдавали запорожцям татари¹. Офіційно дозволивши рибальські курені на кордоні (вниз по Дніпру), він, власне, стирав грань між запорозькими промислами і рейдами гайдамаків². До того ж гетьман добивався від центрального уряду, щоб «искоренение воровства при тамошних всех степях (тобто гайдамаків. — Т. Т.-Я.) дозволено и определено на самое Низовое запорожское войско». Він запевняв, що «козачие зимовники по древнему обычаю защищают в случае нападения воровского добросовестно там живущие козаки»³. Тобто Розумовський намагався залишити проблему гайдамаків внутрішньою справою Запорозької Січі.

Проте вільний край спричинював невдоволення як російських поміщиків прикордонних губерній, від яких туди втікали кріпаки, так і українських старшин та шляхти з Лівобережжя, адже у Січ нерідко йшли їхні селяни. Українські гетьмани мирилися із запорозькою вольницею, особливо після того,

¹ *Зварницький Д.* Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. С. 1785-1835.

² Там же. С. 1819.

³ Архив СПб ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 3. Карт. 1. № 71. Л. 1-2.

як указом Єлизавети Петрівни Запорозжя було перепідпорядковано їхній булаві. Усе змінилося, коли верховну владу в Українському гетьманстві здобув Петро Рум'янцев. Бойовий генерал і талановитий адміністратор, він вважав запорожців основною небезпекою та перешкодою для наведення «ладу» в регіоні. Відсутність військової дисципліни серед запорожців та їхні часті свавільні витівки не відповідали його уявленням про армію.

ЗАПОРОЖЦІ Й КОЛІВЩИНА

Ми переходимо до ключового для нас питання – про роль запорожців у Коліївщині. Тут є низка різних аспектів: офіційна позиція Коша, реальне ставлення старшини до гайдамаків і, нарешті, сама участь рядових запорожців у повстанні (кількість, склад, роль і наслідки).

Почнемо з офіційної позиції Коша. У самий розпал повстання 23 червня 1768 року Рум'янцев надіслав офіційний запит до кошового отамана Калнишевського. У ньому він повідомляв про події в Каневі і про те, що містяни направили до полкової канцелярії таку звістку: «они тех запорожцев вызвали сами из Сечи к своей защите». Посланець із Канева посвідчив, «что атаманом был у тех казаков куреня Мглинского запорожского Семен Неживой». На підставі цього Рум'янцев вимагав від кошового: «Вы по сему тотчас мне дайте, по выправке, ответ, были ль какие к вам просьбы от каневских жителей? От Коша ли подлинно сии козаки посланы туда, и не дано ль письменного какого приказания, или самопроизвольно и злодейским образом такая шайка вышла»¹.

Рум'янцев сумнівався, чи можна вважати цих гайдамак запорожцями. 3 липня він написав у Колегію закордонних справ: «Сии все разбойники называются запорожцами... запорожский писарь, Гордеенко, объявил, что от Сечи команды посланы в Умань» і з огляду на це завимагав офіційної відповіді від Калнишевського².

¹ Архів військово-походної канцелярії графа П. А. Румянцева-Задунайського. С. 19–20; КС. 1882. № 9. С. 544.

² Там же. С. 24; КС. 1882. № 9. С. 548. У документах Коша його поіменовано писарем Бистрицьким. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 45 (рукопис).

Київський генерал-губернатор Федір Воєйков також нервував і писав кошовому отаману Калнишевському про появу «с некоего времени в Уманской, Чигиринской и Смелянской губерниях шайки». Особливо Воєйкова турбувало таке: «подлинное до меня дошло известие, что главной вождь помянутой гайдамацкой шайки сказывается полковником Воиска Запорожского Низового и называется Максим Залезняк, при коем якобы действительно до ста человек запорожских казаков находится, имеет несколько корогов и пирначей, розглашая, что он по указу послан против конфедератов и, таким образом простой народ прельщая, побуждает к бунтам и к своей привлекает шайке, чем немалое поношение и безславию всему Воиску Запорожскому наносит». Воєйков наказував кошовому дізнатися, «не отлучился ль кто без ведома вашего и воисковой старшины самовольно на помянутое мерзкое и богопротивное разбойническое предприятие», а також вжити всіх заходів, «чтоб никто из подлежащих под ведомством вашим к тем безчеловечным безделникам пристать не отважился», велів усіх ловити і тримати під вартою¹. У донесенні Катерині II Воєйков писав: «главной затейщик сего беспокойства и начальник разбойнической шайки есть запорожец, называющийся Максим Железняк, несколькими другими запорожскими казаками подкрепленный». Він доповідав, що «не применил пристойным образом предписать и кошовому отаману»².

Зауважимо, що Рум'янцев почав серйозно перейматися ступенем участі запорожців тільки після подій Балти, які, як ми бачили вище, докорінно змінили ставлення імператорського двору до Коліївщини. Зрозуміло, тільки-но стали відомі грізні маніфести Катерини II, яка категорично відхрестилася від Коліївщини, кошовий і старшина також поспішили заявити про непричетність Запорожжя до цієї події.

30 липня Рум'янцев повідомляв про отримання від кошового відповіді, «что он никаких команд в Польшу не отправлял». Він додавав: «...допросы пойманных грабителей из запорожцев подают в том подлинную доверенность», що лише «...собственные склонности к мщению сих своевольников

¹ Гайдамацький рух. № 204. С. 355–356.

² Реляции киевского генерал-губернатора. С. 140.

препровождали токмо на известные дерзновения, нежели чем общее согласие Коша к тому их руководствовало»¹. Щоправда, у листі до Паніна він був не такий категоричний: «Я моими ордерами взыскавши от Коша Запорожского ответа, одно только то в оных нахожу, что там несведомы о своих козаках, грабление производивших в Польше». І тут же додавав: «Хотя всю правду об участии открыть легко чрез пойманных» — тепер, мовляв, справа за Воєйковим, куди відправити спійманих запорожців². Зрозуміло, Рум'янцев, якому підпорядковувалося Запорожжя, не хотів наклепати на себе гнів імператриці, визнавши, що запорозькій старшині було відомо про плани гайдамаків. А ось генерал-майор Михайло Кречетніков у листі Миколі Репніну від 18 (29) липня набагато відвертіше висловився про запорожців: «они обыкновенно из Сечи выходят, не спрашивая никого, а потом уже, соединясь, грабительство делают»³.

Воєйков сумнівів у відповіді кошового не виказував: «Кошевой же атаман на посланный к нему от меня ордер рапортует, что по справке в Коше Запорожском якобы заподлинно оказалось, что в той гайдамацкой шайке настоящего запорожского козака ни одного нет, но все де из наймитов, кои у запорожцев при рыболовлях и зимовниках работывали, без ведома отлучась, для добычи и корысти в той шайке приставали и, называясь запорожцами, многих к себе из польских подданных преклоняли»⁴. А ось Мойсей Головка, полковник Бугогардівської паланки, не приховував у листі до кошового, що в Польщу пішли саме запорожці, при цьому повідомляв, що ті «неякиеся так з собою неби от велможности вашей данними им на разорение бунтовно Полще» мають листи⁵.

Насправді позиція кошової старшини зовсім не була настільки однозначна. Надзвичайно цікаве свідчення з Коденської книги доводить, що вона навіть надавала підтримку гайдамакам. Такий собі Василь Вишневський був заарештований

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 34; КС. 1882. № 10. С. 97.

² Там же. С. 33; КС. 1882. № 10. С. 95-96.

³ Гайдамацкий рух. № 230. С. 403.

⁴ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 144.

⁵ Архив Коша Новой Запорожской Сечи. Т. 7. Ч. 1. № 10 (рукопис).

за участь у Коліївщині і сидів у фортеці Єлизавета (Новоросійська губернія), але «потом запорожец по имени Орлик, атаман куреня Стебловского, выпустил 26 человек, включая нынешнего арестанта»¹. Трохи пізніше і Воейкову стало відомо зі скарг татарів, що гардовий² запорозький полковник Іван Головка «с гайдамаками полубовно обходится»³. Два запорожці дозволили втекти козаку Михайлу Спицицькому, хорунжому Івана Гонти, якого вони «под крепким караулом» везли в Кіш. Показово, що від Коша ці запорожці дістали тільки строге зауваження та обіцянку наступного разу бути «жестоко наказанными киями»⁴. Один із запорожців переказував чутки, що до Залізняка в Умань прибуло «четыре товарища» з листом «от пана кошевого». Однак значно важливіше таке його свідчення: «говорят де атаманы, не препятствуя ни в чем: “Боже помагай, ступайте, а потом, может быть, мы и самы пойдем”»⁵.

До серпня те, що запорозька старшина покривала гайдамаків і не збиралася їх ловити, зрозумів уже і Воейков. Він повідомляв: повернулися відправлені в роз'їзди запорозькі полковники з інформацією, «что нигде в Сечи и по пограничности шатающихся казаков, ниже собирающихся бродяг, не наезжали». Утім у Воейкова до цього часу вже були свідчення приведених «на сих днях сюда под караулом из пойманных в Польше семидесяти человек разбойников», що вони «29-го минувшего июня в Запорожской Сечи в зимовниках собравшись и на разные разделясь шайки, в Польшу для грабежа пошли». Тому він знову наказав суворо припинити вихід козаків із Запорозької Січі⁶.

Варто сказати, що восени 1768 року Кіш усе-таки склав офіційні списки «гардовых казаков», які покинули промисли і приєдналися до гайдамаків⁷, але ці списки були далеко не повними (86 осіб).

¹ Коденська книга. С. 8.

² Гард — одна з паланок Запорожжя.

³ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 104.

⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 113.

⁵ Там само. № 53 (рукопис).

⁶ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 147. В іншому листі в Кіш він писав, що «человек до двухсот из самой Сечи... в Польшу для истребления поляков и жидов... отправились». Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 116 (рукопис).

⁷ Там само. № 167, 168 (рукопис).

Дивно, що деякі історики взагалі засумнівалися в участі запорожців. Наприклад, Скальковський беззастережно повірив Калнишевському, щоправда, це відповідало його моделі «хороших запорожців» і «поганих гайдамаків»¹. Якби Скальковський звернувся до судових справ як у Кодні, так і в Києві, у нього не залишилося б сумнівів у тому, що запорожці брали активну участь у Коліївщині.

Петро Мірчук, дотримуючись власної соціально-економічної теорії розвитку Нової Січі, пише, що Калнишевський намагався всіляко уникати сварок із російською владою: «він, як кошовий Січі, піддержував — особливо в період Коліївщини — заборону запорожцям приєднуватися до гайдамаків чи будь-яким іншим способом помагати гайдамакам»². Шульгін, навпаки, вважав, що «Колиивщина есть движение чисто крестьянское, заключенное притом в пределы только большей части Киевщины и Брацлавщины». Спираючись на дані Коденської книги, він стверджував, що запорожців там було мало, а «в большом количестве их и быть не могло»³.

В історичній пам'яті України справжні колії — це запорожці («идет войско, такое настоящее войско»⁴). Іншим гайдамакам народна традиція відмовляє в героїзмі, іменуючи їх «затяжцями», тобто тими, хто приєднався з метою пограбування.

РЕАЛЬНА УЧАСТЬ

З огляду на суперечливі думки в історіографії та категоричне заперечення офіційним Кошем участі запорожців варто звернутися до фактів.

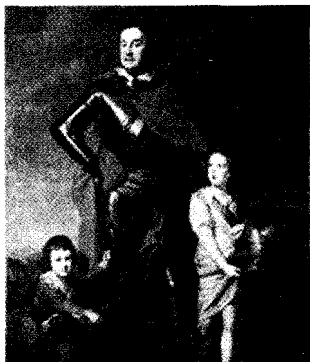
«В начале 1768 года внезапно целые толпы бездомного буйного запорожского товариства, с разных куреней и поланок, особенно молодиков и *наймитов* с рыбных ловель и звероловов, под начальством разных ватажков, без ведома старшины и даже хозяев, пустились по направлению к Бугу». На питання

¹ Вище ми вже зазначали, що є прірва між першим виданням «Історії Нової Січі», яку Скальковський писав, спираючись на архів Коша, і його «Наїздами гайдамаків на Західну Україну», в яких він сліпо пішов за фантастичними щоденниками поляків.

² Мірчук П. Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 року. С. 109.

³ Шульгін Я. Очерк Колиивщины // КС. 1890. № 6. С. 416, 426.

⁴ Матеріали для історії гайдаматчини // КС. 1888. № 11. С. 313.

Франциск Ксаверій
Браницький (портрет
Браницького із синами).
Художник Й. Б. Лампі

чи заборони прикордонних пікетів вони відповідали погрозами або глузуванням, а найчастіше казали, що не знають, куди рухаються: «мабудь в Чуту, в Черный лес, або ще». Довідавшись про це, бугогардівський полковник Мойсей Головка поїхав у розвідку. Він переконався, що всі натовпи йдуть у Правобережну Україну («Польшу»). При цьому, за його показами, «рыболовные хижины по Днепровскому и Бугскому лиманам опустели, ибо все бежит в Польшу на грабительства; что шайка гайдамакская имела уже до 500 чел. запорожских козаков и до 1000 взбунтованных в Польше украинских поселян»¹.

Запорожець Мойсей Каско, який перебував у загоні Неживого, на допиті заявив, що разом з іншими козаками, «коих было до дватцати человек, следуя множеству других, кои шли в Польшу большими партиями, пошли не из Сечи, но от рыбных ловель от речки Лимана расстоянием от Сечи на сорок миль»². Є численні свідчення про вихід 62 запорозьких козаків «после Петрова дня» «із разных рыболовных месть за границу»³.

18 червня Кречетніков, який перебував на Правобережжі з метою придушення Барської конфедерації, повідомляв Репніну: «В здешней стороне, а паче около Белой Церкви и Гумана оказалось новое возмутительство; сказывают, что здешние крестьяне взбунтовались и будто с ними в начальстве или в предводительстве ими находится несколько запоросцов под именем здесь называемых гайдамаков»⁴. А 2 липня Репнін уже доповідав Паніну «касательно бунту мужиков», що в ньо-

¹ Наразі нам не вдалося знайти оригінал документа, що його цитує Скальковський. Скальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1841. С. 281–282. До другого видання він не увійшов. Схожий документ: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 1 (рукопис).

² ІР НБУВ. Ф. II. № 4101. Арк. 5 зв.

³ Там само. № 5853. Арк. 17 та ін.

⁴ К истории Колиивщины. С. 237.

го «действительно наши запоросцы вменялись»¹. Про те саме писали й поляки. Браницький повідомляв королю 4 липня 1768 року: «дуже багато вийшло з Січі», до них приєдналися «наші селяни». Генерал також наголошував, що запорожці видають універсали, які «вийшли на захист честі своєї монархії в. к. м.»².

Із самого початку Коліївщини не сумнівалася в участі запорожців і Катерина II. Щоправда, особливо гостро це питання стало їй хвилювати і дратувати після подій у Балті, тому що саме участь у нападі підданих імператриці створювала прецедент для оголошення війни Оттоманською Портою. Події Умані їй зовсім не цікавили.

Цікаво, що імператорський указ Калнишевському від 12 липня 1768 року підписали Панін і Голіцин: «Мы с крайним удивлением уведомиться принуждены, что партия запорожских казаков, которых предводители называют себя и подписываются: Максим Железняк, Андрей, атаман каневский куренной, Никита, атаман, Швачка, журиловский куренной, и Андрей Односум, ворвавшись недавно в Польскую Украину...». В указі йшлося, що саме запорожці «приводят еще в согласие с собою польских крестьян благочестивого исповедания, обольщая их ложным и коварным предьявлением, будто она (грамота — Т. Т.-Я.) прислана по указу нашему от тебя, кошевого атамана, и всей старшины для освобождения православных из-под ига римского дворянства и от барских конфедератов». В указі від імені імператриці було сказано: вона не може повірити в те, що кошовий знехтував присягою і піддав вогню і мечу «дружественную нам область, каковою была и по сию пору и ныне непременно есть Речь Посполитая»³.

Перші кроки лідерів Коліївщини не залишають сумнівів у тому, що перед нами досвідчені, професійні військові-запорожці. Можна помітити, що їхня поведінка дуже схожа на події початку повстання Богдана Хмельницького та сильно відрізнялася від одиничних гайдамацьких набігів. Якщо у попередніх випадках базою для зборів зазвичай ставало Дике Поле або

¹ Там же. С. 239.

² Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim. Kraków, 1872. S. 29.

³ Гайдамацький рух. № 255. С. 393.

іноді навіть київські монастирі та їхні володіння, то цього разу колії поставили табір прямо на Правобережжі, у безпосередній близькості від ворога. Рум'янцев серйозно оцінював їхні дії та писав імператриці: «все партии гайдамацкие... соединясь в одно место человек до тысячи в Мотронинском лесу, сделали себе засеку, расстановив отбитые в польских местечках пушки, и, выходя из того убежища партиями, польские местечки и деревни разграбляют»¹.

Це свідчення цілковито збігається із записаними переказами про Коліївщину: «Как собрались гайдамаки в Мотроненском лесу, то сделали себе Сечь. Выбрали такое место, что с трех сторон байраки, а с четвертого поставили башню». Збережені очевидцями деталі змальовують типову для запорожців картину військового табору: «Оце ж у одному байраци Сичь, а в другому, на Байковій Луци — Склык. А склыком звався качан, що высив на дули и коло його довбня. А то для того, що скоро яка тревога, або що, зараз прыбижыт Козак, да довбнею й почав валять, а казан на весь лис реве: то вже, де б который козак не був, скорійш збигаюцьця до купы. Да тут же зараз коло склыка був у дуброви Значок, таке-то, бач, означене кругом мисце, де их кони паслысь. А од значка, верстов тры, и к Жаботыну, було Гульбище, на високій могыли, так що як зйдеш туды, то весь Жаботын як на долони. Позходят, було, на ту могылу, балакают, у карты грают, спивают писень усяких. Ридко було який день выберецця, щоб там никого не було»².

Інші деталі коліївських дій також демонструють нам досвідчених військових, які мали, зокрема, артилерійські знання. Наприклад, поляки повідомляли про облогу гайдамаками Білої Церкви: «из Смялой 5 тысяч, как говорят, прибыло туда Запорожского Войска с пушками, в Жаботине забранными, и уже четвертый день содержат в атаке Белую Церковь»³. Рум'янцев, своєю чергою, доповідав військовій колегії, що під час арешту Журби було «взято четыре знамя, две медные пушки и одна чугунная да гаковниц железных пять»⁴. Цілковом

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунаяского. С. 20; КС. 1882. № 9. С. 545-547.

² Материалы для истории гайдаматчины // КС. 1888. № 11. С. 279-283.

³ Гайдамацкий рух. № 206. С. 359.

⁴ Там само. № 227. С. 397.

очевидно, що ні у селян Правобережжя, ні в «розбійників-гайдамаків» не було достатніх знань для використання артилерії.

Цікаво, що у збережених розповідях очевидців — мешканців Черкас (туди попрямував Залізняк, вийшовши з Мотронинського лісу ¹) запорожці вирізнялися з-поміж гайдамаків («затяжців»). Син цехмістра з виготовлення сап'янових чобіт так описував запорожців: «идет войско, такое настоящее войско. Впереди едет атаман на буланом коне, в красном жупане, шапка на нем сивая, сапоги сафьяные, пояс шалевый, за поясом пистолет, с боку сабля. Это был сам Максим Железняк; нестарый был еще человек, лет, может быть, сорока (насправді йому було 28. — Т. Г.-Я.), а может быть, больше, полный, круглолицый, хорош собою, небольшого росту, но плечист, усы русые, небольшие, за ухом оселедец...» Описуючи сцену зустрічі Залізняка в Черкасах з «атаманом Буськом из Цесарской слободы», свідок зауважує козацькі традиції звертання: «сняли перед ним шапки, он также подошел к ним, снял шапку, да тотчас и надел, а они все перед ним без шапок стояли. Здравствуйте, говорит, козачество! — Здорово, отомане, батько!» ²

І все ж таки: яка кількість запорожців узяла участь у Коліївщині? Підрахунки полегшує той факт, що з моменту арешту учасників повстання російська влада поділяла гайдамаків на «запорожців» і «польських селян», тобто українців Правобережжя.

Аполлон Скальковський писав, що 500 запорожців рушили в 1768 році в Україну на допомогу повсталим селянам ³. Михайло Максимович говорив про 420 запорожців ⁴.

У рапорті Микиті Паніну від 11/22 липня 1768 року Михайла Кречетнікова, який заарештовував гайдамаків, написано: «930 человек в Гумане вдруг гайдамаков взято, ис коих по точному разбирателству найдено наших запоросцов 73, а прочие генерально все надзорные казаки, между коими нашлось 160 человек крестьян, взятых теми гайдамаками из деревень неволею для разных работ в их лагере и они никогда ни в каких грабительствах не бывали... почему оные все в дома их от

¹ Там само. № 244. С. 426.

² Материалы для истории гайдамачщины // КС. 1888. № 11. С. 313.

³ Скальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1841. С. 281-282.

⁴ Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. К., 1876. С. 586.

меня и распущены, а гайдамаки отосланы к графу Браницкому: сверх того еще в разных местах до двухсот человек таких же гайдамаков переловлено»¹.

Це явно вивірені цифри («по точному разбирательству»). У першому своєму донесенні 29 червня/10 липня Кречетніков повідомляв, що полковник Гур'єв під Уманню заарештував «запоросцов: полковник — один, казаков 61 да присталих здешних полских разных казаков — 784»². Тобто кількість виявлених запорожців зросла із 62 до 73.

Схожі цифри за результатами захоплення коліїв під Уманню називав і Микола Рєпнін (10/21 липня): «взятих 938 человек, между коими действительно по нещастю нашлись 87 запорожских казаков»³. Рєпнін був так засмучений цією обставиною з огляду на події в Балті.

Через тиждень Кречетніков повідомляв Рєпніну: «порутчик Кологривов привел 85 гайдамаков, в коем числе 49 запоросцов... теперь гайдамаков весьма мало... по се время уж в моих руках более тысячи было и к графу Браницкому более семисот уже отослано»⁴.

Тільки з двох рапортів Кречетнікова ми бачимо 122 запорожців, які брали участь у Коліївщині⁵.

Якщо ще можна сумніватися в точності визначення «запорожців» Кречетніковим, яке він здійснив за гарячим слідом, то вже ордер Рум'янцева до кошового отамана від 24 липня 1769 року не залишає сумнівів. Він наказував «не укрывать от наказания... тех людей, которых повседневно приводят ко мне

¹ Гайдамацький рух. № 222. С. 387.

² Там само. № 208. С. 363.

³ Там само.

⁴ Там само. № 230. С. 404.

⁵ У щоденнику Кречетнікова натрапляємо на такі дані про арешти запорожців: 22 червня «получен рапорт от порутчика Кологривова, что он, следуя к местечку Гуманю, на дороге наехал в местечке Лукашевке грабителей, коих и забрал под караул, из коих оказалось, что 25 человек из Сечи Запорожской, а прочие Поляки» (с. 173); 18 липня «порутчик Кологривов привел пойманных им 84 человека гайдамаков, из коих 49 запорожцев» (с. 184); 20 липня «присланы от порутчика Тербуковича пойманные им в местечке Чечельниках 8 человек гайдамаков, все запорожцы, кои недавно из жилищ своих вышли и грабительств еще не успели делать»; 16 серпня «приведено гайдамаков и майора Сербля 69 человек запорожцев» (с. 202). Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах / изд. О. Бодянский // ЧОИДР. 1863. № 3.

посланные команды из Польши, ловя их в шаиках гайдамацких, а они все показывают себя запорожцами, отлучившимися из Сечи самовольно». Рум'янцев наполягав, що «вам господин кошевой атаман со всеми старшинами и товариством надлежит отлучить из общества всех таковых, которые недостойны носить почетного имени воина»¹.

Сам Залізняка на своєму першому допиті під Уманню явно применшував кількість запорожців, які перебували з ним, запевняючи, що з Мотронинського монастиря він пішов з «семидесятью человеками запорожских и бежавших казаков»². Але донесення російських командирів, та й свідчення інших учасників Коліївщини, змушують повністю засумніватися в показаннях Залізняка. Так, Дем'ян Чернявченко стверджував, що в загоні Залізняка «находится запорожцов до полутороста», а в загоні Журби та Швачки запорожців «будет до десяти... человек»³.

Генерал-майор граф Петро Апраксін, який командував російськими військами в Польщі, повідомляв 25 червня/6 липня, що в Гранові захоплено 74 гайдамаки, серед них 40 «настоящих наших запорожских казаков». Решта заарештованих — «казаки из Умани и здешние мужики, которых я отправил к графу Браницкому»⁴. У районі Монастирища генерал-майор Подгорічани в роз'їзді захопив «шатающиеся здесь запорожці тридцять восемь человек да один дячек города Киева церкви Казанской богоматери Семен Лукянов»⁵. Майор Вурм заарештував у Мошнах 9 запорожців⁶.

Додаткові відомості про участь запорожців у Коліївщині містяться в матеріалах Михайла Максимовича, оригінали яких ми наразі не виявили. Він повідомляв, що на пасіці Семена Саражина зібралось 134 запорожці з отаманом Іваном Бандуркою (захоплені в с. Нерубайка). Крім того, із Січі прибули: Василь Щербина та Клим Круть через урочище Гард із 60 запорожцями (спіймані в Низгірцях); отаман Гайда вивів

¹ Архив СПб ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 3. Карт. 1. № 219. Л. 1-2.

² Гайдамацький рух. № 207. С. 359.

³ Там само. № 209. С. 367-368.

⁴ Там само. № 205. С. 356-357.

⁵ Там само. № 217. С. 380.

⁶ ІР НБУВ. Ф. II. № 4101. Арк. 5-15.

ватагу з 64 осіб (захоплені під Бердичевом); Мирон Губа через ліс Чуту – 82 запорожців (їх узято під Сквирою) ¹.

Дані про заарештованих/засуджених запорожців

Попередні дані згідно з рапортами	Вирок Київської губернської канцелярії ²
Під Уманню – 73 особи	Залізняка + Таран + 71 особа = 73 особи
Із Семеном Неживим – 4 особи	Семен Неживий + 4 = 5 осіб
Подгорічані – 38 осіб	Отаман Павло Яцкович + 38 = 39 осіб
Протасов – 8 осіб	Швачка + 8 = 9 осіб
Усього	126 осіб

Вивчення матеріалів Коденської книги незаперечно доводить, що укорінений в історіографії міф, ніби поляки судили тільки королівських підданих (тобто жителів Правобережної України, яка входила до складу Речі Посполитої), а суд над усіма підданими імператриці відбувався в Росії, не відповідає дійсності. Російська влада в більшості випадків справді направляла «правобережних» полякам, але ті, своєю чергою, так із підданими імператриці не чинили.

Польський військовий суд розглядав справи 18 запорожців. Із них за вироком одного колесували (Савко Плиханенко), трьох повісили (Гнат Голуб, Федір Базарний, Максим Швець), двох четвертували (Левко Малий, Клим Білий), шістьом відтяли голови (Федір Гусак, Юско Головчан, Лук'ян Сухоніс, Давид Горб, Мусій Чорний, Іван Лапко), п'ятьох відпустили (Стефан Білець, Максим Магро, Юско Перевертайло, Іван Гладаренко, Тиміш Білий) і доля ще одного (Іван Чонкало) невідома. Зауважимо, що відпущені запорожці витримали тортури (їх тричі «розтягували» і пускали на вогонь). Вони ні в чому не зізналися, тому уникли страти. Зі свідчень знаємо, що принаймні четверо запорожців, яких судили в Кодні, народилися на лівому березі.

¹ Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. С. 586.

² Гайдамацький рух. № 248. С. 435.

Реальна ж кількість запорожців, які брали участь у Колівинщині і відомості про яких збереглися в Коденській книзі, значно вища. Наприклад, із показів гайдамака Кіндрата Письменного відомо, що він був «с капралом своим запорожцем Бурхалем, Илькем запорожцем и Михалем Назаренко»¹. В іншому місці повідомлено, що запорожці приїхали в село Куликівка на Великий піст². У село Квітки прийшов «запорожец на временное проживание», а коли почалося повстання, він силою змусив усіх «закордонних» приєднатися до нього³. Польські судові справи також містять відомості про шістьох запорожців, які приїхали з Коша і хотіли бути ватажками, але їх спіймала польська влада⁴.

Причини участі запорожців

Зрозуміло, питання про те, чому запорожці масово приєдналися до Колівинщини, а в певному сенсі навіть очолили її, не могло не хвилювати сучасників.

Катерина II у «пост-балтський» період уже не сумнівалася в ролі запорожців і настійливо вимагала дізнатися ступінь залученості Січі: «в разсуждении запорожцов самых, кои по всем обстоятельствам главныя злу начинщики, с достоверностию спознать, всем ли они Кошем согласны были на отправление в Польшу шайки своей или же только некоторые из них своевольники сами собою дерзнули на шалость без ведома кашеваго и старшин»⁵. Перед початком слідства Київська губернська канцелярія дала припис: «Во время следствия и суда стараться выведать прямо начало заговора поименных в Польше запорожцов, а особливо кто из них подговорщик был, сам или же все от других наущены были? С ведома ли кошевого атамана и войсковоу старшины отлучились они в Польшу?»⁶

Цікаво, що вже після арешту й допиту основних учасників, у серпні 1768 року, Рум'янцев у листі до Паніна вислов-

¹ Коденська книга. С. 2.

² Там само. С. 25.

³ Там само. С. 3.

⁴ Там само. С. 14.

⁵ Гайдамацький рух. № 226. С. 395.

⁶ Там само. № 248. С. 434.

лював набагато відвертішу думку, ніж в офіційних липневих доповідях, про участь і роль запорожців у повстанні. Він писав: «Говоря о запорожских козаках, должен объявить вашему сиятельству мои примечания, что не одна алчба, сродная сим людям к хищению, побудила их на своевольства, но в Сечи пронесенная вообще молва, что грабительствовать теперь в Польше есть благословенное дело». Тобто, по суті, Рум'янцев визнає ідеологічний мотив повстання «за віру». І ще дуже важливий пасаж: «Можно думать без ошибки, что не без участия в сем были главные их старшины. Ибо пойманные признаются, что строгости никакой не хранилось в удержании их от выбегов в Польшу, и уверенно, что сия польская страна достанется под начальство гетманское или кошевого»¹. Таким чином, старшини потурали участі рядових запорожців у Коліївщині, поділяючи ілюзію, що за цим рухом стоїть російська влада, яка збирається приєднати Правобережжя.

Двадцять три заарештованих генерал-майором Подгорічани запорожці заявили, що «по разсеянному слуху якобы находящиеся в Польше донские казаки принимают запорожцов в помощь против поляков для защищения греческого исповедания веры и потому, согласясь, пошли в Полшу»². Запорожець Олексій Ногаєць також повідомляв: «многие запорожские казаки шли за границу в Польшу, объявляя, что якобы по указу велено запорожцам собираться к находящимся в Польше российским войскам против поляков для защищения живущих в Польше греческого исповедания людей»³. Запорожець Олексій Перекрест заявив: він з товаришами почув, що «воиски российские в Полше есть, в тот же день и пошли прямо в Украину защищать веру»⁴. Запорожець Сава Бурка повідомив, що він і побратими «перешли чрез Могилевской форпост с намерением явится при российском войске»⁵. Тобто багато запорожців вважали, що вони об'єднуються і діятимуть спільно з російськими військами, введеними на Правобережжя.

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 45; КС. 1882. № 10. С. 104–107.

² Гайдамацкий рух. № 244. С. 449.

³ Шудьгин Я. Очерк Колиивщины // КС. 1890. № 6. С. 425. Першоджерело не знайшли.

⁴ ІР НБУВ. Ф. II. № 4101. Арк. 7 зв.

⁵ Там само. № 5901. Арк. 113.

Власне, у них був шаблон подій повстання 1733 року, у якому, діючи саме так — приєднуючись до російських військ для проведення операцій проти «конфедератів», брали участь ще їхні батьки. Деякі запорожці навіть наголошували, що йдуть помститися полякам за ображену царицю, бо «якобы поляки збивают на новых россииских манетах государственную корону и высочайшеи е. и. в. патрет»¹. Цю ілюзію підтверджують і обставини затримання гайдамаків.

Як писав Шульгін, «запорожцы шли на помощь восставшим в полной уверенности, что таково желание царицы; особенно легко овладевала подобная иллюзия запорожцами, проживавшими вдали от коша, этого запорожского центра верных политических новостей»². І ось тут ми не можемо оминати увагою питання про «золоту грамоту» Катерини II, яке так хвилювало сучасників і яке донині не вирішене в історіографії. Власне, багато польських дослідників досі вірять, що така грамота існувала, а повстання інспірувала безпосередньо імператриця. Листування російської еліти не залишає сумнівів, що це не так.

Проте запорожці, які приєдналися до гайдамаків, запевняли, що вони діють за вказівкою. І ця чутка стала для Катерини II украй небезпечною після подій у Балті, тому що створювала прецедент для початку російсько-турецької війни.

Петро Рум'янцев у своїй реляції від 3 липня, описуючи події в містечку Балті і бій з турками, попереджав: «Всего болше, что сии злодеи как в Польше, так и в пограничных местах турецких, при таких случаях объявляют, что они посланы и все делают по указу в. и. в., чем подвигнули татар к приуготовлениям с своей стороны»³.

Запорожці у своїх свідченнях усі як один заявляли про існування «грамоти» або «указу». Наприклад, Дем'ян Чернявченко сказав: «слышал от самого его, Железняка, что истребляет он поляков и жидов по данному ему от Коша Запорожского указу, при нем же находится и асаул Бурка с перначем, а которого куреня сей асаул — не знает»⁴. Полковник Інгульської паланки

¹ Гайдамацький рух. № 243. С. 422.

² Шульгін Я. Очерк Колиивщины // КС. 1890. № 6. С. 425.

³ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 24–25; КС. 1882. № 9. С. 548.

⁴ Гайдамацький рух. № 209. С. 367.

Гетьманщина і Запорозжя у складі Російської імперії у середині XVIII століття

варьши четьре человека» і почали вмовляти «тамошних жителів йти в казаки к находящемуся при полском Матренинском монастыре называвшемуся атаманом запорожцу Максиму Железняку». При цьому вони твердили, що той «по указу собирает охочих людей в казаки для защищения от поляков благочестия и недопущения к умерщвлению, не желающих принять унию христианского народа». Коли Неживий у лісі біля Мотронинського монастиря особисто познайомився з Залізником, він уже від нього самого «так и от собравшихся к нему запорожских и польских казаков слышел он, яко онои Железняк такой указ подлинно имеет, чтобы искоренять поляков за благочестие»². Атаман Микита Швачка (також запорожець) на допиті сказав, «будто от запорожского полковника Максима Железняка с атаманом Неживым посланы по всеи Полскои Украине для истребления поляков и жидов... а Железняк сию де посылку чинил якобы по указу».

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 22 (рукопис).

² Гайдамацький рух. № 243. С. 422.

Тарас Чорний розповів про поширення на риболовних промислах чутки, «якобы з Коша куренние атамани повеление зделали и на дорогу глебы подавали, чтоб ишли в затяг да не пешо, но конно»¹.

Один з лідерів Коліївщини отаман Семен Неживий повідомив, що перебував під Суботим, коли на Трійцю туди приїхали запорозькі казаки на прізвисько «Коваль с то-

60 запорожців, якими командували Василь Щербина і Клим Круть, твердили, що «запорожские казаки шли заграницу в Польшу, объявляя якобы по указу к находящимся тамо в Польше российским войскам в помощь против поляков для защищения живущих тамо греческого исповедания людеи».

Рум'янцев повідомляв Катерині II зі слів польських очевидців, що, коли тридцять козаків-гайдамаків вступили до Канева, вони оголосили, «что они в силу указу в. и. в. от кошевого войска Запорожского туда посланы». На прохання канівської влади показати грамоту вони пред'явили «под титулом в. и. в., написанное запорожским атаманом куреня Уманского, которого прозвание он позабыл, с приложением печати запорожской». Навіть Рум'янцев був збитий з пантелику («поеди ж не знаю, чтоб от в. и. в. даны были на сей случай какой особенныя повеления запорожским козаком, в моей команде находящимся») і намагався уточнити в імператриці, чи не було в обхід його дано яких-небудь указів кошовому¹.

Дуже цікаво, що в існування грамоти вірили як ті запорожці, які приєдналися до Колієвщини прямо з Січі, так і ті, що до початку повстання перебували на Правобережжі. Так, отаман Прокіп Таран, будучи в Запорожжі на Петрів піст (тобто на початку червня²), почув від прибулих туди «для покупки рыбы разных полских людеи, что в Польше, при Матренинском монастыре, якобы по указу собираются запорожские и польские казаки для искоренения поляков за разорение ими благочестивых монастырей». Тоді він, «согласясь с прочими запорожскими казаками восемью человеки... пошли в Польшу» і прийшли в ліс біля Мотронинського монастиря до «названного казаками полковником запорожского казака Максима Железняка»³. Ця історія повторюється від разу до разу. Осип Куций на допиті сказав, що пішов до гайдамаків «в Петров пост, когда послышал он, что в Польше в Матронинском монастыре собираются запорожские казаки...»⁴ Павло Чорний заявив: «послышал он, что в Полше в Матренинском монас-

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 11, 14; КС. 1882. № 9. С. 541.

² Великдень у 1768 році був 4 квітня.

³ Гайдамацький рух. № 244. С. 425.

⁴ Голубуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. С. 378.

тыре собираются запорожские казаки для защищения онаго и протчих тамошних благочестивых монастырей»¹. Аналогічні твердження наявні в показах багатьох інших запорожців.

Запорожець Федір Бондаренко на момент початку повстання жив у селі Чаплинці (польське), на Петрів піст «прибыл называющий себе запорожским козаком, уманским куренным некийсь Семен Неживый и при том объявлял, что у него есть некоесь дозволение, а от кого он, Бондаренко, по своей простоте, не доискивался, збирать szata (загін. — Т. Т.-Я.), при коей быть ему командиром и идти с оною в Лядщину на искоренение ляхов и жидов»².

Один з найвідоміших гайдамацьких отаманів Яків Сачко, будучи запорозьким козаком, їздив для продажу солі й риби в польське містечко Богуслава, куди приїхав гайдамацький отаман полковник Залізняк «и заставших в том местечке жидов всех поколол, а потом сделал публикацию, что естли кто в том местечке Богуславье находится из запорожских казаков, те б все шли к нему»³. Таке звернення до запорожців з уст Залізняка із закликом приєднуватися передають багато учасників. Наприклад, Артемій Швидкий заявив: коли він прийшов у Мотронинський монастир, там було уже 500 козаків і «полковник Максим Железняк» оголосив їм, що «якобы по указу велено ему, Железняку, искоренять конфедератов и защищать благочестивыя мнстыри»⁴.

Найдокладніший опис «грамоти» дав запорожець Семен Галицький. На допиті в Січі він заявив, що під час облоги Балти запорожці висунули Якубу Азі-Баші, начальникові м. Балти, «какой-то на листу указ, будто от г. кошевого с Петербурга за собственною рукою к оным гайдамакам присланной, чтобы они всех жидов и ляхов до единого выгубили... В заглавии же оной указ написан тако: "Указ е. и. в. самодержицы всероссийской и пр. и пр. объявляется во всенародное известие..." и при конце подписано: "Атаман кошовый Петр Калнишевский с Петербурга"»⁵.

¹ ІР НБУВ. Ф. II. № 5875. Арк. 61.

² Гайдамацький рух. № 237. С. 414.

³ Там само. № 285. С. 506.

⁴ ІР НБУВ. Ф. II. № 5877. Арк. 65.

⁵ Гайдамацький рух. № 211. С. 370.

Документи не залишають сумніву, що запорожці брали участь у Коліївщині, щиро прагнучи допомогти правобережним одновірцям протистояти звірствам Барської конфедерації. Так, запорожець Дем'ян Чернявченко прямо називав причину повстання: «конфедератные возмутители в Смелянской и Чигиринской ключи (тут — райони. — Т. Т.-Я.) быть имели для всеконечного истребления все тамо жителствующих греческаго исповедания людей»¹. Запорожець Дем'ян Андреев пояснював, що пішов зі ще п'ятьма козаками, почувши, «что собираются запорожские козаки для защищения от поляков народа»². Запорожець Василь Богомаз розповів, що козаки зібралися «в Польпу» «для защищения находящихся тамо благочестивыхъ мнстырей от поляков»³. Отаман Семен Неживий у листі до командира гусарського полку Федора Чорби перелічував образи, завдані православним мешканцям Правобережжя: «в польской области показалось немалое разорение, яко и в старостве чигиринском от году 1766 от униатов, которые униаты народу христианскому великие беды и разорения делали, при том же разорении, священников благочестивых словивши, головы, бороды и усы обстригали и тиранско мучали, не токмо священникам и монахам тое делали, но и народу христианскому, и еще войско конфедератное, в Украину спровадивши, хотели народ христианский мучити, яко в городе Каневе от козак отобравши ружья хотели (их) смертью казнить». Тому він, «видячи кривду народа православного, собравши казаков, вооружился и тех конфедератов з Украины отогнал, а некоторых ляхов смерти предал»⁴. Іван Байрацький на допиті в Києві заявив: він воював за те, «що поляки в селі Млієві титареві Данилу... за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відскли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили і інші благочестивим монастирям руйнування чинили»⁵. Ясна річ, серед

¹ Там само. № 209. С. 367.

² Голубуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. С. 378.

³ ІР НБУВ. Ф. II. № 5878. Арк. 67.

⁴ Матеріали для історії Кошиківщини или резни 1768 г. / изд. Н. Костомаров // КС. 1882. № 8. С. 306-307.

⁵ Чухліб Т. «Гайдамачина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) // Україна в Центральньо-Східній Європі. 2008. № 8. С. 119-120.

запорожців були і такі, які вбачали у повстанні лише можливість наживи (наприклад, загін 42 запорожців на чолі з Олексом Жмуром, які напали на Рашків¹). Вони не об'єднувалися з головними отаманами (Залізняком, Неживим та ін.). Утім більшість із них також вірили «в указ».

Важливо те, що заклики до захисту єдиновірців знаходили гарячий відгук серед запорожців, і те, що вони щиро вірили в указ. Рум'янцев з подивом переказував Катерині II, що «гайдамацкие толпы в Уманщине, Чигиринщине, Смелянщине... с отважностью по самой границе мимо форпостов разъезжая» наказували (sic!) не пропускати польську шляхту. А п'ятдесят озброєних гайдамаків, які прийшли в слободу Макара Чернякова, «объявили жителям оной, что они идут в Польшу для заступления веры, и чтоб сии сказывали своим командирам о таком их намерении, и яко им никакая команда в том припятства сделать не может»².

Франциск Ксаверій Браницький у листі до короля Станіслава Августа з не меншим здивуванням переказував, що спіямані гайдамаки на допитах посилалися на наявні універсали: «что вышли они на защиту чести своей монархини и в. к. м.»³.

Якщо вірити свідченням купця Кантаржея, який був у таборі Залізняка, то полковник «ему, Кантаржею, хвалился, что де состоящий с дивизиею в Польци русский генерал Кречетников отблагодарил чрез письмо, что он Умань вконец разорил и всех в оном Умани ляхов и жидов вырезал»⁴.

Прикметним є епізод, коли отамани Микита Швачка й Андрій Журба, які штурмували Білу Церкву («знатно сведав о командировании в. и. в. войск для поимки и истребления их»), відправили трьох запорозьких козаків («из коих один был около года на послушании в Мотренинском монастыре, другой ехал для продажи рыбы») прямо до київського генерал-губернатора Воєйкова. У листі вони повідомляли, що «якобы они по указу и по повелению кошевого атамана в

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 185–189 та ін. (рукопис).

² Архів військово-походної канцелярії графа П. А. Румянцева-Задунайського. С. 20; КС. 1882. № 9. С. 545–547.

³ «ze wyszli na obronę honoru swojej monarchini i w. k. m.». Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim w roku 1768. Wyd. L. Gumpłowicz. S. 29.

⁴ Гайдамацький рух. № 214. С. 374.

Польшу вступили для люстрирования оной от поляков и жидов; следовательно они не самостоятельно поступают, как об них думают». Воейков, як ми знаємо, був найбільш невдалим адресатом, якого могли обрати гайдамаки. Двох посланців він залишив під вартою в Києві¹, а «одного на удачу обратно отпустил с запискою, чтоб немедленно меня уведомили, по какому именно указу и повелению или же наущению они такие богупротивные и бесчеловечные разбои и убийства производят, и чтоб всеконечно от такого зверства отстали, инако же все крайней погибели подвергнутся; а посланному, обещав награждение, приказал словестно в шайке рассеять не слушаться атаманов, кои их, яко простых людей, обманывая, совершенную им приготавливают гибель, ибо со всех сторон войска в. и. в. командированы для истребления их...»²

Той же отаман Андрій Журба писав комендантові білоцерківської міліції: «По указу ее величества императрицы велено нам, запорожским казакам, люстрировать всю Украину как города, так и села». Аналогічне послання писав він і командирові загону новосербського полку Серезлійову, який прийшов на допомогу Білій Церкві: «по указу ее императорского величества пришли, не самовольно. А если бы мы самовольством вышли в Польшу, то мы бы прятались по лесам, но мы не прячемся, но стоим по квартирам, как прочая российская армия»³.

Апеляція до «люстрацій» показує, що в історичній пам'яті запорожців ще свіжими були спогади про походи на Правобережжя Івана Мазепи 1704–1705 років, коли «люстрували» прихильників Станіслава Лещинського, і похід 1733 року, спрямований проти «антиросійської» частини польської шляхти. Саме ця історична пам'ять, чітка модель поведінки, сприяла тому, як легко їй охоче запорожці вірили в новину «про указ».

Якщо показання більшості запорожців були спільні в тому, що вони знали про існування указу й або особисто його

¹ Надали їх засудили до 80 ударів кнутом і заслання до Сибіру.

² Реляции киевского генерал-губернатора. С. 143.

³ Матеріали до історії Коліївщини. VI. Подал І. Шпитковський // ЗНТШ. 1910. № ХСVII. С. 33. "Po ukazu Jeia Welyczestwa Imp-ki weleno nam zaporozkim kozakam luštrowaty ciu Ukrainu tak horody iako z sela". "Po ukazu Jeia Imp. W. przyszly, nie samowłasno. A kohda by my samowoy(!)stwom wyszly w Polsce, to my (by) krylysia po lisam, no my ne kryiemsia, no stoim po kwarterach iako proczeia Rossyjskaia armija".

бачили, або чули про нього від Залізняка, то сам полковник на допиті посилався на загиблого на той час Шелеста¹. Він заявляв, що спочатку був послушником в Онуфрійівському монастирі, а на другому тижні Великого посту прийшов до Мотронинського. «Но за неделю пред Пасхою пришли к нему, в оной Матренинский монастырь, семь человек казаков запорожцов же и говорили, чтоб идти в Польшу для прогнания конфедератов и жидов и для грабежа их, показывая ему, Железняку, данное им для того письмо якобы от кошеваго атамана, которое будто дано было из них бывшему при том с ними атаманом Юску Шелесту». Однак цей Шелест, «будучи при том же монастыре из них с одним казаком побранясь, застрелен, и после того начальным он, Железняк, выбран, а письмо то где после того убитого девалось, не знает»². Проте, що саме Шелест керував від початку козаками, які збиралися в Мотронинському лісі, свідчив запорожець Дем'ян Андреев: «и по прибытии к тому Матренинскому монастырю явились находившемуся при том монастыре в лесу в таборѣ атаману Осипу Шелесту, которым и приняты к собравшимся в том таборе запорожским и польским казакам, коих тогда было человек до ста или болѣе»³.

Сподіватися, що на допитах у Києві запорожці скажуть правду, видадуть організаторів, було марно. На тортурах у Кодні запорожці ні в чому не зізнавалися і змушували польську владу (якщо та не мала прямих свідків) відпускати їх за відсутністю доказів. Більшість запорожців-гайдамаків були молодими (по 23–24 роки), міцними, витривалими професійними воїнами. Шансів добитися від них правди під час російського слідства було ще менше, особливо якщо врахувати прийнятий Катериною II 4-й артикул від 10 лютого 1763 року, у пункті 2 якого сказано: «когда приводимые воры или разбойники... с первых своих допросов или с очных ставок во всем на них показуемом покажут справедливо, то таковым, не чиня не только пыток, ниже пристрастных распросов, решить дело по законам»⁴. 11 листопада 1767 року за наполяганням

¹ Його вбив Кіндрат Лусконіг. РГИА. Ф. 823. Оп. 2. № 1971. С. 2.

² Гайдамацкий рух. № 248. С. 437.

³ ІР НБУВ. Ф. II. № 5876. Арк. 63.

⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 27. С. 444.

новгородського губернатора Якова Сіверса Катерина II наказала розіслати губернаторам таємну інструкцію з приписом не чинити тортур, не доповівши їм про це. Як відомо, не катували навіть Омеляна Пугачова.

Тож на допитах у Київській губернській канцелярії та в Січі до запорожців тортур не застосовували. І запорожці, керуючись своїм розумінням честі, намагалися вигородити насамперед кошового отамана. Наприклад, отаман Прокіп Таран прямо заявив, що вони «пошли в Польщу без ведома кошового отамана и войскової старшини»¹. Повторюють це і рядові запорожці, зокрема Осип Куций («пошли без ведома кошового отамана и войскової старшини в Польщу»)².

Від 60 запорожців, яких захопив полковник карабінерського полку Панін і яких допитували в Києві у жовтні 1768 року, уже й не сподівалися отримати зізнання, і їм під копірку вписали фразу, що вони пішли «без ведома кошового отамана и войскової старшини»³. Ніхто з цієї компанії також «не знав» імен своїх товаришів і «по чьому заговору» вони зібралися «в Польщу».

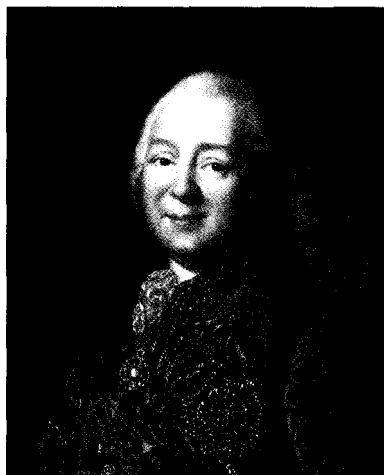
Сам Залізняк також стверджував, що «из Сечи Запорожской пошел он, Железняк, в Польщу без ведома кошового отамана и протчих старшин». Розуміючи, що загине, лідер Коліївщини покривав усіх своїх товаришів: «указу ж ниже повеления о том ниоткуда он, Железняк, не имел, а единственно на то согласился одним своим своевольством»⁴. Як слушно писав про Залізняка Осип Гермайзе, «він просто благородно

¹ Гайдамацький рух. № 244. С. 425.

² Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. С. 378.

³ ІР НБУВ. Ф. II. № 5845. Арк. 1 зв.; № 5846. Арк. 3; № 5847. Арк. 5; № 5848. Арк. 7; № 5849. Арк. 9; № 5850. Арк. 11–11 зв.; № 5851. Арк. 13; № 5852. Арк. 15; № 5853. Арк. 17 зв.; № 5854. Арк. 19; № 5855. Арк. 21–21 зв.; № 5856. Арк. 23; № 5857. Арк. 25; № 5858. Арк. 27; № 5859. Арк. 29; № 5860. Арк. 31; № 5863. Арк. 37; № 5864. Арк. 39; № 5865. Арк. 41; № 5866. Арк. 43; № 5867. Арк. 45; № 5868. Арк. 47; № 5869. Арк. 49; № 5870. Арк. 51; № 5872. Арк. 55; № 5873. Арк. 57; № 5874. Арк. 59; № 5881. Арк. 73; № 5889. Арк. 109; № 5862. Арк. 35; № 5871. Арк. 53; № 5875. Арк. 61; № 5877. Арк. 65; № 5879. Арк. 69; № 5880. Арк. 71; № 5881. Арк. 33; № 5882. Арк. 75, 95; № 5883. Арк. 77; № 5884. Арк. 79; № 5885. Арк. 81; № 5886. Арк. 83; № 5887. Арк. 85; № 5888. Арк. 87; № 5889. Арк. 89 зв.; № 5890. Арк. 91; № 5891. Арк. 93; № 5896. Арк. 103; № 5897. Арк. 105; № 5898. Арк. 107; № 5900. Арк. 111, 129; № 5901. Арк. 113; № 5902. Арк. 115; № 5903. Арк. 117; № 5904. Арк. 119; № 5905. Арк. 121; № 5906. Арк. 123; № 5907. Арк. 125; № 5908. Арк. 127.

⁴ Гайдамацький рух. № 248. С. 437.

Микита Панін.
Художник Ф. Рокотов

мовчить про своїх співробітників»¹.

Залізняка і його товаришів забрали з собою багато таємниць. Наприклад, звідки взявся папір, на якому писав свої «універсали» полковник Максим? А папір (судячи з філіграней²) — російського походження. Хто був писарем Залізняка (про «хорунжия» ми знаємо)? Освічені запорожці у слідстві не фігурують, а ченці не могли так точно передати форму козацьких універсалів.

Втративши надію добитися правди, Київська губернська канцелярія у своєму вирокі робила висновок, що всі запорожці «по разсеянному... Железняком слуху якобы по указу велено ему искоренять поляков и жидов для недопущения к раззорению находящихся в Польше греческого исповедания монастырей и церквей и живущих там греческого ж исповедания людей, отлучась они из дач Запорожской Сечи и от рыболовных заводов без ведома кошевого атамана и войсковою старшины, прошли чрез границу в Полшу тайно» до Залізняка. При цьому чиновники відверто визнавали: «А о прямом начале заговора оных пойманных в Полше запорожцов, кто из них подговорщик был... все по допросам показали, что не знают»³.

Деякі дані про тих, хто стояв біля початків повстання, дають свідчення отамана Івана Бондаренка під час допиту в Чорнобилі. До нього, безумовно, застосовували тортури. Він заявив, що домовився в Січі з отаманом Шелестом, якого потім убив. Далі, за його словами, вони прийшли в Мотронинський монастир разом із Максимом Залізняком, Іваном Шилом,

¹ Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. С. 39.

² Архів ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. Л. 29.

³ Гайдамацький рух. № 248. С. 439–440.

Федором Швачкою і Андрієм отаманом до ігумена Мельхіседека, який першим до них на Січ приходив і закликав у польські кордони¹. Польський тогочасний чиновник називав соратниками Залізняка, присутніми в Мотронинському лісі, Швачку, Павла Тарана, Неживого і Хвоста, щоправда, додав абсолютно фантастичну деталь, нібито вони їздили отримувати благословіння до Гервасія в Переяслав². Ржищівський тринітарій, безпосередній учасник подій, у своїх мемуарах доволі докладно описує події³. Він пише, що Залізняк з 14 запорожцями облаштувалися в Холодному Яру («в пол четверти мили от монастыря Мотренинского, в лесу с одноименным названием, происходящим от монастыря Мотренинского»). Там він перебував до 29 травня, Трійці, до «зослання Духа св. на католиків», знак про яке отримав з Мотронинського монастиря, з яким листувався. Знак до бунту подав ігумен Мельхіседек, «придумав указ, сам собой под именем государыни, т. е. императрицы, царицы российской, с приложением ее печати». Після закінчення служби в монастирі було зачитано цей указ, який дав початок «посполитству к бунтам и резне». Монах, який зачитав указ, погрожував карою «от наяснейшей царицы»⁴. Саме тому отамани потім наказуватимуть усім, хто був у їхньому районі «из запорожских казаков, те б все шли к ним»⁵.

Правдоподібності цьому опису додав Осип Гермайзе, помітивши, що Мотронинський монастир було освячено на честь Святої Трійці і, відповідно, на це свято туди стікалися

¹ РГИА. Ф. 823. Оп. 2. № 1971. Л. 2. Про те, що свідчення Залізняка не збігаються з переказом про Шелеста і двох його друзів Дем'яна Гниду і Кіндрата Лусконога, писав ще Володимир Щербина (*Щербина В. Три Шелеста (из истории Коливищины) // КС. 1893. № 11. С. 236*). Хоча, як бачимо, Лусконіг – також фігура історична.

² Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношение к России и к Польше / изд. М. Коялович. СПб., 1865. С. 456.

³ Це один з небагатьох доволі достовірних мемуарів, особливо коли йдеться про події в безпосередній близькості до Ржищева. Докладніше див.: *Шпитковський І. Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину. Матеріали до Коліївщини // ЗНТШ. Т. LXXXIII. С. 134–149*.

⁴ Матеріали до Коліївщини. VI. Вид. І. Шпитковський // ЗНТШ. 1910. № ХCVII. С. 52–53. “Po skończonym nabożeństwie, zatrzymawszy czerece całe zgromadzenie na miejscu dla wysłuchania czytającego się ukazu, przez którego dali pochop pospólstwu do buntów y rezaniny”.

⁵ Гайдамацький рух. № 285. С. 506.

натовпи паломників з усіх навколишніх сіл. Тож не випадково, зі слів свого діда, описував початок Коліївщини Тарас Шевченко:

*А диякон:
«Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили».
Ударили в дзвони,
Реве гаєм: «Освятили!»
Аж серце холоне!
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблиццали
По всій Україні.*

Мотронинський монастир справді мав дерев'яну Троїцьку церкву, побудовану в 1735 році ¹, і на «зелені свята» туди приходила величезна кількість люду. Тож, хоч би хто придумав ідею звернення до народу із закликом підніматися на боротьбу саме в цей день, він тим самим досяг потужного ефекту. Ми вважаємо, у сучасних істориків та їхніх нападків шансів дізнатися всю правду щодо походження чутки про «золоту грамоту» небагато, хоча ми і зробимо таку спробу в наступному розділі.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що запорожці в середині XVIII століття продовжували вести традиційний спосіб життя, вірячи в заповідані їм від предків цінності. Вони, як і раніше, сподівалися на доброго православного царя (або імператрицю), який відпустить їм провини і захистить їхніх одновірців від католиків та уніатів. Вони плекали ілюзії про збереження Запорозжя в тому первозданному ідеалістичному вигляді, яким воно їм здавалося за часів Байди Вишневецького, про повернення Правобережжя. Їхні зимівники були на правому березі, їхні сім'ї жили там, багато з них самі народилися на Черкащині, Смілянщині й Уманщині, де козацька ідея не вмирала, попри всі зусилля поляків. Тому вони так легко, охоче і захоплено повірили «золотій грамоті». Тому так масово і з цілковитим переконанням у своїй правоті вони

¹ Похилевич Л. Сказання о населенных местностях Киевской губернии. Біла Церква, 2005. С. 538.

долучилися до Коліївщини, прагнучи захистити рідню друзів, які загинули від панських конфедератів, своєю чергою, захоплених великою ілюзією збереження Речі Посполитої. Діди і прадіди запорожців знали тільки один спосіб звільнити старовинні козацькі території – різати поляків і євреїв. Тому саме такий заклик в «указі» знайшов відгук у їхніх серцях. Ступінь упевненості в силі указу був настільки високий, що змусив засумніватися навіть Рум'янцев. А кошовий і старшини не лише співчували цим традиціям, а й побоювалися протидіяти рядовим у їхньому прагненні до гайдамацтва, тому що самі вважали досить імовірним швидке приєднання Правобережжя до імперії. Ще більшої достовірності чуткам надавала та обставина, що саме у такий спосіб спільно діяли запорожці й російські війська під час гайдамацького повстання 1733 року.

Великі ілюзії про захист єдиновірців, козацьку славу принадували багатьох. Навіть Рум'янцева, як професійний військовий, який не любив вольниць, не зміг не визнати високих мотивів, якими керувалися запорожці у своєму пориві. Звісно, серед запорожців-гайдамаків були шукачі наживи. Утім Рум'янцева (і, мабуть, не лише він), як ми побачимо нижче, вважав своїм обов'язком пом'якшити вирок запорожцям, усвідомлюючи трагедію їхньої помилки і марноту ілюзій, які вони плекали.

Ілюзії, однак, зовсім не були визначальною рисою Катерини II та її довірених осіб, які здійснювали зовнішню політику імперії. У приєднанні запорожців до Коліївщини Катерина II побачила тільки небезпечний прецедент сваволі й замаху на її власні, детально розроблені плани. Жорстке придушення повстання і немилосердний вирок для учасників розвіяли ілюзії про заступництво «матінки-імператриці». Проте плани Катерини II щодо покарання запорожців порушив початок російсько-турецької війни, у якій Запорозькій Січі було відведено не останню роль.

Імператриці навіть довелося на певний час відкласти «земельне питання». У листопаді 1768 року Воейков наполегливо радив Катерині за обставин, що склалися («Запорожское войско несколько огорченным себя признавает по причине земли

под Екатерининскую провинцию назначенной»), залишити все як є¹. У грамоті від 19 грудня 1768 року до кошового отамана Катерина примирливо писала: «Что касается до спорных земель между нашим верным войском запорожским и обывателями Екатерининской провинции, то мы повелели нашему киевскому губернатору Воейкову отложить разобрание того до спокойнейших времен»².

Та переможне завершення російсько-турецької війни зіграло проти запорожців. Віддалення південного кордону Російської імперії знищило необхідність у її охороні Запорожжям. Настав час розплати вільних козаків за свою участь у Коліївщині.

¹ Реляции киевского генерал-губернатора. С. 113–114.

² Архив СПб ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 3. Карт. 1. № 214. Л. 1.

ВЕЛИКІ ПРИМАРИ

4

РОЗДІЛ

До середини XVIII століття на карті Центрально-Східної Європи, як і раніше, існували два політичних утворення, які ще недавно вершили долі регіону, а тепер стали примарами великого минулого.

Річ Посполита, держава «обох народів», що колись об'єднала Велике князівство Литовське з Польщею і домінувала в регіоні, наганяла страх на Москву та захищала Європу від Оттоманської імперії, загрузла у внутрішній смуті. Безвладдя короля, свавілля магнатів, шляхетські конфедерації зробили грізну військову машину безпорадною тінню колишньої могутності.

Українське гетьманство, що виникло у кривавих боях Богдана Хмельницького й усупереч усім і всьому обстояло власне право на державну автономію у найважчі роки Руїни, також наближалось до свого занепаду. Незалежні від російських структур адміністрація, суд, право, податкова система, митниця і скарбниця ще зберігалися, але реєстрове козацтво, соціальна основа цього утворення, давно, ще за Мазепи, стало анахронізмом. Старшина з бойових командирів, котрі поєднували адміністративні функції із завданнями військового захисту краю, перетворювалася на поміщиків, які володіли величезними маєтками і тисячами селян. Війна із соціального ліфта трансформувалася в обтяжливу повинність, а гетьман надавав перевагу гамірним придворним

балам і палацовим інтригам, а не нудній рутині Генеральної канцелярії.

Минулі століття змінили світ навколо Речі Посполитої та Гетьманщини, але не заторкнули їх самих, не залишаючи їм шансів на виживання в реаліях Нового часу.

УКРАЇНСЬКЕ ГЕТЬМАНСТВО ДО СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

За сто років, що минули з моменту утворення гетьманства з власною державною структурою, адміністрацією, судом, скарбницею, відбулося чимало змін. Хоча, попри численні спроби ліквідувати автономний статус, гетьманство знову раз за разом відроджувалося, час неможливо було повернути назад. «Золота осінь Розумовських», відновлення гетьманського правління при Єлизаветі Петрівні стали результатом удачі, фавору, любові — але аж ніяк не результатом зусиль групи автономістів (як, наприклад, за Данила Апостола). Новий гетьман Кирило Розумовський був освіченою, хорошою і доброю людиною. Проте його помисли линули до Петербурга, хоча душа й жадала українського фольклору. На всіх портретах Кирило постає вишуканим вельможею, одягнутим за останньою французькою модою. Його старшини ще носили старі кунтуші й шаблі, але у своїх проектах з модернізації Гетьманщини сам Кирило малював картинки, нав'язні петербурзьким двором. Навіть відроджуючи стару столицю Мазепи Батурин, він будував його як

Григорій Теплов.
Невідомий художник

малий Петербург. Презентуючи проект модернізації гетьманства на раді в Глухові восени 1763 року, старшина апелювала до статей Богдана Хмельницького. Однак спогади про ці часи були цілковитою фантастикою. Ніхто зі старшин не пам'ятав, як 1654 року насправді приєднувалася Україна до Росії, в яких межах і на яких умовах. Часи Богдана Хмельницького, його гетьманування перетворилися на привид. Ми згадували, що Запорожжя в дебатах про землі Нової Сербії покликало-

ся на царські пожалування 1654 року, хоча Січ тоді цареві не присягала і не підпорядковувалася. У наказах старшини на Комісію Уложення посилання на «статті Богдана Хмельницького» також мали характер фентазі, тому що там навіть не згадувалося про безліч інших, пізніших статей, які насправді регулювали відносини України та Росії.

Чи ж варто дивуватися тому, що німецька принцеса знала про історію приєднання не більше, ніж гетьман або кошовий отаман? Катерина, наприклад, пояснювала необхідність запровадити податки «на тамошний народ» статтями Богдана Хмельницького («и получают с него в казну нашу, по долгу и справедливости, да и по самим уговорным пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, нам бесспорно принадлежащие доходы») ¹. Навіть Петро Рум'янцев, який, як ми пам'ятаємо, отримував багато знань від Сенютовича, не орієнтувався в логіці історичних подій України. Так, він писав: «Древность не оставила здесь никаких следов, каким образом Малая Россия управляема была, кроме, что за польского владения присвоен ей закон,

¹ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. СПб., 1871. С. 380.

называемый Статутом, и что, по соединении ее с Россией, оный ей был подтвержден»¹. Литовський статут, як відомо, розробили і прийняли ще в межах Великого князівства Литовського. Та яке це мало значення в середині XVIII століття?

Утвердженню міфологічного минулого Українського гетьманства істотно посприяла не раз згадувана вище записка Теплова. Син Феофана Прокоповича, який сам писав історію України, не міг не знати, що кривить душею. Однак він робив це з чітким розрахунком, щоб розлютити Катерину, добитися усунення Розумовського. Серед брехливих положень записки Теплова, на які звернув увагу ще Михайло Максимович, був, зокрема, пункт 5, де наголошувалося, що гетьманство виставляло тільки 15–20 тисяч реєстрових козаків, а «по статтям же должно списковых им иметь 60 000 козаков, кроме отшедших в Заднепровскую сторону, а всех козаков около 150 000 иметь должно». Це була неправда, позаяк за умовами 1654 року Богдан Хмельницький затверджував реєстр обох берегів чисельністю 60 тисяч осіб, а, наприклад, за часів Мазепи йшлося лише про 30 тисяч.

Теплов вважав «главным непорядком в нынешних временах право их Малороссийское, которое есть Статут Литовский», тобто суверенні юридичні норми, що відрізняли гетьманство від усієї Російської імперії. Ясна річ, це зовсім не відповідало уявленням Катерини про необхідність кодифікації імперії. Говорячи про землеволодіння в Україні, Теплов стверджував, що у справжніх власників «должны быть не токмо гетманские универсалы, но и государевы из посольского приказа грамоты», бо начебто так велося з 1656 року². Насправді гетьмани зберігали одноосібне право на роздавання земель аж до Мазепи (включно), і навіть за Апостола це право частково було відновлено. Тож ніяких царських грамот більшість старшин не мала, і така заява Теплова відкривала величезні простори для переділу найбагатших земельних володінь гетьманства.

¹ Доклад Румянцева 1781 г. // КС. 1884. № 12. С. 493.

² О Григорие Николаевиче Теплове и его записке «о непорядках в Малороссии» // Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. К., 1876. С. 554–556.

РЕАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНСТВА

Гетьманство у XVIII столітті переживало складний період. Військово-адміністративна система, придумана Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським у роки важкого протистояння Речі Посполитій, була хороша у военний час і погано працювала в мирний. Прагнення російської влади обмежити автономію гетьманської адміністрації, з одного боку, й активні зусилля старшини щодо перетворення своїх володінь на спадкові, з іншого боку, змінювали реалії внутрішнього життя гетьманства. Протистояння козацтва старшині стає першорядним, а виклики автономному статусу гетьманства, питання кордонів і втрата Правобережжя відходять на другий план. У наказі чернігівських козаків описано реалії Українського гетьманства. Козаки наголошували, що раніше вони «имели за собою достаточные пашни, сенокосы, леса, мельницы и всякие угодья; а теперь вследствие насилия владельцев и всякого звания старшин козачьих и духовных монастырских владельцев лишились земель своих; сотники и сотенные старшины неоседлые по вступлении в свою должность тотчас ищут козачьей земли, прежде всего на постройку жилых изб, просторного двора, а потом ко дворам скупают у казаков угрозами и ласкательством пашни, леса, сенные покосы и всякие лучшие места и всякими способами казаков притесняют, на частные свои работы употребляют; иные козаки от великих тягостей, побоев и угроз старшинских покидают семейства и дворы и уходят в безвестные места; другие козаки закрепощены и несут общие с мужиками тягости»¹.

Таке ставлення до колись привілейованої та численної частини Українського гетьманства, яка становила його основу в роки Хмельницького і власне створила українську державність цього періоду, призводило до масового невдоволення й утечі «за кордон», тобто на польське Правобережжя або Запорозжя. Власне, тут треба шукати причини, чому наприкінці XVIII століття Українське гетьманство зникне за розчерком пера Катерини без масових протестів і збройного опору, як це було, наприклад, у Речі Посполитій.

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 27. С. 106.

Ілюзії Уложення

Можливо, одна з основних проблем гетьманства полягала у тому, що свої надії на краще життя старшина пов'язувала з поверненням міфічних прав і вольностей, а після відставки Розумовського — з відновленням гетьманського правління. Такі ілюзії замінювали пошук шляхів проведення сучасних тому часові реформ, які відповідали б викликам середини XVIII століття.

Дуже яскраво ці ілюзії, що доводили примарність перспектив існування гетьманства, проявилися під час підготовки наказів на Комісію Уложення, яку ініціювала Катерина, керуючись своїми прагматичними цілями. У зв'язку з цими подіями в березні 1767 року Рум'янцев скаржився Катерині: «Многие истинно вошли во вкус своевольства до того, что им всякий закон и указ государский кажется быть нарушением их прав и вольностей». Шляхетство Ніжинського і Батуринського повітів подало чолобитну, «повелеть вольными голосами купно с войском Сечи Запорожской избрать гетмана»¹. У Чернігові обрали депутатом генерального осавула Івана Михайловича Скоропадського, про якого Рум'янцев писав: «при всех науках и в чужих краях обращения остался козаком» і зазначав: «Скоропадский — всех прочих руководитель, ибо возмечтал избранным быть гетманом. Часть здесь людей таких, кои слепо сим невежам следуют, немала». Катерина на це відповідала: «Что вы пишете о Скоропадском, то весьма справедливо: он здесь ведет себя, как волк, ни с кем из наших знаться не хочет»². Рум'янцев хвалився, що очищає накази від «прихотей меньшого числа». Хоча Стародубський полк і вніс вимогу про обрання гетьмана, «надеятся можно, что самим депутатам их... в Комиссии стыдно будет пред прочими сильно стараться о таких пунктах, кои многочисленным собранием в посмеяние немедленно обращены будут, тем

¹ Катерина в'їдливо прокоментувала, що від підданих потрібно тільки вимагати, «чтобы исполняли по предписанному, как и все прочие верные подданные, из числа коих ни они себя, ни мы их исключить не можем». *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. Т. 27. С. 42.

² Сочинения императрицы Екатерины II / изд. А. Смирдин. Т. 3. СПб.: Типогр. Импер. АН, 1850. С. 195–196.

паче, возле одного, вздором наполненного наказа, прочтут другой, умеренный, как то Черниговский»¹.

У той час як старшина ще жила в затишному світі ілюзій, Рум'янцев і Катерина II ґрунтовно розробляли плани реформ. Зазвичай стверджують, що саме імператриця під впливом записки Теплова стала ініціатором змін. Однак папери, що збереглися у справах Рум'янцева, дають підстави вважати саме його автором багатьох новацій і ідей, зокрема й Малоросійської колегії. Як повідомляла Рум'янцеву імператриця, «описания, которые вы делаете о прежнем Малороссийском правлении, ясно доказывают, сколь нужно переменить оное»².

У своїх міркуваннях Рум'янцев наголошував, що «Малая Россия, немалую часть российской империи составляющая, по своей обширности и многонародию, а большою частию или военное на себе носящих людей, изобильному плодоносию земли, известному пред сим там богатству, скотоводству, торгу и промыслу... могла быю доходы государственныя и силе оного военного знатным числом умножить, но разныя неустроения в управлении» їй того не дозволяють³. Основну причину він убачав у старшині і пропонував: «первое рачение быть должно в том, чтоб в стоящей народ под игом испорченных в нравах и правах и зараженных неправосудием, коварством и мздоимством большою частью военных и земских начальников освободить». Звільнити народ від старшини мав новий уряд: «Сие правительство именоватся имеет коллегия. В печати она, коллегия, имеет получить императорский герб с тою разностью, что на великороссийском в груди орла святой Георгий, а в сем вензевое имя монаршее. Печать же малороссийского старого строю казака на себе имевшая и токмо запорожцам свойственная, вовсе уничтожена быть имеет»⁴. З-поміж численних реформ Рум'янцева звертав увагу на реформу реєстрового козацтва: замість нього створити «регулярный корпус пехоты и конницы с именованием: рос-

¹ Сочинения императрицы Екатерины II. Т. 3. 1850. С. 193.

² Там же. С. 190.

³ РГАДА. Ф. 13. № 74. Л. 1.

⁴ Там же. Л. 1 об.

сийской императорской армии малороссийского корпуса»¹. Ну і звівно – збирання доходів в інтересах держави².

У своїх «Настановах» графу Петру Рум'янцеву «при назначении малороссийским генерал-губернатором» Катерина практично повторювала викладену ним характеристику України: «Известны каждому *пространная сей земли обширность, многолюдство живущего в ней народа, великое ее плодородие и по доброте климата различные пред многими империи нашей местами преимущества*». При цьому Катерина одразу акцентувала, «что Россия при всем весьма малую, а во время последнего гетманского правления почти и никакой *от того народа пользы и доходов по ныне не имела*». Серед основних проблем імператриця виокремлювала:

- «смещение правления воинского с гражданским»;
- «чужие законы и права»;
- «мнимые привилегии и вольности»;
- «примечаемая в народе внутренняя против великороссийского народа ненависть».

Останнє Катерина пояснювала діями старшин: «та ненависть особливо примечается в старшинах тамошних, кои, опасаясь видеть когда-нибудь пределы беззаконному и корыстолюбивому их своевольству, более вперяют оную в простой народ, страшая его сперва нечувствительною, а со временем и совершенною утратою прав их и вольностей». Тому імператриця доручала Рум'янцеву стежити за старшиною³.

¹ Там же.

² Там же. Л. 2. У радянській і деякій сучасній українській історіографії прийнято вважати всі реформи Рум'янцева винятково негативними: «Как “правитель Малороссии” Румянцев целиком и полностью проводил великодержавную политику Екатерины II, направленную на порабощение и угнетение Украины. Именно тогда происходит усиленная русификация и дальнейшее закрепощение украинского крестьянства, окончательная ликвидация последних остатков самостоятельности и особенностей политического устройства страны и введение на Украине общероссийских порядков». *Клокман Ю. Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны*. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. С. 56–57. Заходи Рум'янцева передбачали виведення міст із приватного володіння; запровадження кам'яної будови в містах; створення вовняних мануфактур і пошти; підтримання лісів; запровадження «музики інструментальної і вокальної». *Сборник Императорского русского исторического общества*. Т. X. СПб., 1872; *Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел*. Т. II. СПб., 1872. С. 9–10.

³ *Сборник Императорского русского исторического общества*. Т. VII. СПб., 1871; *Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел*. Т. I. С. 376–390.

ПЕРЕХОДИ МЕШКАНЦІВ

Проте найбільшу проблему і Катерина, і Рум'янцев, і Сенат вбачали у вільному переході мешканців Українського гетьманства. Цікаво, що на відомій раді в Глухові восени 1763 року йшлося також про заборону селянам переходити від одного власника до іншого. Сенат був дуже стурбований адміністративним устроєм Малоросії, вважаючи, що «по определению туда нового генерал-губернатора последуют и новые установления». Значною мірою цю стурбованість породжували якраз вільні переходи селянства, які порушували весь баланс у регіоні та провокували сусідні області. Наприклад, складна ситуація з переходами виникла у Слобідській Україні. Губернатор Слобідської губернії навесні 1766 року повідомляв: «переход жителей с места на место чрез учрежденные средства ныне кажется удержан, разве что весна покажет, ибо здешний народ по большей части переходит весною и осенью». У відповідь Катерина ставила резолюцію: «Я уповаю, что когда Малороссия в порядок приведется, то и переходы жителей сами по себе пресекутся»¹.

Імператриця в «Настановах» Рум'янцеву наголошувала, що «весьма вредные как владельцам, так и самим посполитым людям с места на место переходы». Для викорінення цієї практики вона пропонувала провести опис і запровадити «подушную подать». При цьому Катерина зазначала, що такий крок пов'язаний з багатьма труднощами, позаяк у «малороссийском народе» «по собственным об них неправильным понятиям или по коварным для собственной корысти старшин внушениям и толкам, заключают из того, что сперва на ряду с великороссиянами в подушной оклад положены, а потом следовательно мало по малу вольностей своих и прав вовсе лишены будут». Та найголовніше — вона вимагала від Рум'янцева припинення переходів: «надлежит вам прилагать крайнее старание ваше, тамошний народ всеми удобовозможными способами привесть к тому, чтоб оные переходы вовсе пресечены были». Імператриця покликала і на європейський досвід, підкреслюючи, що заборона переходів не позбавить селян «вольнос-

¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. № 939. Л. 18–20.

ти», «по примеру крестьян многих европейских государств, где они хотя некрепостные и некабальные, живут однакож и остаются для собственной своей выгоды всегда на одних местах»¹. З документа Катерини видно, що переходи селян особливо непокоїли їй у зв'язку з «побігами за границю здешних подданных»². Тобто йшлося про втечі на Правобережжя. Причому втікали як на польське, так і на «малоросійське» Правобережжя, про що скажемо трохи нижче.

Стурбованість Катерини вільним переходом селян змусила Рум'янцева написати спеціальну записку «Мнение о свободном переходе малороссиян». У цьому документі на п'яти аркушах зі зворотом генерал-губернатор докладно описував причини явища і давав уряду свої рекомендації. Рум'янцев вважав, що цей звичай «переменить непременно надобно, однако ж многих ради государственных резонов не вовсе пресекать, но средствами нижеписанными и сей переход сделать не только не вредным, но полезным»³. Він зауважував, що «народ и самой простой в Малой России от времени гетмана Богдана Хмельницкова всегда свободной был, доказываетца многими пунктами ево Хмельницкова и последующих по нем гетманов». Рум'янцев бачив у цьому причину, «откуда прямое своеволие, распутная и нерадивая жизнь свое начало прямо и взяла»⁴. На його думку, такий стан справ можна було змінити єдиним способом: під час «ревизии описать дома и грунта и единожды уже навсегда утвердить всякой дом и грунт, например под номером или знаком таким лежащим»⁵. Рум'янцев пропонував визначити причини, через які «всякой пашенной или огородник из одного места в другое перейтить делается свободным». Серед них він виокремлював бажання вчитися, вступити на цивільну або військову імператорську службу, а також «несносные и жестокие побои или паче мучении»⁶. Перед відходом селянин зобов'язувався сплатити

¹ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. С. 376, 388.

² Там же. С. 389.

³ РГАДА. Ф. 13. № 73. Л. 1.

⁴ Там же. Л. 1 об.

⁵ Там же.

⁶ Там же. Л. 3–4.

поміщикаві фіксований податок (10 % з усього рухомого майна + 10 руб. за чоловіка і 5 руб. за жінку). А спірні з поміщиками випадки мав розглядати земський суд¹.

Проект Рум'янцева, як відомо, вилився в однойменний опис, який почали проводити восени 1765 року. «Історія Русів», що в цьому, рідкісному, випадку може слугувати джерелом, зображувала захід так: «В каждом селении выгоняли народ из жилищ его на улицы, не обходя никого, и даже самых ссущих младенцев, строили их шеренгами и держали так на всяких погодах, в ожидании прохода по улицам главных комиссионеров, кои, делая им перекличку, замечали каждого на грудях крейдою и угольями, чтоб с другими не замешался». Комісіонерами були обер- та унтер-офіцери «со многими писарями и рядовыми из великороссийских консистующих полков и гарнизонов»².

Рум'янцевський опис глибоко змінив основи Українського гетьманства, і його перервала тільки російсько-турецька війна, що послідувала за Коліївщиною. Серед старшин (які одночасно були і найбагатшими поміщиками) опис дістав радше схвалення. Вони опинилися перед складним вибором: між владою, що переходила від них до Малоросійської канцелярії, і власним багатством, яке тепер примножувалося. У будь-якому разі серйозні турботи старшин і козаків напередодні реформ відсували всі інші питання на задній план. Показово, що один з лідерів ліберального крила старшин Григорій Полетика (що не заважало йому робити блискучу кар'єру на службі імперії в Петербурзі) насамперед дбав про отримання старшинами дворянського достоїнства. Ні в його, ні в будь-яких інших наказах у Комісію Уложення не порушувалося питання про повернення відданих Речі Посполитій територій колишньої Гетьманщини, тобто Правобережжя. Не фігурувало це питання й у проекті автономії Кирила Розумовського, хоча гетьман аж до своєї відставки носив титул «обох берегів Дніпра». Не сказано про долю Правобережжя і в чудовій фентезі, що оспівувала романтику українського козацтва, — «Історії Русів». Завершуючи свою розповідь подіями 1769 року,

¹ РГАДА. Ф. 13. № 73. Л. 5-5 об.

² История Русов. М., 1846. С. 256-257.

її автор жодним словом не згадує Коліївщину, як і гайдамаків узагалі. А «Історію Русів» створювали ж у середовищі вихідців зі стародубсько-чернігівських старшинських родів¹.

Історична пам'ять про Коліївщину у відображенні переказів і козацьких дум також збереглася виключно на Правобережній Україні. Тобто старшина і далі ставилася до Правобережжя зовсім байдуже. Рядове населення Лівобережжя, як ми бачимо з доносів, сприймало з певним побоюванням тих, хто перейшов із-за Дніпра.

Пам'ять про Правобережжя залишалася тільки серед духовенства, що наполегливо підтримувало православних, які опинилися під польським правлінням. Лише прикордонні (подністровські) жителі зберігали тісні зв'язки — як економічні, так і родинні.

Річ Посполита

Річ Посполита в середині XVIII століття була лише примарою колишньої могутньої держави. До сильного ослаблення політичної системи призвели відсутність реформ, шляхетська всездозволеність і магнатське домінування. Тому виникали конфедерації, панували смути. Вибори короля перетворювалися на шоу, в якому європейські коаліції за допомогою різних аргументів, зокрема військових, нав'язували власних кандидатів. У середовищі шляхти сильними були ілюзії старих кордонів, у тому числі втрачених українських регіонів, що відображалось у збереженні старих адміністративних структур і посад. Як зазначає Даріуш Колодзейчик, «депутати із втрачених провінцій з їхнім знаменитим *liberum veto* могли паралізувати будь-яке юридичне чи фінансове рішення»².

Колись давно, у середині XVI століття, молода держава Річ Посполита вразила Європу своєю толерантністю, що глибоко дисонувала з тими релігійними війнами, які тривали в той час у всій Європі. З огляду на більшість православно-го населення у Великому князівстві Литовському, активне

¹ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. К.: Laurus, 2012.

² *Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century)*. Leiden; Boston; Köln, 2000. P. 154.

поширення протестантизму, наявність великої вірменської діаспори тощо це був ключовий момент. Толерантність як основу Речі Посполитої гарантував Акт Варшавської конфедерації 1573 року, який потім увійшов до пункту 2 Генріхових артикулів, що на них присягали всі королі Речі Посполитої, починаючи з 1674 року. Щоправда, ситуація змінилася доволі швидко — з появою в Речі Посполитій Ордена Ісуса, дозволеного Стефаном Баторієм. І все ж релігійних воєн у Речі Посполитій не було аж до заборони православної церкви, запровадженної після Брестської унії. Обережна політика Владислава IV, здавалося, розв'язала конфлікт, але магнатські угруповання, використовуючи галасливих шляхтичів, вимагали пріоритету католицької релігії. Підсумок виявився сумним — повстання Богдана Хмельницького, втрата значних територій. Саме тоді, в ході козацької війни, король Ян Казимир надав католицькій церкві й релігії характеру ідеології та ідентичності. Перед походом 1649 року він отримав благословення папського нунція Джованні де Торреса, який освятив йому меч і корогву. Надалі щоразу (наприклад, під час укладення Гадяцької угоди) спроби примирення України з Річчю Посполитою зазнавали невдачі саме в питанні статусу православної церкви та унії.

Намагання примирити православну й уніатську церкви спостерігалися за часів правління Яна III Собеського, який відновив козацтво і в контексті Вічного миру в 1686 році видав універсал, що звільняв усе православне духовенство від податків за винятком «поголовного збору». Його союзником був львівський єпископ Йосип Шумлянський, котрий тривалий час приховував прийняття унії і прагнув знайти союзників в особі Петра I та Мазепи. Останній підтримував боротьбу за православ'я в Луцькому єпископстві. Для збереження там православ'я Київський митрополит і особисто Мазепа клопотали перед московським патріархом Адріаном про висвячення у цей сан Діонісія Жабокрицького. Вони слушно вважали, що той своїм становищем і впливом зможе переломити натиск уніатів. Попри наполегливі прохання Мазепи, позиція Московського патріархату залишилася непохитна. Під приводом того, що Діонісій був свого часу одружений із вдовою,

Адріан заборонив висвячення. Православні втратили ще одну єпархію.

1717 року було запроваджено обмеження сейму для дисидентів. Артикул 4 конституції сейму забороняв православним будівництво нових соборів, а також будь-які збори, процесії, співи — під страхом грошового покарання, ув'язнення і вигнання¹.

До цього часу Могильовська єпархія залишалася останньою православною на території Речі Посполитої. Після смерті могильовського єпископа Сильвестра Четвергинського призначений Священним Синодом Арсеній Берло так і не отримав підтвердження від польських королів. Російській владі довелося замінити його Йосипом Вовчанським (1735)².

Наступ на православ'я здійснювався у Речі Посполитій по всіх фронтах.

У переліку відібраних насильно і навернутих в унію з 1734 по 1743 рік налічувалося 158 православних церков та монастирів. Російський уряд підготував у 1743 році список образ й утисків православних жителів і духовенства³. Примас ухильно відповів на вимогу винагороди за образи⁴. 1747 року православні священики подали скаргу до суду на те, що у них забирали церкви та парафії, забороняли виконувати треби, силою заганяли в костел прихожан і змушували їх побоями й катуваннями приймати унію⁵.

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ ЯБЛОНОВСЬКИМ І ГЕТЬМАНЩИНОЮ

На відносини Речі Посполитої з Українським гетьманством впливала невизначеність кордонів. Чергові спроби провести розмежування з Річчю Посполитою було зроблено в 1743 році⁶. 1747 року генерал-губернатор доповідав

¹ Volumina Legum. Vol. VI. S. Petersburg, 1860. S. 124.

² Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. Uniate and Orthodox Conflict in the 18th Century. Poland; Ukraine; Belarus; Russia. North Illinois University Press, 2009. P. 94–95.

³ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № СХСХVI. С. 448–452.

⁴ Там же. № СХСХVII. С. 453–454.

⁵ Там же. № ССI. С. 464–471.

⁶ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 28.

про порушення поляками кордону в Чигиринському старостві¹. У 1753 році прикордонний конфлікт стався між Київським полком і Брацлавським староством². Тож не дивно, що серед первинних завдань Рум'янцеву Катерина у своїй секретній настанові називала складання карт, які мали визначити внутрішні й зовнішні кордони Малої Росії³.

Розмежування згідно з мирними трактатами 1686 і 1712 років не давало чітких відповідей. Це створювало прецедент. А технічно між людьми прикордоння існували тісні історичні, родинні й економічні зв'язки. Гайдамаки з Правобережжя найчастіше втікали до Києва, тому що там їхні справи передавали в міський суд, який домінував над військовим. Магістрат же майже завжди гайдамаків звільняв⁴.

Серед гайдамаків упродовж цього руху загалом і в період Коліївщини зокрема було багато жителів Гетьманщини, чії справи також передавали у Київський магістрат. Наприклад, четверо мешканців Лівобережжя під час слідства свідчили, що були «подговорены они запорожским казаком Ильею, а прозвания ево не знают, идти за границу, в Польшу, к находящимся там запорожским же казакам для грабительства...»⁵ Інша четвірка, «будучи в Киеве, по подговору некоторых запорожцов, искупя себе ружья, ходили в Польшу для разведания, где находятся разбойнических партии начальники Железняк и Неживой, с намерением, чтоб к им пристать в сообщество»⁶.

Ясна річ, поляки намагалися всіляко перешкоджати будь-яким контактам своїх підданих з іншим берегом. Так, універсал 1751 року великого коронного гетьмана І. Потоцького дворянам Брацлавського і Київського воеводств містив заборону пропускати селян за кордон без паспортів і наказ ревізувати вози, що прямують за кордон⁷.

¹ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 32.

² Там же. № 34.

³ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. С. 377.

⁴ Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700-1768 гг. С. 32.

⁵ Гайдамацкий рух. № 248. С. 442.

⁶ Там само. С. 452.

⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 3. № CCLXXII. С. 572-574.

Прикордоння Правобережжя стає територією справжньої війни між миргородськими полковниками Українського гетьманства та польськими магнатами Брацлавщини.

Осаджування (тобто заселення) Чигиринського староства, яким поляки активно займалися після Прутського миру, суперечило умовам угоди 1686 року. Але в 1720 році польський посол Станіслав Хоментовський навіть офіційно просив російську владу повернути «незаселені міста» колишнім власникам. Петро I на це не погодився ¹. 1718 року Ян Станіслав Яблоновський передав Чигиринське староство своєму синові Яну Каєтану, якого деякі історики характеризують як «героя степового прикордоння й апологета польсько-українського об'єднання». Підстаростами-губернаторами він призначав в основному київсько-волинських шляхтичів ². Яблоновський не тільки активно залучав переселенців (точніше, повертав біженців) у «слободи», а й навіть мав пристойні відносини із запорожцями.

Протистояли Яблоновському миргородські полковники. Багато з них володіли землями на правому березі ще за документами XVII століття. Серед невдоволених був Данило Апостол, полковник миргородський, який сам мав значні маєтності на Правобережжі. Зокрема, предметом суперечок стало те, що поляки не пускали козаків Українського гетьманства в багатий Чорний ліс, у якому миргородські полковники, серед іншого, збирали бджоляну десятину. В епіцентрі спору опинилися чотири прикордонних сотні (Городиська, Власівська, Кременчуцька, Потоцька), які з початку 20-х років XVIII століття активно колонізували Правобережжя.

У 1720 році сотник кременчуцький вигнав старосту Бартошевського з Чигиринського староства. 1722 року бджоляну десятину збирали вже спокійно. Але в 1728 році знову почалися суперечки. Сергій Шамрай вважав, що до 1725 року територія була повністю заселена, а до 1732 року контроль Яблоновського вийшов далеко за річку Тясмин, тобто офіційний

¹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу НАН. Кн. 24. К., 1929. С. 209.

² Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. К., 2011. С. 283–284.

кордон з Росією¹. Польська шляхта перебиралася туди з Чигирина та Крилова і там «насилтно владели и пользовались». Данило Апостол був останнім українським гетьманом, який активно добивався збереження контролю над правобережними територіями, хоча б в урізаному вигляді. Його до цього підштовхували традиція миргородських полковників, особиста зацікавленість та ідеї єдиної Гетьманщини. У 1732 році з ініціативи Апостола генерал-губернатор Йоганн Вейсбах повідомив у Колегію закордонних справ «о нарушении Польшей русской границы в Чигиринском старостве», створив комісію і провів ревізію прикордонних земель². У результаті під юрисдикцію Росії повернулася чимала територія, яку самовільно захопили польські шляхтичі, у тому числі слободи, млини тощо.

У 1732 році на правому березі були Крилівська сотня Миргородського полку (Нестерівка, Цибулів та ін.), далі – правобережні сотні Полтавського полку (Келебердянська і Переволочька) й Орлянська сотня. Після російсько-турецької війни 1739 року кордон знову зміщується на користь Росії, і з новою силою починається колонізація в напрямку Цибулів – Архангельське (Архангелогородок) – Єлизаветград. У 1744 році Сенат офіційно закріпив місцевість навколо Крилова за Миргородським полком.

Зауважимо, що поселенці в цьому регіоні були дуже багатими й успішними. Вони не відчували такого тиску з боку старшин, як в основному гетьманстві. Навпаки, чимало жителів прикордонних полків охоче переселялися на нові землі (що спричинило невдоволення російської влади і старшин). Ось типова розповідь такого поселенця Павла Войненка: жив він у Лубенському полку, а коли почалися (в 1740 році) «в заднепровских местах слободы селиться, мы с отцом своим и братьями перешли на житье в Цебулев»³.

Нові поселенці правобережних сотень активно долучилися до гайдамацького руху. У 1751 році їхня участь набула масового характеру. Так, селян із села Ухівка, що належало

¹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. С. 210.

² Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 19.

³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 3. № ССХС. С. 606.

до Миргородського полку, відправили до полкової канцелярії за співництво з гайдамаками¹. У гайдамацтві звинуватили жителів Цибулівської сотні Миргородського полку, села Вишави Лубенського полку² та ін.

Пішли з гайдамаками пасічник Павло Войненко³, Дем'ян Іваненко з Миргородського полку, що жив на пасіці отамана крилівського у Чорному лісі⁴. Узагалі, найчастіше до гайдамаків приєднувалися пасічники.

Мабуть, саме підтримка правобережними сотнями гайдамацького руху (на відміну від основного гетьманства) призводить до перегляду ставлення до цих адміністративних одиниць з боку російського уряду. У серпні 1751 року він розслідує, хто відрядив козаків Лубенського полку (полковник Петро Апостол) у правобережні сотні Цибулів, Табурище і Смілянську — «для чого и кем то учинено»⁵.

То був час «золотої осені Розумовських». Новий гетьман, який не надто переймався проблемами гетьманства, незважаючи на весь свій із братом вплив при дворі, не зміг протистояти прийнятим у Петербурзі рішенням. Ці території, включно з Криловим, переходять до Нової Сербії. Її командир генерал-поручик Іван Хорват постійно конфліктував з гетьманством. Козаки переселяються в Новослобідський полк, який за указом 1756 року розташовувався на 20 верст нижче новосербського кордону.

Українське гетьманство цілковито втрачає свій вплив на Правобережжі. Загрузнувши у внутрішніх проблемах, воно виявляється стороннім незацікавленим свідком подій Коліївщини. Показово, що в документах Григорія Полетики, який у розпал повстання перебував у Петербурзі, немає ні слова про гайдамаків. Не говорив про них і колишній гетьман Кирило Розумовський, який 1768 року брав участь у засіданнях Сенату.

Зате польська адміністрація в особі Яблоновського зробила серйозні висновки з гайдамацького повстання 1751 року.

¹ Там же. № CXXVCLXII. С. 601.

² Там же. № CCXCIV. С. 620.

³ Там же. № CCXC. С. 606.

⁴ Там же. С. 611.

⁵ Там же. № CCCIV. С. 631–632.

«Польський козак» зрозумів, що переманити поселенців на свій бік він може, тільки підтримуючи їхні релігійні переконання. Як писав Пантелеймон Куліш, «владетель Смилянщини был до такой степени благосклонен к греко-русскому духовенству, что униатские консистории постоянно жаловались на его пристрастие»¹. Його зусилля дивовижним чином збіглися з активною пропагандою, яку в цей час розгортає на Правобережжі українське духовенство.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЄПІСКОПІЯ

Вплив української православної церкви на події в Правобережній Україні не випадково пов'язаний з політикою українських гетьманів і українського вищого духовенства. Не слід забувати, що Правобережжя, так само як і Білорусія, історично входило до юрисдикції Київського митрополита, і перепідпорядкування його Московському патріархату з точки зору українських ієрархів нічого не змінювало.

Ще в березні 1695 року Мазепа написав патріархові, просячи від імені Київського митрополита Варлаама Ясинського «в помощь своих знеможенных при старости сил» призначити архієрея, назвавши його єпископом переяславським. На думку Мазепи і Ясинського, новий єпископ мав стати головним помічником митрополита. На це місце вони висували Йоасафа Краковського, ректора Києво-Могилянської академії². Однак патріарх не задовольнив це прохання. Тільки перед самою його смертю Переяславську єпископію все-таки затвердили.

З руки гетьмана у вересні 1700 року було відновлено кафедру єпископа Переяславського – у вигляді коад'юторства Київської єпархії. У своєму універсалі гетьман наголошував, що з часів створення Київської митрополії Переяславське єпископство завжди було головним помічником у поширенні православної віри, але через численні війни протягом століть занепало. Новим єпископом став Захарій Корнилович, близький друг Мазепи, ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхо-

¹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 89.

² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. № 222. С. 185.

го Київського монастиря¹. Цей проект Мазепа здійснював у тісній співпраці з Київським митрополитом Варлаамом Ясинським, який умовив Петра не відсилати Захарія Корниловича єпископом у Сибір².

Відновлена кафедра одразу ж у лютому 1701 року отримала великі земельні володіння по обидва боки Дніпра³. Їй також були подаровані млини на річці Трубіж⁴. 1701 року Мазепа віддав Переяславській єпископії горілочну оренду в належних їй селах «для wspomоженя тамошней новореставрующейся обьители святой»⁵.

Потім гетьман відродив десятиліттями занедбаний правобережний Трахтемирівський монастир — місце, де ще в XVI столітті починалося реєстрове козацтво і розміщувалася перша офіційна резиденція гетьмана. Згідно з універсалом Мазепа від 7 квітня 1701 року цей монастир увійшов до Переяславської єпископії, і Захарію Корниловичу доручили його відновити⁶. До її складу було включено і Канівський монастир⁷.

Незважаючи на трагічні події 1708 року, Переяславська єпископія не припинила існування, а в 1733 році здобула самостійний статус. Восени 1738 року в Переяславі заснували семінарію. У 1756 році до Переяславської єпархії приєднали церкви Крилова і Новомиргорода, розташовані на правому боці Дніпра, що ще більше зміцнило зв'язок єпископії з правим берегом.

ЧЕНЦІ КИЇВСЬКИХ МОНАСТИРІВ

Історично найтісніший зв'язок із правобережним православним населенням України був у прикордонних і київських монастирів (нагадаємо, що Київ тоді розташовувався

¹ Універсали Івана Мазепа. Київ; Львів, 2002. № 325. С. 360–361.

² Письмо митрополита киевского Варлаама Ясинского к Петру I о переяславском епископстве // КС. 1901. № 9. С. 53–55.

³ Гетман Иван Мазепа. № 334. С. 192–194.

⁴ Універсали Івана Мазепа. Київ; Львів, 2006. № 230. С. 270. Зі змісту універсалу не зрозуміло, кому до цього належали млини («отдати млины наши Воичанские»), цілком імовірно, що і самому Мазепі.

⁵ Там само. № 224. С. 265.

⁶ Там само. № 336. С. 195–196.

⁷ Там само. № 229. С. 269; № 338. С. 374–375.

саме на правому березі)¹, адже туди йшли на паломництво, там хрестили дітей. Одна з розповідей, яку Пантелеймон Куліш записав у Смілі, яскраво характеризує реалії тієї доби: «Людей гоньлы сылоу на прысягу, то и батько прысягав на Унію. А декоторыи не хотилы, да ховалысь; не хотилы ломать виры, а ждалы такого времня, що знов буде Благочестіе... Батько не хотив хрыстыть менне ув Уніята, а хотилы везты аж у Выноградський монастыр, да вже якось знайшлы попа тута и в ночи тайно охрыстылы»².

Найбільшу активність історично виявляли монахи київського Братського монастиря (заснованого ще гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним як центр протистояння унії) та Межигірського монастиря, який мав статус військового і якому підпорядковувалася Покровська церква Січі. Тобто обидва монастирі були надзвичайно тісно пов'язані з запорозьким і українським козацтвом, Межигірський монастир також виконував роль шпиталю для поранених і старих запорожців. Чи ж варто дивуватися тому, що місцева братія сприймала справу Правобережжя як власну?

Настоятель Христинопільського уніатського монастиря Корнелій Срочинський надзвичайно яскраво описував тогочасні реалії: «Народ грецького віросповідання, найчисленніший на Україні в селах, що межують з Московою, Сербією, Січчю, Запоріжжям та ін. ...завжди, а особливо після повстання Хмельницького, яке треба нащадкам пригадувати... до цього часу чекав на зручну нагоду для анулювання унії та повного об'єднання з ними. Не забракло багатьох у овечій шкурі хижих вовків, тобто мандруючих через ці краї монахів з Валахії, Московії та православних монастирів, що знаходилися на Україні з цієї сторони Дніпра, а саме: Мотронинського, Биківського, Онуфрійського та ін., які ошукували народ, викликаючи в нього ненависть до святої унії, та переконували, щоб він приймав православ'я»³. Тобто, з одного боку, всі

¹ Див.: Груценко С. Кілька документів про участь ченців київських монастирів у гайдамацьких рухах XVII ст. // ЗНТШ. 1904. № LIX. С. 1–15; Мороз Гр. Гайдамацькі движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей // КС. 1893. Т. 41. № 5. С. 228–242.

² Кулиш П. Украинские народные предания. М., 1847. С. 40.

³ Гайдамацький рух на Україні. № 195. С. 343.

розуміли роль ченців православних монастирів Правобережжя, а з іншого — уніати усвідомлювали, що місцеве населення тільки чекало слушної нагоди, щоб перейти у православ'я. Так само очевидною для них була і паралель з подіями повстання Хмельницького.

Ще за часів, коли правий берег був формально за Петром I, у січні 1710 року Київське воеводство зверталось до Олександра Меншикова з проханням заборонити «чернцам межигорским и братским киевским, чтобы в границы наши, пактами постановленные, не вступали»¹.

XVIII століття минає під знаком протистояння польської влади київським монастирям. Після першого повстання 1731 року поляки звинувачували ці монастирі через те, що в них переховувалися гайдамаки². У 1753 році до прикордонного суду надійшла скарга уніатського офіціала Михайла Примовича з обвинуваченням ченців Київського Софійського монастиря в тому, що вони брали на збереження гайдамацькі речі³. А 1758 року Києво-Братський монастир, навпаки, склав перелік кривд, що заподіяли йому шляхтичі прикордонних маєтків⁴. Після чергового повстання польська шляхта скаржилася на ченців київських монастирів Софійського, Михайлівського та Видубицького, позаяк ті дозволяють гайдамакам ховатися на монастирських землях, а також не стримують своїх селян від участі в гайдамацьких нападах і не видають утікачів⁵.

Не дивно, що поляки сприймали київських ченців як своїх ворогів, і, наприклад, трахтемирівський староста «хвтал на дороге, заключал в тюрьму и подвергал побоям» ченців соборного Переяславського монастиря⁶. У 1762 році польська шляхта подала заяву в прикордонний суд про те, що гайдамаки зібралися на хуторі, який належить Київському Братському монастирю, з наміром увірватися в Річ Посполиту. Понад те, поляки стверджували, що монахи «осадили над Котуркой

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. № CCLXXVI. С. 728–729.

² Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768.

³ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № CCIX. С. 518–520.

⁴ Там же.

⁵ Там же. № CCCXXXI. С. 692–694.

⁶ Там же. № CCXI. С. 581–582.

хутор, принадлежащий этому монастырю». Призначений там для нагляду за лісами й фільварками монах Гедеон начебто з цією метою рекрутував собі гайдамаків десятками і, спорядивши їжею і зброєю, благословив їх грабувати будинки шляхетські та єврейські¹. У 1763 році шляхтичі подали скаргу в прикордонний суд на ченців київського Софійського монастиря, на Київський магістрат і на значкового товариша С. Осовецького, що селяни Білгородського маєтку Софійського монастиря села Спітки сформували гайдамацький загін. Коли шляхтичів заарештували, Осовецький відібрав у них здобич, відпустивши їх самих, а Київський магістрат не повертав позивачам вартість награваного². У 1765 році ще один польський шляхтич скаржився на ченців Софійського монастиря, що ті протегують гайдамакам, дозволяють зі своїх маєтків нападати на шляхтичів і звільняють їх з-під варті в разі затримання³.

Білоруський єпископ

Після смерті в 1755 році могольовського єпископа Ієроніма Вовчанського уніатська партія спробувала оволодіти Могольовською єпархією. Уніатський митрополит Флоріан Хребницький прагнув підпорядкувати собі православну єпархію, посилаючись на нібито наявний привілей Сигізмунда III Вази від 22 березня 1619 року, що віддавав Мстиславську єпархію під владу уніатських полоцьких архієпископів. На цій самій підставі Папа Римський Бенедикт XIV зажадав від Августа III ліквідації православного єпископства. У надісланому бреве⁴ до коронного канцлера Яна Малаховського римський понтифік закликав польський уряд до того, щоб скористатися ситуацією відсутності на Мстиславській кафедрі православно-го предстоятеля і передати її полоцькому уніатському архієпископу.

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 3. № CCCXLV. С. 724.

² Там же. № CCCL. С. 738-740.

³ Там же. № CCCLV. С. 751-753.

⁴ Бреве — офіційне послання Папи Римського, що містить декрети, розпорядження, дарування почесних прав і привілеїв тощо, звернене як до окремих осіб, так і до окремих церков.

На захист православного єпископства стала Росія. Імператриця Єлизавета Петрівна подала протест щодо спроб уніатів поширити свою владу на останню православну єпархію Білорусії. Під тиском російського резидента у Варшаві Гросса король підтвердив права православної церкви на Могильовську єпархію. Священний Синод у Петербурзі 23 травня 1755 року обрав єпископом мстиславським, оршанським і могильовським ректора Києво-Могилянської академії Георгія Кониського. Це була справжня перемога українського православ'я, яка відкривала великі можливості для повернення втрачених позицій у Білорусії і на Правобережжі. Багато хто сприйняв цю перемогу як сигнал до подальшої експансії.

Варто пам'ятати, що часи Єлизавети Петрівни були розквітом впливу українського духовенства в Російській імперії.

Кониський народився в сім'ї знатного полкового товариша й уже з дитинства був тісно пов'язаний з козацтвом. Здобувши блискучу освіту в Києво-Могилянській академії, він потім викладав там і зрештою став ректором. Георгія вважали одним із найкращих ораторів і педагогів XVIII століття¹. Показово, що серед численних літературно-історичних творів Кониського є «Историческое известие о епархии Могилевской, в Белой России состоящей, и о епархиях в Польше бывших благочестивых, т. е. греко-восточного исповедания, кои римлянами обращены в унию или соединены с римскою церковью».

Уже через два роки, в 1657 році, Кониський висвятив єпископом переяславським і бориспільським Гервасія Лінцевського – особистість абсолютно примітну, яка, безумовно, відіграла одну з ключових ролей у Коліївщині. Гервасій народився в Києві у сім'ї священника, закінчив Києво-Могилянську академію, там викладав. Потім десять років успішно працював у Пекінській (!) місії. Цей досвід мав, поза сумнівом, навчити Гервасія діяти у, м'яко кажучи, непростих умовах і досягати поставлених перед собою цілей².

¹ Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. P. 107.

² Барбара Скіннер слушно пише, що Гервасій «надав місіонерського завзяття своєму призначенню». Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. P. 108.

Серед українського духовенства про Переяславську єпархію і Правобережжя не забували. Попередником Гервасія був Никодим Срібницький, член Синоду, який поміняв престижний і багатий титул єпископа петербурзького на переяславського та бориспільського. Никодим побудував у Переяславі колегіум.

Найближчим помічником Гервасія і його союзником у здійсненні експансії на Правобережжя стає Мельхіседек Значко-Яворський — одна з найбільш суперечливих і яскравих фігур доби Коліївщини. Дехто вважає його героєм, дехто — честолюбним кар'єристом. Мельхіседек народився в сім'ї осавула Лубенського полку Карпа Значка¹. Закінчив Києво-Могилянську академію, а потім прийшов у Мотронинський монастир, розташований на Правобережжі, неподалік від Чигирина. Що його спонукало? Успішний випускник академії міг розраховувати як на чудову кар'єру у канцелярії Війська Запорозького (наприклад, як Олександр Безбородько), так і на швидке просування шаблями церковної ієрархії (в разі прийняття постригу). Натомість Мельхіседек залишився в маленькому заштатному монастирі на польській території. 1745 року він прийняв там постриг, а у 1753 році став ігуменом Мотронинського монастиря. На нашу думку, говорити про кар'єризм на цьому етапі не доводиться.

Яблонівський — Мельхіседек

Мотронинський монастир, якому судилося відіграти М'сакральну роль у Коліївщині, бере свій початок з XVI століття, коли 1568 року ченці попросили благословення у митрополита Київського Іони III на богослужіння в каплиці, назвавши її Мотронинським скитом. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний збудував нову церкву, забезпечивши монастир землями й угіддями. У роки чигиринських походів монастир зруйнували турки. Повторно його облаштували тільки на початку XVIII століття. У 1717 році Ян Каєтан Яблонівський, який володів Чигиринським староством, затвердив за Мотронинським монастирем колишні землі, не вимагаючи при-

¹ Архів ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № СХХХVI. С. 530.

єднатися до унії¹. 1735 року там було побудовано дерев'яну Троїцьку церкву². У 1754–1756 роках Мотронинський монастир отримав грамоти від князя Яна Каєтана Яблоновського, воєводи брацлавського, що дають змогу дотримуватися «обыкновенія старого греко-российского, до переяславской заграничной консистории принадлежащего... по давним правам и концессам, иметь монастырь»³.

На початку ігуменства (1753) Мельхіседек заручився заступництвом як єпископа переяславського Гервасія, так і чигиринського старости Яна Каєтана Яблоновського. Перший хотів розширити вплив на Правобережжі, вважаючи ці землі своєю вотчиною. А Яблоновський шукав компромісу з жителями власних слобід і містечок, сподіваючись за допомогою покровительства православ'я стримати їх від співпраці з гайдамаками.

З руки Мельхіседека, з ініціативи місцевих громад і за безпосередньої підтримки комісарів чигиринських маєтків князя Яблоновського, який став 1754 року брацлавським воєводою, починається масове призначення православних священників у місцеві села — як у старі церкви, так і в новоспоруджувані. Священиками найчастіше були висвячені в Молдавії. Причому зверталися вони не до кого-небудь, а до Гервасія. Так, 1759 року комісар Яблоновського М. Потоцький просив Гервасія висвятити в село Старий Крилів у священники тамтешнього жителя Василя Миколаєва. Він писав, що до Львова їхати далеко, і, мабуть, уніатська церква його не особливо влаштуувала, тому що «на Украине везде содержится при церквах благочестие и никакого насилства ни от кого не происходит». У Молдавію ж їхати за рукопокладенням він не дозволяв⁴. Потоцький також звертався з проханням до Гервасія висвятити священника в село Липове («новий фундуш», церква, що будувється)⁵. Мабуть, цей процес набирив оберті.

У 1761 році Гервасій надав Мельхіседеку звання «благочестивого правителя» православної конфесії всієї Правобережної

¹ Там же. № XXXV. С. 107.

² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. С. 539.

³ Там же.

⁴ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № I. С. 1–6.

⁵ Там же. № V. С. 18–19.

Петро Рум'янцев.
Художник О. Федоров

України. Створюється Чигиринське духовне правління, що об'єднувало Чигиринське і Черкаське старства.

У вересні 1761 року в Переяславську консисторію надійшли грамоти священників Чигиринського старства, які просили приєднати їх до Переяславської єпархії. Серед інших ішлося про Жаботин, Медведівку. У вересні того самого року Мельхіседек отримав наказ надіслати грамоти на всіх зазначених священників у консисторію, їх самих усіх навчати в монастирі. Дуже цікаво, що Гервасій абсолютно

чітко усвідомлював, що такі дії могли спровокувати відповідні кроки з боку католицької церкви. У Переяславі розуміли ризики. Гервасій так і писав Мельхіседку: «когда насилие римским служением церкви православной будет сделано (тобто він його очікував!), обстоятельно описав его преосвященству представить». Переяславський єпископ наказував «народу православному» свої церкви захищати, при цьому «в бунты же на своя власти и кровопролитие ни как бы не дерзал вступати»¹.

Отримавши широкі повноваження і заручившись підтримкою Яблоновського, Мельхіседек розгортає активну діяльність.

Починається повсюдне будівництво православних церков. Найдивніше, що з проханням до Мельхіседека, «чтобы приехал осветил место под церковь», звертається не хто-небудь, а жаботинський губернатор К. Сколновський (4 серпня 1763 року), причому у відповідь на звернення «громады Райгородской» Чигиринського старства². Далі про дозвіл побудувати в Рай-

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № V. С. 18-19.

² Там же. № XII. С. 38.

городі церкву Мельхіседек пише Гервасієві¹. А потім уже мешканці села Райгород просять Гервасія дозволити їм узяти «себе священником рукоположеного молдавским митрополитом Антония в церковь, которую хотят построить»².

Усі прохання про будівництво церков подавали за згодою та за активної підтримки польської адміністрації. Так, у вересні 1763 року жителі села Вербівка маєтку князя Любомирського Кам'янського староства звернулися до Гервасія, щоб він дозволив Мельхіседеку звести в їхній слободі церкву³. Про те саме йдеться у листі кам'янського старости Бориславського до ігумена Мельхіседека⁴. Ігумен і мешканці села Прус просили Гервасія призначити в церкву, що споруджується там, рукопокладеного в Молдавії священника, про що двічі просив і чигиринський староста (губернатор) Сколмовський⁵. Таких прикладів дуже багато.

Крім будівництва нових церков, Мельхіседек і польська прикордонна влада займалися заміною уніатських священників на православних. Річ у тім, що за законами Речі Посполитої питання про священника вирішував господар. Саме він призначав «пароха» (священника) у церкви, розташовані на його території. Так, 1763 року до Гервасія звернулися жителі села Адамівка і попросили призначити собі священником замість уніата «за пароха» батька Григорія, рукопокладеного в Молдавії. При цьому вони наголошували, що намісник чигиринського старости пан Свентуховський не проти такої заміни⁶. Те саме роком пізніше відбувається в селі Чаплище, що належало князеві Яблоновському, з дозволу Свентуховського. Йшлося про затвердження священником рукопокладеного в Молдавії Стефана Іванова⁷.

Мельхіседек не тільки споруджував нові церкви і повертав до православ'я уніатські парафії, а й перепідпорядковував їх безпосередньо Переяславській єпархії. Скажімо, у вересні

¹ Там же. № XI. С. 36–37.

² Там же. № IX. С. 30–31.

³ Там же. № XIII. С. 39–40.

⁴ Там же. № XV. С. 43–44.

⁵ Там же. № XXXI. С. 94–99.

⁶ Там же. № VIII. С. 27–29.

⁷ Там же. № XXII. С. 61–63.

1762 року він доповідав Гервасію про бажання 22 священників Чигиринського староства перейти у відання Переяславської єпархії, зосібна парохів Жаботина й Медведівки¹. У 1764 році з проханням прийняти їх у Переяславську єпархію звернулися мешканці села Адамівки². У жовтні того самого року Гервасій дав грамоту священнику Медведівки про прийняття його з парафіянами в Переяславську єпархію за поданням Мельхіседека³.

Як оцінювати таку активність Гервасія і Мельхіседека, а також той відгомін, який вона отримала серед правобережного населення? Рум'янцев писав однозначно, що у місцевих жителів «в сердцах... распространилась и усилилась горячность к Благочестию»⁴. Катерина, яка була позбавлена релігійного фанатизму і розглядала церковне питання лише з прагматичної позиції, писала Рум'янцеву про українське духовенство зовсім інше: «надлежит вам искусным образом присматривать за ними и их подчиненными, дабы различными законелого в них властолюбия ухищрениями не выступали они из надлежащих сана своего пределов, *простирая иногда власть свою духовную над мирскою, иногда же рассеивая в народе простом и суетверном разные их намерениям полезные, общему же покою предосудительные плевелы*». Корінь зла вона вбачала в тому, що ті у «малороссийских училищах, по развратным правилам римского духовенства, заражаются многими ненасытного властолюбия началами»⁵.

На 30–40-ві роки XVIII століття припадає ренесанс Києво-Могилянської академії. Вона випустила плеяду блискучих науковців. Узагалі, протягом 1700–1762 років з-поміж 127 архієреїв, єпископів та архієпископів Російської імперії налічувалося 70 (!) українців і випускників КМА. Однак Катерині були потрібні слухняні виконавці її волі, здатні навіть безумовну покору, а не високоосвічене духовенство, яке готувало філо-

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № XLIV. С. 146.

² Там же. № XX. С. 57–58.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. VII. СПб., 1871; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. I. С. 378.

софів і поетів, богословів і політичних лідерів. Доба величної Києво-Могилянської академії та її випускників також відійшла в безповоротне минуле ¹.

РЕАКЦІЯ

Зовсім не знаючись на нюансах високої політики і не замислюючись про цілі імператриці, українське духовенство жило старими ілюзіями. Втім, як і Яблоновський. Нездарма його староство у цей період деякі історики називають «заповідником традиціоналізму». Імовірно, буде коректно порівняти Яна Каєтана Яблоновського зі Станіславом Конєцпольським — польським магнатом першої половини XVII століття, який також умів знаходити спільну мову з козацтвом. Смерть цих людей і невміння їхніх спадкоємців домовлятися призвели в обох випадках до трагічних для Речі Посполитої подій — Хмельниччини та Коліївщини.

Тим часом хмари згущувалися. У 1762 році митрополитом Київським греко-уніатської церкви став Пилип Володкевич (уніатський митрополит). Чим він керувався — кар'єрними мотивами чи щирими почуттями — історики сперечаються досі. Тоді ж Володкевич дає доручення від імені папського нунція холмському уніатському єпископові Максиміліану Рило освятити численні уніатські церкви, що їх заснував київський воєвода Селезій Потоцький у своїх маєтностях ².

У 1763 році жаботинські маєтки і Мотронинський монастир перейшли до підстоля коронного Станіслава Любомирського. Щоправда, той, мабуть, побоюючись Яблоновського, дав письмову обіцянку «во исповедании православном и владении грунтов жадной обиды не учинится» ³. У березні 1764 року помер брацлавський воєвода Ян Каєтан Яблоновський. У грудні главою Брацлавського воєводства став Станіслав Любомирський. А вже 15 березня 1765 року комісар Січинський, «присланный от митрополита овруцкого... словесно объявил, что монастырь троецкий мотренинский

¹ Остаточно її закрили в 1817 році.

² Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № ССХІІІ. С. 584.

³ Там же. Т. 2. № XXXV. С. 106–112.

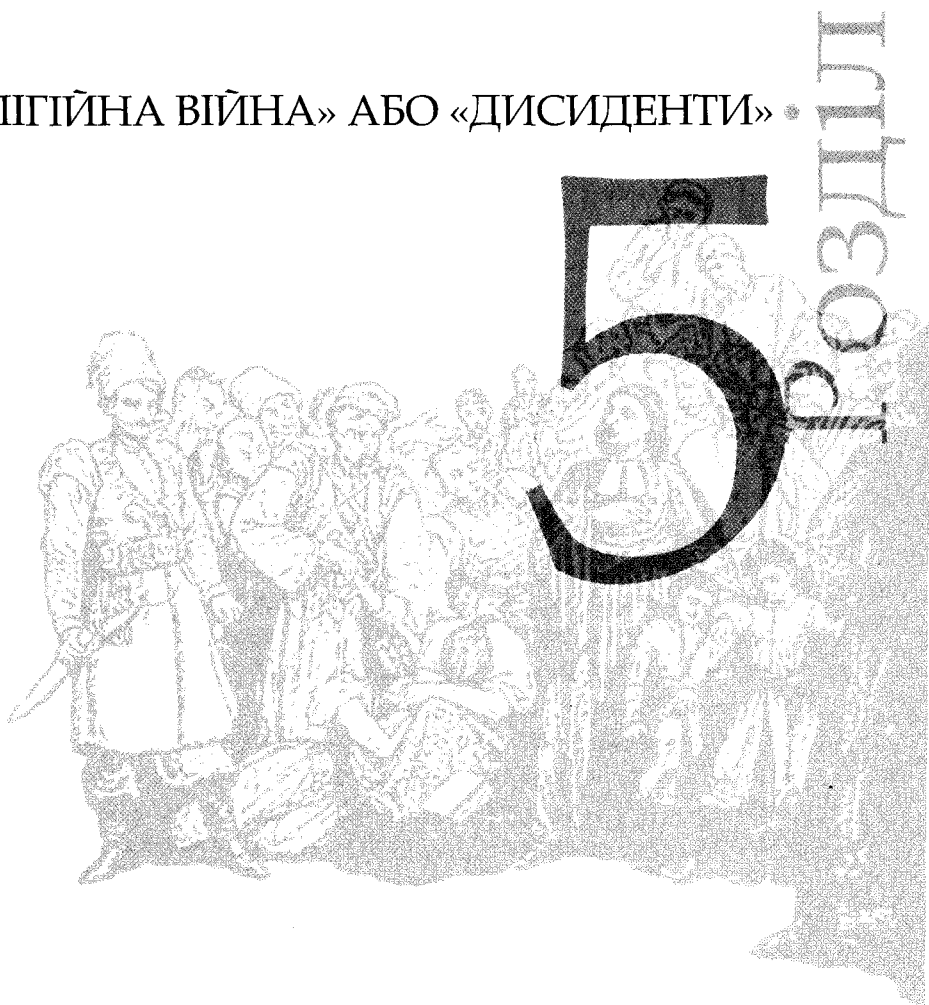
к унеатской протекции отобрать итмеют»¹. Мельхіседек отримав від Гервасія дозвіл їхати в Петербург, щоб випросити у Синоду клопотання перед королем Станіславом Августом щодо підтвердження прав і привілеїв Мотронинського монастиря².

Правобережжя опиняється на порозі релігійної війни.

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № XXXV. С. 106-112.

² Там же.

«РЕЛІГІЙНА ВІЙНА» АБО «ДИСИДЕНТИ»

Коліївщина почалася не в травні 1768 року і навіть не з утворенням Барської конфедерації, а за кілька років до цього, коли тисячі жителів слобідок і сіл правобережного прикордоння зіткнулися з насильницьким наверненням в унію. Це була страшна помилка. Уже вкотре польська адміністрація наступала на одні й ті самі граблі. Назривала нова релігійна війна. Особливого забарвлення й емоційного наповнення подіям додавав той факт, що боротьба за «благочестя» розгорілася не в «закутку Речі Посполитої», як пише Барбара Скіннер, а в серці козацького Правобережжя — на Чигиринщині¹. Як слушно зазначав Пантелеймон Куліш, поляки «подчинялись нравственному влиянию ксендзов», а українські селяни, своєю чергою, перебували під впливом свого духовенства. «Это духовенство посвящалось большею частию в подвластном России городе Киеве, или в Переяславле за Днепром и переносило оттуда в народ идею об отрознности от братий, живущих под державою царя православного, под гетманством единородца и единоверца, под управлением старшин и панов, молящихся в одной и той же церкви с народом». Релігійна ненависть спалахнула з обох боків².

¹ Недостатнє розуміння козацького характеру гайдамацьких повстань, мрії про Гетьманщину як рушія релігійних воєн цього часу добре помітно в чудовій монографії Барбари Скіннер. *Skinner B. The Western Front of the Eastern Church*. P. 108.

² *Кулиш П. Записки о Южной Руси*. Т. 1. С. 91.

У літературі поширена думка, що дії українського духовенства спровокувала Катерина II¹. Нам, навпаки, видається, що наслідком її політики багато в чому стали вчинки уніатського духовенства.

ПЕРЕДІСТОРІЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО ПИТАННЯ

Як уже йшлося вище, російський уряд часом порушував питання про православ'я на Правобережжі. 1720 року у відповідь на пропозицію польського посланника Хоментовського віддати Польщі «задніпровські місця» російська сторона звернула увагу на утиски там православних монастирів². У тому самому році Август II підтвердив права і свободу віросповідання православним монастирям Великого князівства Литовського³. Проте в 1722 році російському послу в Речі Посполитій князеві Долгорукому було дано рескрипт «о принятии мер против притеснений в Польше православных монастырей и церквей». Приводом стало звернення білоруського єпископа Сильвестра Четвертинського⁴. 1728 року він знову просив російського імператора «о защите православных от притеснений со стороны католиков и униатов»⁵. Про

¹ Барбара Скіннер вважає, що втручання Катерини в релігійне життя Речі Посполитої призвело до громадянської війни. *Skinner.B. The Western Front of the Eastern Church*. P. 112.

² Архів ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 2.

³ Архів ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № CLXXXII. С. 403.

⁴ Архів ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 5.

⁵ Там же. № 14.

«дисидентське питання» Петро I особисто писав королю Августу II в 1724 році ¹. До проблеми про «боротьбу уніатів з людьми греко-російського віросповідання» зверталася Анна Іоанівна в 1731–1733 роках ². За Єлизавети Петрівни російський резидент у Варшаві Михайло Голембовський надіслав 1743 року лист примасу, в якому вимагав відшкодувати образи, що їх заподіяли католики й уніати православної церкві ³. У 1746 році Синод підготував указ білоруському єпископу Йосипу Вовчанському (якого довго не затверджував польський король) «об удовлетворении за обиды, причиненные католиками и униатами православным» ⁴. У 1758 році ігумен віленського монастиря Святого Духа Феофан Леонтович представив у Колегію закордонних справ меморію про утиски православної церкви католицьким духовенством Польщі, пропонуючи російській владі діяти спільно з Фрідріхом II, який заступався за протестантів Речі Посполитої ⁵. Ідеї Леонтовича при Єлизаветі Петрівні не були почуті, а його політичне передбачення — не оцінено.

Однак реальна боротьба за «права дисидентів» розгорілася за правління Катерини II. На те було кілька причин. З одного боку, Микита Панін вважав, що це питання зручно використовувати як привід для активного втручання у справи Речі Посполитої. А новий король Станіслав Август Понятовський, посаджений на трон за безпосередньої участі Росії, ставав чудовим знаряддям для втілення цих планів у життя. З іншого боку, відіграв роль чинник особистості в історії. Такі фігури, як Георгій Кониський, переяславський єпископ Гервасій та ігумен Мельхіседек, каталізували процес. Утім успіх їхніх зусиль якраз і пояснюється тим, що для населення Смілянщини та Чигиринщини боротьба за православ'я була природною формою боротьби за давні права, за козацьку волю. Населення цього регіону Правобережжя століттями жило такими цінностями, боролосся за них і не раз виявляло готовність померти за них.

¹ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 33.

² Там же. № 112, 149.

³ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № СХСV. С. 444–447.

⁴ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 441.

⁵ Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. М., 2004. С. 324–325.

Катерина і Микита Панін, який керував її зовнішньою політикою, як ми бачили, розглядали дисидентське питання як зручний привід втручатися у справи Речі Посполитої. Обрання Понятовського королем (коронований у листопаді 1764 року) стало початковим кроком на цьому шляху. Уперше про православних 23 жовтня 1762 року Катерина пише графу Герману Карлу фон Кейзерлінгу: «Православный епископ Белорусский Георгий подал мне от имени всех исповедающих эту веру прошение, в котором изложены жалобы на притеснения, притерпеваемые ими в Польше. Приглашаю вас настоятельно оказать им покровительство и прошу сообщить все, что, по мнению вашему, может увеличить там мое значение и мою партию. Я ничего не хочу упустить в этих видах»¹. І тоді ж, у жовтні, йому ж: «Епископ Георгий из Белоруссии передал мне мольбы и жалобы от имени всех, кто подвергается преследованиям в Польше. Я рекомендую вам самым усиленным образом защищать их»².

Кониський, який підказав Катерині цю ідею (нагадаємо, що він виголосив полум'яну промову на коронації імператриці: «Молим же и ваше императорское величество: не посрами нас, Надежда наша, в чаянии нашем!»³), звісно, не міг розуміти, наскільки прагматичні цілі двору. Пізніше, перебуваючи у Варшаві при російському посольстві, він гірко розчарується у своїх сподіваннях, але тоді ще був сповнений надії.

Значно прагматичнішими виявилися ідеї згаданого вище Леонтовича. Він знайшов покровителя в особі Теплова, який на підставі його записок підготував доповідь Катерині. Імператриця, що зацікавилася дисидентським питанням від Кониського, уважно поставилася до ідей Леонтовича. Вона зробила ігумену найвищий запит: «какая политическая польза может последовать по случаю защищения грекороссийских наших в Польском государстве исповедников?». Відповідь була напрочуд точною, прагматичною і, як абсолютно слушно зауважує Борис Носов, чітко збігалася з подальшими планами Росії щодо Польщі. Леонтович у своїй черговій записці,

¹ Сборник Императорского русского исторического общества. 1885. Т. 48. С. 159.

² РГАДА. Ф. 5. № 104. Л. 53.

³ Кониский Г. Собрание сочинений. Ч. 1. СПб., 1861. С. 283–286.

Станіслав Август Понятовський.
Художник М. Баччареллі

зокрема, написав: усі секретні відомості надходитимуть від єдиновірців (не треба буде підкуповувати магнатів), опора на них допоможе «удерживать» умови договору 1686 року і, нарешті, «Российскому нашему государству можно будет на 600 верст самой лучшей и плодороднейшей земли с бесчисленным православным народом пред всем светом праведно и правильно у поляков отобрать»¹. Власне, йшлося про приєднання Правобережжя. І важко дорікати Феофанові Леонтовичу, сину реєстрового козака Переяславського полку і випускникові Києво-Могилянської академії, що він використовував доволі прагматичні аргументи, щоб захопити Катерину ідеєю «захисту дисидентів».

У вересні 1764 року (тобто відразу після обрання короля) Кониський подав до Державної колегії закордонних справ прохання написати грамоту проти утисків православних у Польщі². Протягом листопада–грудня 1764 року Катерина листувалася зі Станіславом Августом Понятовським щодо дисидентського питання³ і написала королю грамоту «об оказании покровительства белорусскому епископу Георгию Конисскому», але жодних рішень прийнято не було⁴. Надзвичайний посол у Варшаві Микола Репнін займав украй негативну позицію щодо перспектив дисидентської справи, вважаючи її «совсем невозможной» і не бачачи, «чтоб она для нас и полезна была»⁵. Навіть 11 січня 1765 року віце-канцлер Олександр Голіцин повідомив Миколі Репніну, що припиняє сприяти білоруському єпископу Кониському⁶. Але їхня позиція була зламана рішучістю Катерини, яка особисто

¹ Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. С. 325–326.

² РГАДА. Ф. 168. № 87.

³ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 65.

⁴ Там же. № 66. 29 ноября 1764 г.

⁵ Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. С. 331.

⁶ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 853.

пише Репніну з вимогою ґрунтовно зайнятися дисидентською справою, у якій, за її висловом, «заинтересована моя слава»¹.

Таким чином, до початку 1765 року збігається низка чинників: успішні дії Гервасія і Мельхіседека з поширення «благочестя», смерть польського покровителя православ'я Яблоновського, зміна польської влади регіону, прихід до влади греко-католицького єпископа Володкевича і початок офіційної політики Катерини на підтримку «дисидентів» на плечах поставленого нею польського короля Станіслава Понятовського.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

Зміна брацлавського воєводи і перехід володінь спричинили заміну польської адміністрації. Стару, якій вдалося налагодити діалог у надскладному прикордонному, схильному до козацтва регіоні, замінила прямолінійна і безапеляційна, що вбачала в уніатській і католицькій церквах опору Речі Посполитої. У Трахтемирові на місце Жураковського прийшов Савицький². Губернатора Жаботина Сколновського, «к которому его святительство очень благоволил», змінив пан Стемпковський, «дворянин ее сиятельства княгини Любомирской, понеже жаботинский ключ пошел на ее сиятельство княгиню», тобто дістався їй³.

Тим часом Гервасій та Мельхіседек і далі діяли у звичному режимі. У лютому 1765 року уніатський сурогат (посада) Василь Любинський скаржився на втручання ченців Мотронинського і Мошногірського монастирів й особисто на Мельхіседека за протидію інтересам уніатської церкви. Зокрема, він наголошував, що ігумен брав «під свою протекцію» парохів (священиків) у старостві Чигиринському і ключі Жаботинському⁴. Гервасій у березні наказав Мельхіседеку не втручатися у справи уніатів⁵. Проте ігумен ґрунтовно

¹ Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. С. 336.

² Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LXXIV. С. 230-233.

³ Там же. № CVI. С. 412.

⁴ Там же. № XXVII. С. 77-80.

⁵ Там же. № XXVIII. С. 81-83.

пояснив, що монастир не може відмовляти у сповіді всім охочим. Мельхіседек визнавав, що буде церкви, але посилався на мирний договір 1686 року і присягу Собеського не порушувати прав православних і не наvertати їх силою в унію¹.

Що стосується уніатів, то вони не без підстав побачили серйозну загрозу для себе. Під їхнім впливом польська влада почала сприймати те, що відбувається, як бунт. Черкаський губернатор повідомляв Мельхіседеку: «прелщением от вас и вашего монастыря весь народ черкаский бунты превеликие повзяли, которых никогда же до нынешняго времени не бывало» (сильне перебільшення. — Т. Т.-Я.)². Жаботинський офіціал тоді ж писав: «Схизматики монахи поширюють повстання, бігаючи з міста в села... Фанатизм такий великий, що його необхідно приборкати, щоб уникнути дуже небезпечних наслідків»³. За влучним висловом Владислава Серчика, «битва за душі почала перероджуватися в битву за значно ширші цілі»⁴.

Насправді саме Переяслав стає в цей період центром підтримки правобережного «благочестя». Саме туди приїжджають колишні уніати, які висловлювали своє бажання повернутися у православ'я. Петро Рум'янцев так описував побачену на власні очі картину: «по приезде моем в Переяслов, усмотря великое множество здесь униатских попов. О том епископу сказал мое удивление, но в ответ от него получил следующее: 1-е, что между положениями обоих церквей не возбранено униатским по надобностям приходит к православному, а православным попам к униатскому архиереям; 2-е, что по претерпении многими из православных попов... в вере утеснений и мучительств принуждены оные были иные сделаться униатами, а иные искали убежища у него»⁵. Уніати справді активно поверталися до православ'я, і Рум'ян-

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № XXXV. С. 87-93.

² Там же. № CIX. С. 419.

³ Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. P. 122.

⁴ Serczyk W. Melchisedek Znaczo-Jaworski i klasztor motreninski przed wybuchem Koliszczyzny // Studia historyczne. 1968. № 3. S. 303.

⁵ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 49-50.

цев у листі до Паніна відверто пояснював причину цього: народ, «обращающийся к вере, прежде ими исповеданной, и от которой они отведены одним насильством и принуждением властей»¹. І про Гервасія: «всегда мне кажется таким черно-ризем, который в глубокой своей старости посвятил себя строгому благоговению... Многих же к нему униятских приходящих попов я сам в Переясловле видел, которые скажут, что прежде в унию их привело принуждение тамошних властей, а теперь от оных к благочестию обращает неминуемая гибель, которую угрожает простой народ возмудившийся»².

Безумовно, дії Гервасія і Мельхіседека спровокували «тривогу» в уніатській церкві³. Вона вживає заходів, використовуючи лояльну собі польську владу, а також пряму силу. У 1765 році в Умані Селезій Потоцький засновує василіанський монастир зі школою і місіонерським центром⁴. Того ж таки 1765 року на Великий піст у селі Скригалові Казимир Оскерко «киями» заганяв селян в уніатську церкву⁵.

Після спроби уніатів відібрати Мотронинський монастир Мельхіседек, як ми бачили, з дозволу Гервасія вирушає шукати захисту у Петербург. Ігумен приїхав до Священного Синоду з грамотами і від Мошногірського монастиря⁶. Чигиринське правління підкреслювало, що ці області ніколи під унією не були, а трактати 1686 року гарантували їм свободу православ'я. При цьому воно покладало надії на обрання Понятовського⁷.

Мельхіседек перебував у Петербурзі, коли Кониський поїхав до Варшави. Ігумен прямо писав Гервасієві: «надежды никакой больше не предвидится, как только что последует из дела преосвященного белорусского, которому поручена грамота от ее и. в. к королю польскому о всех православных церквах и монастырах». Панін сказав йому: «будете надежны, что к всех ползе чрез преосвященного белорусского зделается». «Дело о

¹ Там же. С. 52; КС. 1882. № 10. С. 110–113.

² Там же. С. 56; КС. 1882. № 10. С. 115–116.

³ Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. P. 121.

⁴ Ibid.

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № ССХV. С. 589.

⁶ Там же. Т. 2. № XXXVI та ін.

⁷ Там же. № XXXVII. С. 119–121.

церквах здесь во уважение принято, а о монастирах и слышать не хотят»¹.

У липні 1765 року Кониського відправили до Варшави з ескортом російських військ. Із собою він мав рекомендаційну грамоту до польського короля². У нього був підготовлений реєстр із 200 монастирів і церков, забраних уніатами³. 29 липня Кониський подав меморіал королю Станіславу Августу з переліком утисків «людей грекорусской религии», що залишаються вірними підданими короля⁴. Крім того, він одразу надіслав листи до надзвичайного посла Миколи Репніна зі скаргами на утиски католиками православного духовенства і з проханням заснувати комісію щодо розслідування їхніх злочинів⁵. Незважаючи на скептичну позицію посла, 30 листопада 1765 року Катерина надіслала рескрипт Репніну, в якому веліла, щоб той вимагав від варшавського двору і польського міністерства припинити гоніння на православних обивателів України з боку поляків та уніатів⁶.

Кониський підготував у Колегію закордонних справ доповідь, у якій наводив дані про розорення в Польщі понад 200 православних церков⁷. Про білоруського єпископа уніати писали: «С выборами короля могилевский православный епископ поручил своим помощникам искать старые привилегии и права, прибыл в Варшаву и там перед королем жаловался на несправедливость и притеснения от унии»⁸.

Ситуація на Правобережжі загострювалася з кожним днем. У серпні 1765 року, після від'їзду Мельхіседека, Гервасій відвідав свої парафії на правому березі⁹. Певна річ, цей візит зумовив нові переходи в «благочестя». Наприклад, священик з Мошнів попросився перейти у православ'я з унії¹⁰.

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № XXXIX. С. 126–127.

² Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 873.

³ Archiwum Czartoryskich. № 754. S. 223–243.

⁴ Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и Польше / изд. М. О. Коялович. СПб., 1865. № XXV. С. 372.

⁵ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 859.

⁶ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № XL. С. 128–129.

⁷ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 839.

⁸ Гайдамацький рух. № 195. С. 343.

⁹ Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. P. 121.

¹⁰ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № XLI. С. 130.

У відповідь послідували нові акти насильства з боку уніатських офіціалів і польської влади, які набували дедалі більшого масштабу. Священиків били до крові, оголивши прямо в церкві. Ченці також зазнавали побоїв, їм обрізали бороди. Об'єктами нападів стали, зокрема, Мотронинський монастир, Сміла, Жаботин, Чаплиці, Бужин¹.

Приїзд Мельхіседека до Варшави

Тим часом Мельхіседек 7 вересня 1765 року приїжджає з іменним рескриптом її імператорської величності у Варшаву до Репніна, щоб зробити подання до двору про образи, завдані уніатами. 6 січня він з'явився до Репніна і провів у Варшаві вісім тижнів, подаючи послу і королю різні меморіали². Репнін зажадав від ігумена реєстр завданих православним образ, який той і надав³. Володкевич у цей час марно спробував отримати право шукати в київських архівах грамоти, що підтверджують права уніатської церкви⁴.

У результаті зусиль Кониського та Мельхіседека король дав ігуменові грамоту, а також листи уніатським архієпископу і єпископам, чигиринському старості князю Любомирському, черкаському старості князю Сангушку і панові Муравському, дружина якого, княгиня Радзивілл, відібрала майно у Мошногірського монастиря⁵. Станіслав Август також обіцяв Мельхіседеку «выдать генеральную всем нам привилегию»⁶. Серед отриманих ігуменом документів були лист підканцлера коронного Млодзівського до пана Муравського за скаргою Мошногірського монастиря⁷, лист коронного підканцлера до уніатського митрополита Володкевича, в якому він просив переконати уніатське духовенство, щоб воно поводитися з «дизуніатами» обережно, лагідно й законно. Також підканцлер просив Володкевича не чіпати Мотронинський монастир, «ktore ja mniemam bez wiadomosci jwm

¹ Там же. № XLVII. С. 137-145.

² Там же. № LXI. С. 184-186.

³ Там же. № XLVII. С. 137-145.

⁴ Там же. № XLVIII. С. 147-148.

⁵ Там же. № LXI. С. 184-186.

⁶ Там же. № XLII. С. 134-136.

⁷ Там же. № L. С. 152.

рапа ogłoszone odwrocic raczyl»¹. Лист канцлерів коронного і литовського уніатським єпископам про те, щоб вони утримували підвідомче їм духовенство від переслідування дизуніатів і примусу їх до унії², меморіал короля Станіслава Августа уніатському митрополиту і єпископам про припинення гонінь на православних обивателів королівства польського³ і, нарешті, привілей короля Станіслава Августа, що підтверджує права православних жителів королівства польського на вільне сповідання православ'я⁴, — усі ці документи датовано лютим 1766 року.

Окрилений Мельхіседек повертається в Чигиринщину, де ченці Мотронинського й Мошногірського монастирів починають зачитувати привілеї короля під час богослужіння⁵. Варто розуміти, що це було абсолютно нормальним і традиційним для того часу способом поширення офіційних документів. Проте уніатська влада неабияк обурилася. Цікаво, що дехто з уніатів звинувачував Мельхіседека у брехні, відмовлявся вірити у справжність королівських послань і в підтримку ігумена петербурзькою владою⁶.

Відповідь поляків на Понятовського

Щоб оцінити подальші події, важливо розуміти, що ченці Мотронинського монастиря виявляли активність ще до повернення Мельхіседека. Так, наприкінці лютого намісник Мотронинського монастиря Гавриїл повідомляв Гервасію про отримання листа від черкаського губернатора Пенцельського, який вимагав «не отвращать народ от унии»⁷. Губернатор писав, що «от жадного монастира толиких бунтов и гайдамащины не повзяли, як от вашего монастира». Він звинувачував ченців, що вони «на всякое злое приводите

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LI. С. 153.

² Там же. № LIII. С. 157-159.

³ Там же. № LII. С. 155-156.

⁴ Там же. № LIV. С. 160-161.

⁵ Там же. № CXL. С. 541.

⁶ Респін, як і раніше, украй негативно ставився до «українських дисидентів» і називав їх «дикими попами». Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. С. 351.

⁷ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № CVIII. С. 417.

и наущаєте», умовляючи паству не приймати уніатських обрядів, щоб вони від уніатів «благословення не брали, детей их не крестили, умерших не ховали, благословеня в церкви не чекали и ключи от священников церковные отбирали, яко и теперича здесь». Пенцельський звинувачував ченців, що в Черкасах саме за їхнім «повелением громада, збунтовавшись, ключи отобрала, сами тела умерших без ведомости священника закопуют» і посилаються на Мотронинський монастир¹. Тому в черговому посланні у березні 1766 року вже новий черкаський губернатор вимагав від Гервасія заборонити ченцям Мотронинського і Мошногірського монастирів допускати християн для отримання треб².

А на хвилі звісток про королівський привілей навесні 1766 року до Переяславської консисторії переходять нові парафії. Так, у березні від унії відійшли матусівський і старомглиївський священники³. Потім до православ'я приєдналися Мліїв⁴, Мошни⁵, села Валяєва⁶ та Вільшани⁷. За свідченнями уніатів, 150 священників присягнули за формулою Мельхіседека. «Отже, серед великого числа парафіян у містечках і багатолюдних селах було 125 селян, хоч у поодиноких — більше ніж 300 і лише деяких — менше ніж 200. Це все сталося у 1765 та на початку 1766 років»⁸.

У своєму листі Гервасій наголошував: у справі приєднання до православ'я українські жителі в усьому покладаються лише на Мотронинський монастир. Єпископ, звісно, зауважував, що монахи повинні діяти мирно, прагнучи порозумітися з польською шляхтою: «При том, елико можно, должны они склонятысь панам своим и их просити о свободу, а никаким образом не прогневляти их, и тое делати не раптово, но все по малу малу»⁹.

¹ Там же. № СІХ.

² Там же. № СХІ. С. 425–491.

³ Там же. № СVІ. С. 412.

⁴ Там же. № СХІІ–СХХ.

⁵ Там же. № СХХІ.

⁶ Там же. № СХХІІІ.

⁷ Там же. № СХХVІІ–СХХІХ.

⁸ Там же. № СLІ. С. 584.

⁹ Там же. № СХХІV. С. 486.

Показово, що уніатська сторона вважала єдиним винуватцем подій Мельхиседека. Ігумен Христінопільського монастиря Корнелій Срочинський писав про події 1766 року, що в помічники собі Гервасій узяв «дволичну і надзвичайно хитру людину – монаха, ігумена Мотронинського монастиря Мельхиседека Яворського. Цей Мельхиседек, після того як повернувся з Варшави додому, зараз же частково сам, а частково через підручних почав розголошувати різні давнішні трактати про унію та *православ'я*, попередньо хитро змінивши їх. Також почав обнародувати вигадані права та украдені привілеї, повторюю, у вищезгаданих краях, а саме: у Черкаському, Канівському та інших староствах в селах, що належать до цих староств, також у Смілянському ключі, власності найясніших князів Любомирських, і в Жаботинському, Звенигородському, Чигиринському, Ольшанському, Городищівському і частково у Корсунському ключах та інших, оголошуючи, що *усім вільно можна переходити з унії в православ'я*. І ледве це вчинив, як усі названі ключі з маєтками, з численними своїми селами заявили, що вони готові прийняти *православ'я*»¹.

Розуміючи, що закон на його боці, Мельхиседек діяв упевнено і 16 квітня писав офіціалу Григорію Мокрицькому, направленому від уніатської церкви в Україну², про свою невідповідність уніатській владі і про те, що має всі грамоти на монастир. До своїх слів він долучив листи від королівської влади уніатським єпископам. Ігумен навіть застерігав уніатського офіціала, «чтобы декрет в. м. на самого в. м. не обернулся наказанием», «т. к. не с евреими имешь дело»³.

Однак поведінка уніатської влади вийшла за межі юридичної колізії. Як писав Владислав Серчик, самовільні дії Володкевича підірвали і без того складну ситуацію⁴. 29 квітня чигиринське правління повідомляло Гервасію, що в Корсунь

¹ Гайдамацький рух. № 195. С. 343.

² Як писала польська дослідниця Марія Лубенська про Мокрицького, його призначення «не могло бути більш фатальним. Мокрицький узяв на себе роль інквізитора, який не схильний розмірковувати, суворо карав всіх, і світських, і духовних, підозрюваних у зв'язках із закордоном». *Łubieńska M. C. Sprawa dysydencka 1764–1766. Kraków; Warszawa, 1911. S. 76.*

³ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LVI. С. 171–173.

⁴ *Serczyk W. Melchisedek Znaczo-Jaworski i klasztor motreninski przed wybuchem Koliszczyzny. S. 308.*

і Смілу приїжджає уніатський офіціал, який наказав священників присилати йому «за караулом»¹. 17 травня 1766 року виходить циркуляр уніатського митрополита Пилипа Володкевича про декрет Радомишльської уніатської консисторії щодо віддання під суд Мельхіседека, настоятелів інших православних монастирів, а також священників і прихожан протопопії Чигиринської, Смілянської та Мошнинської — за непокору уніатській владі².

СПРОБИ МИРНОГО ПРОТЕСТУ І ПЕРШИЙ СПАЛАХ НАСИЛЬСТВА

Передчуваючи погане, Мельхіседек, треба віддати йому належне, прагнув знайти можливості для юридичного, тобто ненасильницького, розв'язання конфлікту. Він приїхав у Переяслав і, перебуваючи там, подав Гервасію письмову пораду, що ще можна зробити. Ігумен пропонував внести в міські книги Житомира, Вінниці, Сміли, Черкас, Мошнів, Городища, Жаботина, Медведівки та Чигирина протести православних і привілеї королів. Якщо ж польська влада відмовиться їх вписувати — звертатися з аналогічним проханням до Києва і Малоросійської колегії. Крім того, у разі судового розгляду у Варшаві (на який він сподівався) Мельхіседек радив готувати документи, підбираючи різноманітні історичні докази правоти православних³. Уже наступного дня Переяславська духовна консисторія робить доповідь Гервасію, рекомендуючи в усьому підтримати план Мельхіседека і висловлюючи конкретні пропозиції, як його виконувати⁴. 26 травня Переяславська консисторія вирішила, щоб Мельхіседеку «принять в свое ведомо и вместе с духовным правлением православным чигиринским...

¹ Архів ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LIX. С. 178. Варто згадати, що наступ на православну церкву відбувався і в інших регіонах. Навесні 1766 року Кониський просив надзвичайного посла у Варшаві Репніна посприяти судовому процесу у справі про захоплення католицьким духовенством православних церков у Пінському повіті і про повернення сіл Печерського монастиря. Архів ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 948.

² Архів ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LV. С. 162.

³ Там же. № LXIII. С. 190–192.

⁴ Там же. № LXIV. С. 195–201.

рассуждать и делать все, что касается к защищению тамошних заграничных православных церквей, священников и народа»¹. Тобто на мотронинського ігумена і на створене ним чигиринське правління було покладено всю роботу із захисту православ'я на Правобережній Україні.

Зі свого боку, намагаючись запобігти насильницьким діям польської адміністрації, Переяславська духовна консисторія направила бориспільського священника Назарія Яворського до трахтемирівського коменданта з протестом проти того, що той чинить насильства над православними, які прямують у Переяслав². Потім, мабуть, побачивши відмову польських адміністрацій вписати королівські привілеї про вільне віросповідання в міські книги, консисторія звернулася до Києва³. Відповідь генерал-губернатора Воейкова яскраво характеризує ставлення пересічного російського чиновника до проблем Правобережної України загалом і православної церкви зокрема. Він відмовився вносити документи до міських книг Києва і порадив звернутися до Синоду⁴.

14 червня Мельхіседек уже в паніці писав Гервасію, що 9 червня прийшло в Смілянщину польське військо, так звана «партія українська», забрали всіх селян на роботу, козаків — в обоз, у священників усе майно відібрали, «на Росе рѣчкѣ човни всѣ порубани, с чего очень худій знак». Ігумен повідомляв: «Я остаюсь в монастырѣ за всѣх страдать и отвѣтствовать... Для мене и монастыря очень худій слух; еднак я еще в конец не малодушествую». Попри погані передчуття Мельхіседека, Гервасій умовляв його уповати на Бога. Він запевняв, що судова комісія може бути створена тільки від російського двору, а та, про яку оголосив Мокрицький, — незаконна⁵. Переяславський єпископ знав, що у Варшаві йшли на великі поступки православ'ю під тиском Катерини. 14 червня він писав Кониському і, запитуючи про справи на сеймі, просив підтвердити чутку, що 106–110 церков віддають. Скаржився на Мокрицького, який накладає штрафи, а священників відсилає

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LXV. С. 205.

² Там же. № LXVI.

³ Там же. № LXXX.

⁴ Там же. № LXXXII. С. 271.

⁵ Там же. № LXX. С. 214–216.

в Радомишль для обстригання волосся¹. Багатьох священників також жорстко карали (по 300–400 різок), брали в кайдани й ув'язнювали².

Мельхіседек як міг заспокоював православну паству, яка, певна річ, панікувала з приводу чуток про вступ війська. Ігумен сповіщав, що отримав указ «її імператорської величності» із Синоду з'явитися в Переяславську консисторію і дати дані про всі православні монастирі Переяславської єпархії. Мельхіседек справді виїхав у Переяслав, надіславши перед цим таке повідомлення: «мы не имеем ни малейшей причины, чего бы нам, православным, бояться. Не согрешили мы против его в... короля польского, не согрешили мы против государства, т. е. найаснейшей Речи Посполитой, но и паче от несколько сот лет как праотцы наши верно не щадили крови своей за любберное отечество польское». А «веру нашу» не можна ставити «за противность и за грех», тому що дано право раніше і тепер підтверджено³.

19 липня Переяславська духовна консисторія звернулася з вимогою до «української партії», щоб заборонили Мокрицькому чинити образи православним⁴. Та на початку серпня, коли Мельхіседек повертався з Переяслава, його заарештували представники Мокрицького. Як описував це священник Степан Гречка, який перебував із ним, на ігумена напали уніати з киями, жахдали їхати до Володкевича, а звідти — у Корсунь і Радомишль⁵.

МЕЛЬХІСЕДЕК, ХАРКО І КУШНІР

Побитого і приниженого Мельхіседєка закули у ножні кайдани й замурували в келії у Гродках⁶. Нещасний ігумен у записці, що її потайки передав співчутливий стражник у Переяслав, писав: «Бѣдно стражду. Смертно болен. В желѣзах жестоких»⁷.

¹ Там же. № LXXII. С. 220–226.

² Там же. Т. 3. № XVI.

³ Там же. Т. 2. № LXXIII. С. 227–228.

⁴ Там же. № LXXXI.

⁵ Там же. № LXXXVII. С. 595–596.

⁶ Там же. № XCIX. С. 364.

⁷ Там же. № XCV. С. 340.

Юзеф
Стемпковський.
Невідомий художник

Ця подія стала сигналом до небачених репресій. 26 серпня командувач «української партії» (тобто коронного війська в Україні) Данило-Юрій Воронич стратив жаботинського сотника Захарія Харка, відрубавши йому голову. У Мглієві прихожанин православної церкви Данило Кушнір заховав чашу зі святими дарами, не бажаючи віддавати її уніатам. За це Мокрицький у Вільшанах спочатку спалив йому руки, а потім відрубав голову і настромив її на піку на пострах іншим прихильникам «благочестя»¹. Настоятель Христинопільського уніатського монастиря писав у 1766 році: «усі новосхизматики усіх згаданих ключів і сіл, що недавно склали присягу, задумали спосіб оборони на випадок нападу та змушування до унії. З цієї метою обрали собі ватажками кількох козаків і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись. Харко був схоплений і негайно страчений біля Білої Церкви». Селянин, який забрав із церкви посудину зі святим таїнством і зберігав у себе, щоб не дісталася уніатам, «був покараний спаленням рук, відрізанням голови та розчленуванням». Усі священники, які відреклися від унії, утекли за кордон². Розповідали, що голову Кушніра відвезли до Гервасія, і він зберігав її як реліквію. У цьому, зокрема, були переконані учасники Коліївщини³.

Ці події яскраво збереглися в історичній пам'яті Правобережжя, щоправда, упереміж із подіями Коліївщини. Страждальця Кушніра, якого оспівав Тарас Шевченко у «Гайдамаках», тривалий час вважали витвором літературної уяви. І тільки наприкінці ХІХ століття було доведено, що це історичний факт. У записаній у Смілі розповіді людини, яка особисто знала Харка, ідеться про те, що він був із запорожців, які після

¹ Архів ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № СІ. С. 382–386.

² Гайдамацький рух. № 195. С. 344.

³ Коденська книга. С. 76.

ліквідації Січі в 1709 році переселилися у Жаботин, де він став сотником. «И пошла вже така слава, що супротив его никто не встоить. То ляхы й думаютъ соби: От же мы его, врагого сына, годуемо, да выгодуемо такого гайдамаку, як Хмельныцькый. То була Хмельныччына, а ще буде Харкывщчына». Поляки заманили Харка на обід, споїли і стратили ¹.

Тісний зв'язок між запорожцями й активними учасниками відновлення православ'я на Правобережжі простежується вже на цьому етапі. Так, у травні 1766 року церковний староста Жаботина за допомогою Гервасія отримав паспорт для проїзду в Запорозьку Січ. Привід був безневинний: нібито запорожці обіцяли «церковние сосуди коштом своим соорудить» ². У серпні 1766 року священник Вільшан добився через Гервасія паспорта для проїзду в Січ священника села Макіївка ³. Як ми побачимо нижче, саме такі звернення стануть приводом для масової участі запорожців у Коліївщині.

А ось із Гетьманщиною було дещо інакше. Лише безпосередній родич Мельхіседека — його батько, відставний осавул Карпо Значко — звернувся до Гервасія з проханням ужити заходів щодо звільнення ігумена. Послання це, до речі, він передав через рідного брата Мельхіседека, сотника Лубенського полку Трохима Значка ⁴. А ще один син Карпа Значка, Аркадій, був послушником при тому-таки Мотронинському монастирі ⁵. Абсолютно дивує повна відсутність документів, які відображали б хоч якесь занепокоєння старшини чи спроби заступитися за одновірців на Правобережжі ⁶. Тим паче, що Мотронинський монастир мав прямі зв'язки з лівобережною старшиною, і не тільки через Мельхіседека. Наприклад, ігумен постриг у своєму монастирі на прохання переяславського полковника Семена Сулими його сина Григорія ⁷.

Отримавши звістку про арешт Мельхіседека, Гервасій одразу звернувся до Репніна з проханням сприяти його

¹ Украинские народные предания / собрал П. Кулиш. Кн. 1. М.: Университетская типография, 1847. С. 41.

² Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № СXXX. С. 507-509.

³ Там же. № СXXXI. С. 510-512.

⁴ Там же. № LXXXVIII, LXXXIX.

⁵ Там же.

⁶ Принаймні досі нам не вдалося виявити жодного такого звернення.

⁷ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LVIII. С. 175.

звільненню. Оскільки поляки не пропускали ніяких листів до Варшави, єпископ просив Воейкова повідомити своє прохання Респіну¹. Одночасно намісник Мотронинського монастиря звернувся до імператриці, написавши генерал-майорові Олександру Ісакову у Кременчук². Той звернувся до Ворони́ча з вимогою звільнити Мельхіседека як російського підданого³. Переяславська консисторія вимагала від мошногірського намісника не залишати монастир (що той хотів зробити)⁴. Уніатський офіціал Вацкевич надіслав Мошногірському монастирю указ із забороною здійснювати треби для православного народу. У відповідь Переяславська консисторія направила наміснику монастиря вимоги здійснювати треби всупереч забороні уніатського офіціала⁵.

Однак виконувати ці вказівки було важко. Ситуація давно вийшла з-під контролю. 7 вересня 1766 року Мокрицький заарештував 12 ченців Мошнинського монастиря, а монастирське майно розграбували⁶. Кожного із заарештованих монахів покарано 400 ударами різок. Крім того, їх обстригли й посадили в тюрму в кайданах, «покамест от побоя оно́го мало оздоровеют»⁷.

Загострення протистояння лякало багатьох більш розсудливих сановників як уніатської церкви, так і польської адміністрації. Наприклад, коли Мельхіседека привезли в Кам'яний Брід до радомишльського офіціала Примовича, той написав Мокрицькому, що «он де в тое дело вступать не хоцет и не будет, и от того руки омивает... напрасно де отца игумена взяли, ежели лихо спит, то еще надобно б его и кожухом прикривать»⁸. Про мошногірських ченців повідомляв Мокрицькому мошнинський губернатор Ю. Підгородецький, але той відповідав, що ченців не можна випустити, бо їх уже відправлено до митрополита Володкевича⁹. Сам же Мокрицький після

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № LXXXVIII, LXXXIX.

² Там же. № XCVI. С. 341-342.

³ Там же. № XCVIII. С. 347-349.

⁴ Там же. № CXXXVII. С. 531-532.

⁵ Там же. № CXLVI, CXLVII.

⁶ Там же. № CXXXVII. С. 533-537.

⁷ Там же. № CXLIII. С. 553.

⁸ Там же. № С. С. 378.

⁹ Там же. № CXXXIX. С. 538.

всіх жажливих розправ писав 6 вересня намісникові Мошногірського монастиря, радячи йому «жити спокійно» і не переманювати простий народ¹. Імовірно, про небезпеку вибуху розуміли чимало представників влади. Ченцям і священикам, які зазнали гонінь, співчував багато хто. Наприклад, надвірний козак, який стеріг Мельхіседека, купував йому за свої гроші їжу, потім роздобув папір і чорнило та привіз його лист до Києва².

Навпаки, події на Правобережжі й вимоги про права дисидентів, які лунали від російського посла на сеймі, спровокували хвилю патріотизму в Речі Посполитій, що набув характеру католицького фанатизму. Цьому великою мірою сприяла позиція Папи Римського, який 6 вересня видав брєве до примааса. У документі Папа наголошував, що дисиденти з допомогою іноземних дворів намагатимуться отримати повну свободу віросповідання, і просив докласти всіх зусиль, щоб цього не допустити³. Незважаючи на те, що Катерина, яка, м'яко кажучи, недолюблювала Папу, зі зневагою відмахнулася від цієї заяви, вона мала величезний ефект. 19 вересня 1766 року Рєспінін писав Паніну: «Фанатизм усилюється в такой степени, что начинают меня избегать, как некогда избегали отлученных от церкви; за столом пьют за здоровье защитников католической религии, причем разгоряченные головы клянутся скорее погибнуть, чем допустить какое-нибудь изменение в положении диссидентов»⁴. У жовтні Каєтан Ігнацій Солтик, єпископ краківський (він став першим, хто побудував свій палац у Київському воєводстві, у Житомирі), казав на сеймі: «Мы должны начинать с основания, на котором единственно зиждутся наши права, вольности, благосостояние; это основание — вера святая римская католическая»⁵. Гервасій у цей час, як і раніше, засипав Кониського проханнями допомогти у звільненні Мельхіседека⁶. У листопаді 1766 року православні жителі Речі Посполитої

¹ Там же. № CXL. С. 541.

² Там же. № CXLII. С. 544–551.

³ Там же. № CLIV.

⁴ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 887.

⁵ Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. С. 446.

⁶ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № CL.

підготували для «російських міністрів» вимоги до свободи віросповідання, богослужіння та церковного управління, представлені із зазначенням історичних джерел і законів. Укладачі, зокрема, покликалися на постанову 1633 року, Гадяцькі пункти 1659 року, привілей короля Августа II від 1720 року, підтверджений Августом III у 1735 році ¹.

24 листопада варшавський сейм прийняв постанову, яка проголосила римо-католицьку віру панівною. За перехід з католицької віри в іншу передбачалося вигнання з батьківщини. Єдиним послабленням було те, що ті, «которые то учинили до сего времени, от казни всякой свободны». При цьому православним дозволялося церкви «починять и новые созидать свободно», а «греки неуниаты и дисиденты духовные и мирские суду духовному римско-католицкому поддежать не имеют» ². Сейм, таким чином, відмовився вирішити дисидентське питання. З позитивних новин була звістка про звільнення Мельхіседека (Репніну про це сказав коронний канцлер) ³. Треба зазначити, що, не чекаючи рішення сейму, а ґрунтуючись на виступах Кастанана Солтика в Петербурзі, було прийнято рішення про створення дисидентських конфедерацій та підтримку їх російськими військами ⁴.

26 листопада Кониський повідомляв Гервасію про безуспішність скарг дисидентів на варшавському сеймі і радив продовжувати скаржитися до Синоду ⁵. Гервасій справді звертається до Репніна з проханням захищати православних Правобережжя від переслідувань уніатів ⁶, а потім пише в Синод про гоніння на Смілянщині ⁷.

1767 рік розпочався для Правобережжя у тривожній обстановці. У січні громади Смілянської губернії попередили Гервасія, що в разі остаточної ліквідації православ'я вони всі виселяться за кордон ⁸. Сучасник-уніат прямо писав, що в цей час

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № ССХVIII. С. 596–600.

² Там же. Т. 2. № CLIX. С. 612–617.

³ Там же. № CLIII. С. 589. Мошногірських монахів звільнили наприкінці лютого 1767 року. Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № X.

⁴ Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. С. 447.

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2. № CLIII. С. 589.

⁶ Там же. № CLVI.

⁷ Там же. Т. 3. № IX.

⁸ Там же. № II.

«бідний народ тисячами перейшов у Московську та Волоську країну».¹ Тоді ж у Черкасах призначили від уніатів судову комісію².

Дисиденти

Катерина і Панін здивувалися та обурилися завзятістю польської шляхти. У Петербурзі прийняли рішення силою добитися поступок. Ішлося не про дисидентів і їхню долю, а про те, що інакше Річ Посполита могла вже не бути слухняним сусідом.

У лютому 1767 року Панін надсилає Репніну лист для поширення серед шляхти. У ньому сказано про необхідність відновити права дисидентів³. Приблизно в той самий час віцеканцлер Олександр Голіцин зажадав від Репніна забезпечити поширення серед православного населення Речі Посполитої декларації Катерини про дисидентів⁴. З березня починається активна робота зі створення дисидентських конфедерацій. До однієї з них, православної конфедерації у Слуцьку, приєднується на прохання Репніна Кониський⁵.

Градус напруженості протистояння на Правобережжі все ще був дуже високий. У березні 1767 року уніати знову зажадали від Мотронинського монастиря не допускати туди народ⁶. У відповідь Переяславська консисторія розпорядилася, щоб настоятель, незважаючи на жодні заборони, приймав прихожан для треб⁷. Мабуть, тоді ж було підготовлено й підписано маніфест «шляхти та обивателів» Речі Посполитої і Великого князівства Литовського (насамперед Чигиринського, Канівського, Білоцерківського староств, Лисянської, Мошнинської та Смілянської губерній) зі скаргами на утиски з боку уніатів і свідченням, що вони хочуть залишатися у православ'ї⁸.

¹ Гайдамацький рух. № 195. С. 344.

² Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № VI.

³ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 1005.

⁴ Там же. № 1003.

⁵ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 1063.

⁶ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № XXIII.

⁷ Там же. № XXIV.

⁸ Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и Польше. СПб., 1865. № XXVI. С. 418–434.

Маніфест, окрім ченців Мотронинського монастиря, обивателів і священників, підписали 18 шляхтичів.

ВВЕДЕННЯ ВІЙСЬК І МАСОВИЙ ПЕРЕХІД З УНІЇ

Для досягнення цілей Росія вводить свої війська чисельністю 31 тис. осіб (майже у два рази більше чисельності військ Речі Посполитої). До початку березня 1767 року вони були висунуті на кордон. Один із двох корпусів мав стати на Віслі, інший — на Волині¹. Ці війська починають розшукувати заарештованих священників, яких уніатська влада переховувала у таємних місцях. Завдяки російським солдатам у травні 1767 року звільняються або втікають священники з Суботова², сіл Сікава³, Войтове⁴, Ренівка⁵ та інших. Одночасно починається масовий відхід від уніатської віри. Скажімо, мешканці села В'язівка розкаювалися за тимчасовий відступ і пояснювали його винятково насильством⁶. Про те саме і з такими самими аргументами просили жителі села Матусове⁷. Вісім священників Чигиринського староства просили Гервасія повернути їм свої парафії. При цьому вони посилалися на лист чигиринського старости Я. Свентуховського до православних священників, вигнаних 1766 року, із запрошенням повернутися на свої місця та обіцянкою спокійного і безпечного перебування в парафіях⁸. Протягом травня–червня 1767 року прохання дозволити своїм священникам повернутися надіслали жителі ключа Жаботинського, Черкас, Млієва, сіл Валяви, Старосілля, Городища, Кумейки, Остинжки, Соболівки, Кирилівки, Вільшаної та інших⁹.

Громади «ключа Смілянського» присягнули в Переяславі «на схизмі», відібрали ключі в уніатських попів, вигнали їх

¹ Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. С. 521.

² Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № XVIII.

³ Там же. № XIX.

⁴ Там же. № XX.

⁵ Там же. № XXI.

⁶ Там же. № XVII.

⁷ Там же. № XXV.

⁸ Там же. № XXI–XXII. С. 195–197.

⁹ Там же. № XXVI, XXVII, XXXI–XXXIV, XXXVI, XXXVIII, XLVII, XLIV, LXIV.

із сіл, тож тим довелося втікати до офіціала Мокрицького¹. Як розповідав на допиті в Кодні протопіп гусачівський Василь Зражевський, він їздив «вместе с москалями по местечками, отбирая униатские церкви, выгоняя попов униатских и насаждая благочестивых». Відібрали, зокрема, Янковецьку церкву, щодо якої надійшов указ «с самого Переяславля, по которому я ту церковь отобрал». Відібрали також церкви в Білій Церкві (дві Покровських), а в Шкарівці під Білою Церквою – Різдвяну; Гаврило Полонський відібрав церкву Покровську; у с. Шкарівці піп Дурдюк, син попа з княжого с. Ольшанка, «а униат избит». «В Блощчинских Степан, поп старый с сыном. В с. Чиркас Кирило, поп. В Ольшанке княжей Иван Дурдюк, поп старый. В Настасце Василий, викарий поп. В Полиевце Иван, поп викарий. В Рузках Теодор поп – все в старостве Белоцерковском. В с. Германовке Олексий, поп благочестивый»².

Не менш яскраво описував ситуацію і Рєпнін: «бунтующи принудили духовенство всей Украины быть в послушании епископу переяславскому и брать от него благословение (т. е. так называемое “усыновление” в его паству), что и действительно попы каневские, богуславские, корсунские, мошенские и другие принуждены были учинить, и как некоторые не явились в консисторию Переяславскую, то, лиша их должностей, помянутая консистория отдала оные другим иностранным попам, кои грабят церкви и принуждают сельские братства давать и подписывать на бумаге удостоверение о получении сего благословия (“усыновления” в паству Переяславскую)»³.

Гервасій усіх підтримував та закликав православних мешканців України терпляче зносити жорстокості і твердо боронити православну віру⁴. Небезпека залишалася, і священик з Мошнів прямо писав про це, повідомляючи, що місцевий губернатор вимагає пред'явити «монарші документи», які дозволяють відновлення православ'я⁵.

¹ Коденська книга. С. 71.

² Там само. С. 77.

³ К истории Колиивцины // КС. 1905. № 3. С. 241.

⁴ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № XXX.

⁵ Там же. № XXXV. С. 316.

У цей і більш ранній період під дією агітації Гервасія на Правобережжя прибуває безліч «дяків», тобто священників з Лівобережної України. Із судових справ Кодні ми знаємо про «Романа дяка», який разом з іншими пішов у Новосербію, а звідти – у Черкащину¹. Федір Коваленко, дяк із с. Бужанки Лисянського повіту, народився у Чернігові². «Дяком» із Красилюва був і двоюрідний брат Швачки, який також брав участь у Коліївщині³.

Підготовка до сейму

Усі готувалися до сейму, на якому мав відбутися рішучий бій за права дисидентів. Напередодні цієї події «священники, шляхта і жителі» України повідомили, що вони довірять Мельхіседеку вести від їхнього імені позов у Варшаві про утиски з боку уніатів⁴. До цього процесу долучився і київський митрополит Арсеній, який написав Репніну послання зі скаргами на утиски уніатами православних монастирів. У додатку містилися скарги ігумена Онуфринського монастиря Є. Виковського й ігумена Троїцько-Чигиринського монастиря Апполінарія, а також списки пограбованого майна⁵. У середині вересня було видано Маніфест духовенства, шляхти і народу чигиринського, черкаського, канівського, білоцерківського та інших староств Речі Посполитої, що вони відрікаються від унії, «в которую их принуждали и которую некоторые из них наружно содержали»⁶.

Одночасно готувалася і польська сторона. У серпні відбулися сеймики, які показали антиросійські настрої. Гасло «померти за віру» знаходило неабияку підтримку серед шляхти. Репнін у вересні колоритно описував настрої в Польщі у своєму листі до Паніна: «Здесьнего фанатизма не могу достаточно изобразить. Женщины молебствуют ежедневно о спасении погибающей веры; монахи и попы в своих проповедях говорят

¹ Коденська книга. С. 11.

² Там само. С. 239.

³ Там само. С. 331.

⁴ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № XLVI.

⁵ Архив ВП РИ. Ф. 80. Оп. 80/1. № 1039.

⁶ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № XLVIII.

согласно с повелениями епископов краковского и киевского и внушают фанатизм всюду, где могут. Нунций, не довольствуясь тем, что киевский епископ напечатал папское послание в польском переводе, напечатал его и в латинском подлиннике, распространяя по всей публике. Когда в публичных садах и на гуляниях встречаются диссиденты, то женщины, которые здесь имеют большую силу, тотчас же уезжают, как из мест, оскверненных присутствием еретиков; одним словом, в публике такое раздражение, что если б я не знал трусливого характера народа (ідеться про поляків! — Т. Т.-Я.), то каждый час ждал бы какого-нибудь отчаянного поступка, но хотя я не ожидаю никакой явной попытки, однако может произойти какое-нибудь потаенное злодейство. Мы доведем бедного короля до того, что его зарежут»¹. За розпорядженням Репніна був заарештований один з найбільш «крикливих» шляхтичів — Кожуховський.

23 вересня мав початися сейм. Репнін занепокоєно писав: «Нунцій папський с неописаним сумасбродством фанатизм здесь старается зажечь и гораздо сильнее по материи религии говорит, нежели сам папа в своих брехах отзывается». Побоюючись впливу католицького духовенства, Репнін хотів до кінця сейму відіслати єпископа краківського Кастана Солтика в його села².

На відкритті сейму «самые смиренные от слез рыдали, прочие с возмутительным криком клятвы давали, что погибнуть за веру готовы и мученическая смерть им будет приятна»³. Папський нунцій звернувся з промовою, заявивши, що релігія гине⁴. У відповідь «все вдруг стали кричать, что они умереть за веру готовы, и подобные слова самого сумасбродного фанатизма» (за висловом Репніна)⁵. Репнін писав Паніну: «Фанатическое упорство нации я довольно вашему высокопревосходительству изъяснить не могу. Я почти со всяким особо переговорил... однакож но признавая все генерально, что они силе не имеют нам противиться, большая часть

¹ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 911. С. 194.

² Там же. № 912. Л. 62-63, 76.

³ Там же. Л. 87.

⁴ Там же. Л. 87 об.

⁵ Там же.

объявила, что они готовы всего имения лишиться и умереть, а на равенство с диссидентами не согласятся, иные плача мне это говорили, до тех пор фанатизм неизобразимой в них вселился»¹.

Решнін ніяк не міг знайти підхожих кандидатів для представлення дисидентів, бо «гонения истребили православных шляхтичей или оставили самых бедных и неспособных по воспитанию занимать видные места». Він навіть пробував знайти достойні кандидатури «среди монахов в Малой России»². Православні висунули вимогу, щоб єпископ білоруський отримав місце в Сенаті, але король вимагав також два місця уніатам. Панін не погодився. Він писав Решніну, що імператриця радше відмовиться від місця для Кониського, ніж допустить у Сенат уніатів, адже вони є порушниками договорів і «сущими веры нашей отщепенцами». При цьому Панін чудово усвідомлював, що поляки «включают униатов в католики», і був готовий заплющити на це очі — «но чтоб оставлены они были в совершенном молчании», тобто щоб в офіційних статтях уніати не згадувалися³.

Крім того, Панін виступав проти вимоги короля признати покарання за перехід з католицизму. Він розумів, що «надобно сохранить перед глазами публики непорочность наших намерений, касающихся нашей собственной веры»⁴. Решнін з Панінім не погоджувався і цинічно писав: «Я прихожу в сомнение, не в самом ли деле вы намерены стараться о присоединении униатов к православию?» Він дуже сподівався, що Панін поділяв його думку, «что распространение здесь греческого и диссидентского законов для интересов России вредно» (!!!). Решнін пропонував вилучити пункт про право переходу з уніатської церкви, що заспокоїть поляків і обмежить зміни формулюванням «сколько надобно для наших интересов». Особливо посол побоювався, що багато з примушених до унії «захотят обратиться к нашему закону; чрез это увеличится число беглых от нас, да и такой огонь здесь в нации загорится, что

¹ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 912. Л. 92–92 об.

² Там же. Л. 50 об., 56 об.

³ Там же. № 917. Л. 12 об. — 13.

⁴ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 4 // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 67. С. 409–410.

істинно трудно будет потушить; тогда в самом деле ежечасно надобно будет ожидать сицилийских вечерен, да не знаю, и чужестранные дворы останутся ли при таких событиях в покое, приписав их желанию нашему нечувствительно овладеть Польшею. Напротив того, если дозволим помянутые пункты, то вторым пунктом докажем всему свету, что не имеем намерения распространять здесь наше и диссидентское исповедания»¹.

У розмовах з поляками, навіть із «російською партією», тобто Чарторийськими, Репнін послуговувався зовсім іншою лексикою. Наприклад, він заявив: «Опасность будет грозить не диссидентам, а тем, которые позволят себе причинить какое-нибудь насилие диссидентам, потому что Россия отомстит страшно обитчикам...» Поляк, щоправда, у відповідь сказав, що вони швидше виженуть дисидентів із Польщі, ніж дозволять їм обіймати посади².

Зате Панін повністю поділяв таке лукавство племінника і вважав його виправданим: «Диссиденты, конечно, будут вас мучать, чтобы все беспредельно для них исполнилось, особливо касательно свободного возвращения из католического в их законы; но на это вам предписаны нами политические правила, и вы им можете говорить, что в этом деле находятся непреодолимые трудности, что мы никогда не имели намерения заводить войну для пропаганды их религий. Впрочем, мне кажется, что поляков необходимо надобно будет стращать не только словами, но и прямым делом, располагая войска на содержание по деревням упрямых и обманщиков. Я думаю, что и самого короля еще не надобно совершенно выводить из страха потери престола»³.

Із серйозними погрозами зверталася до Понятовського і сама Катерина. У своїй «декларації» від 17 грудня 1767 року вона радила йому обрати мир: «одна часть народа чтобы со второй по-приятельски обращались и этим домашнюю войну от Отчизны своей отдаляли»⁴. Однак це була поза.

¹ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 913.

² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 27. С. 178.

³ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 4 // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 67. С. 424.

⁴ РГИА. Ф. 823. Оп. 2. № 1951. Л. 1.

Розуміючи, до чого йдеться, Кониський наприкінці листопада дає вказівку Гервасію «в связи с окончанием сейма» розіслати циркуляр, «чтобы насильно принужденные к унии и желающие возвратиться к православию заявили об этом своем желании прежде ратификации сеймовых постановлений»¹. Одночасно він подає петицію з проханням дозволити уніатам, насильно приєднаним до унії, повернутися в православну церкву².

Рішення сейму

Підкидаючи дров до багаття, папський нунцій у Варшаві 31 січня 1768 року виступив з протестацією проти порушення прав католицької церкви³. У результаті комісія з дисидентської справи постановила: усі дисиденти шляхетського походження зрівнюються у правах з католиками, але король тільки католик і панівна релігія католицька⁴. На тлі подій на Правобережжі цього компромісу було недостатньо для католицької шляхти. Вона угледіла в такому рішенні сейму загрозу Речі Посполитій.

У своєму листі до Катерини наприкінці лютого 1768 року Кониський дякував імператриці за покровительство «народу здешнему польского государства веры грекороссийской». Звертав увагу, щоб «не слабо защищены были тые, которые до подписания на сейме трактата учинили уже переход из униатского или римского исповедания в нашу веру по прежнему». Далі він перелічував повіті Білорусії та Правобережної України, які перейшли у православ'я⁵. Тоді ж Кониський направляє Паніну запит про долю уніатів, які перейшли у православ'я до ратифікації договору сеймом⁶.

А тим часом переходи тривали й на початку 1768 року. Так, монахи Лисянської волості відреклися від грекоуніатської віри та перейшли до пастви переяславських єпископів⁷.

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № LXV.

² Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 393.

³ РГИА. Ф. 823. Оп. 2. № 1948.

⁴ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 4. № ССХХІІІ. С. 607–610.

⁵ РГАДА. № 104. Л. 1–4.

⁶ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 436.

⁷ Там же. Ф. 80. Оп. 80/1. № 1146.

НАДІЯ НА МИР І БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ

Обманюючи самого себе, Кониський сподівався на мир і писав Гервасієві про заснування після закінчення сейму змішаного суду для розбору скарг, а також про бажання Мокрицького помиритися з православними¹. Кониський повідомив, що у нього був Мокрицький, упав до ніг і просив помирити його з Мельхіседеком². У своїй відповіді на початку березня Гервасій також висловлював надію на примирення, запитував про успіхи чолобитної щодо вільного переходу з унії у православ'я, сповіщав про нові утиски³.

Уже через місяць, 10 квітня, Кониський повідомляє Гервасію про початок «подільської», тобто Барської конфедерації. Правда, він сподівався, що вона скоро «рассыпется»⁴. Як ми знаємо, це виявилось зовсім не так. У травні Мокрицький спрямовує на православних священників нові жорстокі репресії. Гервасію повідомляли з Вільшаної «останні новини». Мокрицький на другому тижні посту прибув до Корсуня. Дячкові у Смілі, який переписав людей, що перейшли «у благочестя», губернатор наказав дати 120 ударів киями, «и не известно, выживет ли» він. Жовнір Любомирського у Смілі забив паламаря. У В'язівці православний зазнав 300 ударів киями «за благочестя». Усім, хто їхав у Переяслав, давали по 300 київ на польських форпостах. Крім того, виїшов декрет Радомишльської консисторії, щоб усіх православних священників відправити на вічну роботу, конфіскувавши все майно⁵.

Подальші події чудово характеризує указ самої Катерини Рум'янцеву. «Бунт полских в Украине и Подолии крестьян должно считать следствием Барской конфедерации, ибо тут фанатизм католиков возбудил равной и в наших единоверных, тем больше, что они сугубо еще побуждены быть могли как мстительностию за причиненное насилие и обиды в Матренинском монастыре, так и обольщениями прокрывшихся

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № LXXXVIII.

² Там же. № LXXXVI, CXIV. С. 659–660.

³ Там же. № CIV.

⁴ Там же. № CIX.

⁵ Там же. Т. 2. № CLIX. С. 637–641.

к ним запорожских своевольников, коим нетрудно было возмутить чернь ложным предъявлением присылки своей противу барских мятежников по указу нашему»¹.

На початку квітня до намісника Мотронинського монастиря доходять перші тривожні чутки. Одна прихожанка попередила його, що знову заарештовано Мельхіседека, а також про нову небезпеку для православних². Ігумен насправді перебував у Переяславі, і йому нічого не загрозувало. Проте наступного дня, 5 квітня, на Мотронинський монастир напали конфедерати. Коли намісник послав до жаботинського губернатора Стемпковського по допомогу, той нічим не допоміг ще й посміявся. Конфедерати були вже у Смілі, Жаботині³.

Гервасій терміново звернувся до генерал-губернатора Києва Воейкова з проханням про захист Жаботина («о учинении тем по единоверию в их обстоянии защищения»), але той послав його в Синод або закордонну колегію⁴. Репнін також скептично поставився до листів Кониського про небезпеку, що загрожує православним: «Я думаю, что вся сия опасность в его голове находится...»⁵ Але ж і Гервасій, і Кониський просили ввести російські війська на Правобережжя, щоб запобігти кровопролиттю.

Залишені російською владою, православні мешканці змушені були шукати інші способи захисту. Як писав Рум'янцев у червні 1768 року, «по всей окружности местечка Канева взаимное мщение между собою польских жителей распространяется до того, что сами подданные, ревнуя по вере православия греческого, встают против владельцев своих в своем возмущении, принял тут средства жесточайшие. А напротив другие, поборники римского вероисповедания, нападают на церкви и монастыри православные, и наглые мучительства производят над духовными и мирскими людьми, как недавно получен протест в полковой переяславской канцелярии от игуме-

¹ Гайдамацький рух. № 226. С. 395.

² Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № СХ.

³ Там же. № СХХІ. С. 706–708.

⁴ Там же. № СХХІ–СХХІІ; Реляции киевского генерал-губернатора 1767–1769. Кн. VII. С. 136.

⁵ К истории Колиивцины // КС. 1905. № 3. С. 343.

на монастиря Андрюшевського, близ сих же мест состоящего, о разграблении сей обители собравшимися поляками и действиях при том их безчеловечных»¹.

«ЗОЛОТА ГРАМОТА»

Проаналізувавши різні аспекти геополітичних реалій Коліївщини, ми знову повертаємося до легенди про «золоту грамоту».

У польській історіографії віра в існування грамоти, тобто в особисту причетність Катерини II до початку повстання, сусидить з переконаністю про причетність до цього Мельхіседека. Наприклад, про це писав видатний польський історик Владислав Серчик, автор найдокладнішого дослідження про Коліївщину: «Участь запорожців у Коліївщині була багато в чому зумовлена агітацією з боку православного духовенства. Так, знаменитий настоятель Мотронинського (чигиринського) монастиря Значко Мельхіседек-Яворський відправив на Січ “попа Андрія Ігнатова”, закликаючи захищати “народ православний”»². Микола Маркевич об'єднав версію про грамоту і причетність Мельхіседека: «Духовенство волновалось и спешило в Чигиринский монастырь к архимандриту Мельхиседеку Значко-Яворскому. Этот поборник веры уж был однажды в руках униатов... он спасся бегством. Епископ переяславский Гервасий благославил его на восстание. В монастыре составили совет, послали духовное посольство на Запорожье просить помощи; питомец Сечи, монастырский послушник, уроженец Чигиринский, Максим Железняк решился защищать православие; собрал охотников, соединился с запорожцами, которые гуляли в Мотроненском лесу... Мельхиседек дал Железняку универсал, золотыми буквами написанный и прозванный Золотою Грамотою»³.

Історична пам'ять про Мотронинський монастир тісно пов'язана з переказами про його архимандрита Мельхіседека (Михайла Значка-Яворського). Народна традиція вважає

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. Ч. I. С. 11; КС. 1882. № 9. С. 541.

² Serczyk W. Koliszczynna. Kraków, 1968. S. 281.

³ Маркевич Н. А. История Малороссии. Т. II. М., 1842. С. 659-660.

Мельхіседека агітатором і безпосереднім організатором повстання (що сильно суперечить прийнятій в історіографії думці). В одній з легенд, записаній у селі Коротяк, ідеться про те, що архімандрит відвідував запорозькі зимівники в районі р. Інгулець, агітував проти Польщі та унії. «Между жителями зимовника он заметил особенные способности в Максиме Желязняке, давал советы отцу и вероятно указывал сыну гетманскую булаву по обоим берегам Днепра и, как чародей, вызывал из могилы великую тень Богдана. Возбужденное воображение Максима, хорошо грамотного пушкаря, поддавалось обаянию, и другие седоусые и черноусые казаки, обитатели зимовников, слушали соблазнительные речи красноречивого энтузиаста, бескорыстного монаха, говорившим близким их сердцу языком»¹.

У переказі «Золота грамота» сказано, що її автором був сам Мельхіседек, який вручив її Залізнякаві, коли той приїхав до Мотронинського монастиря на прощу². Мотив про підбурювання до повстання з боку ченців звучить і в інших переказах³. В історичній пісні також прямо йдеться про бунт «попів і дяків»⁴. Сава Майбород із загону Неживого розповідав, як його приймав і поїв ігумен «Никольського монастиря близь Медведовки», явно співчуваючи і підтримуючи дії гайдамаків⁵. У тому самому монастирі жив іще один учасник Коліївщини — Іван Швець⁶.

Серчик у своїй системі доказів використовував опублікований в «Архиве ЮЗР» документ, згідно з яким священник Андрій Ігнатов просив Гервасія допомогти отримати паспорт у Січ. Ми вже бачили, що такі поїздки священників на Запорозжя відбувалися і раніше. Ігнатов, як зазвичай у таких випадках, писав, що його вигнали з приходу уніати, він

¹ Ястребов В. В запорожском захолустье // КС. 1885. № 12. С. 721.

² «пysака добрый був, да як ударв Золоту Грамоту! А Максим Залізник прыхав на поклоненье, а вин йому й пиднис: "Вельк свит Государыня вельт ризать Жьда й Ляха до ноги..."». Украинские народные предания / собрал П. Кулиш. Кн. 1. М., 1847. С. 34; Записки о Южной Руси. Т. 1. СПб.: Тип. А. Яковлева, 1856. С. 149.

³ Украинские народные предания. Кн. 1. С. 38.

⁴ Історичні пісні. 1961. С. 521.

⁵ ІР НБУВ. Ф. II. № 4101. Арк. 5 зв.

⁶ Там само. Арк. 13.

поневіряється і сподівається, що запорожці що-небудь пожалують йому «ради пропитання». Однак він наводив цікаву деталь: у Січі перебували його рідні брати, які «писменно, так і словесно чрез людей просили моего к ним прибытия». Але поїхав священник у Січ у березні 1767 року і повернувся в липні, тобто за рік до початку Коліївщини¹.

Чи міг його послати на Запорожжя Мельхіседек? Теоретично так, адже в березні він ще перебував у монастирі. Утім у момент поширення чуток про «золоту грамоту» Мельхіседек був далеко. 7 січня 1768 року ігумен отримав у Києві у Воейкова паспорт на проїзд до Варшави, 18 січня прибув на варшавський сейм і почав позов про насильства поляків та уніатів. Він нескінченно ходив до Репніна, щоб вручити своє подання, а той заявляв, що зайнятий підготовкою до сейму². Потім Мельхіседек борювався з тяганиною польських чиновників. Далі, від початку сейму до 15 березня, хворів, а 22 квітня прибув до Києва³. У Мотронинський монастир він до початку Коліївщини так і не потрапив.

Наприкінці травня Мельхіседек, перебуваючи в Переяславі, писав до братії свого монастиря із закликом терпіти, молитися і не приєднуватися до повсталих, «потому что за своевольников, то есть гайдамаков, Россия вступатися не будет» і до себе не пустить. Навпаки, ігумен радив утікати⁴. Мельхіседек надіслав також звернення до жителів Черкас і Сміли, щоб вони не поповнювали ряди гайдамаків⁵. Можливо, це було зроблено під тиском Воейкова, який писав Гервасію з наказом «начальнику того (Мотронинського. — Т. Т.-Я.) монастыря найстрожайше предписать таким злодеям огнюдь никакого пристанища не давать и всеми мерами стараться сие, духовенству немалое предосуждение наносящее, зло пристойными духовными поучениями и увещеваниями, как найскорее, обратить и истребить»⁶.

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № XI. С. 63.

² Імовірно, саме тоді у Репніна склалася край негативно думка про ігумена, яку він згодом озвучить Паніну, коли буде потрібно знайти цапа-відбувайла.

³ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № LXXXVI, CXIV. С. 659–660.

⁴ Там же. № CXXII.

⁵ Там же. № CXXIV.

⁶ Реляции киевского генерал-губернатора 1767–1769. С. 140.

Безумовно, Мотронинський монастир мав особливі зв'язки з Російською імперією. Катерина особисто подарувала в його ризницю різні цінності в 1765 році¹. З огляду на абсолютну відсутність побожності імператриці це був, звісно, не випадковий крок. Священики, пов'язані з Мотронинською обителлю, часто їздили в київські монастирі, зокрема у Софійський монастир², відомий своєю активною позицією у справах правобережного православ'я.

Певне уявлення про тісні зв'язки Мотронинського монастиря із Запорожжям дають свідчення священика села Пруса Гавриїла Цариковського. Він розповів, що служив дяком, утік від переслідувань уніатів до Мотронинського монастиря, звідки його послали «в послушание на Низ». Із Запорожжя Гавриїл повернувся і «привез козака по имени Иоанна, куреня каневского». Той козак був у монастирі до Великого посту. На «средноостном тижне» в келію прийшов той козак і сказав: «доки ви, отци, будете тут сидѣти и нужду чрез тих проклятих унѣатов терпѣти? Когдаб ви минѣ написали лист до Гарду, чтоб голота тут прибула, то б я их до Великодня повиганяв, а ви б на Великдень паски святили, а ми сказали ему: нехай лиш, порадилося». Коли в монастир приїхав священик, «отец Климент жаботинский», Гавриїл йому все розповів. Показово, що старший товариш план запорожця схвалив і сказав: «добре, пиши, толко своим именем не подписуйся». Священик так і зробив і послав з листом у Січ «ченца Филотерфа Самбекова», який нібито записку викинув і не довів. Та на Вербну неділю 1768 року до Гавриїла прийшов «отец Антоний райгородский» і повідомив: «приходив до мене козак Иван и прохав мене, чтоб я картки пописал по городам на затыг, и я пописал до Жаботина, до Черкас, до Медведовки и до Чегерина»³.

У тому, що священики і монахи брали участь у виготовленні відозв, немає сумнівів. У матеріалах Кодні є дані, що піп Кирило, парох Карапійський, під час бунтів їздив у Переяслав і там «з попами» робив універсали, «от них брал и сюда возил, которые местным попам рассылал». Під час слідства священик

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № CLVI.

² Там же. № XXXV. С. 316.

³ Там же. № CXLV. С. 793-795.

визнав, що всі православні попи всієї країни і він сам «слушаєт из Переяславля всяких себе указов, и при нем, когда его брали, было два универсала из Переяславля. Одного смысл, чтобы Богуславская парафия приняла тамошнего пароха и декана, а второй, чтобы уговорил трошинскую громаду, чтобы местного попа слушала»¹. Справу ще одного священника Олексія Шавровського розглядали під Білою Церквою. Він листувався з кошовим отаманом, а також був тісно пов'язаний з Іваном Бондаренком².

Інакше кажучи, «золота грамота» була задумана й реалізована в союзі православних монахів Мотронинського монастиря, священників Чигиринського староства і запорожців. Хто саме був її автором, ми, мабуть, ніколи не дізнаємося, тому що всі учасники постаралися приховати істину. Можливо, згадуваний «козак по имени Иоанн» був саме Залізняком. А може – іншим запорожцем, який переживав за долю єдиновірців.

Те, що в багатьох «пізніх» польських мемуарах згадано Мельхіседека³ як автора «грамоти», не дивно з огляду на його популярність і гучну історію арешту. Власне, це був єдиний ігумен, якого поляки знали на ім'я... До того ж усі знали, що гайдамаки збиралися в Мотронинському лісі, біля монастиря – а отже, Мельхіседек⁴.

Приводом до заклику про допомогу стала реальна небезпека, що нависла над монастирем від панських конфедератів. Намісник Мотронинського монастиря добре пам'ятав долю Мельхіседека в 1766 році й не хотів повторити її. Запорожці на допиті заявляли: у «Спасов пост» поширилася чутка, що «в Польше в Матренинском монастыре собираются запорожские казаки для защищения онаго и протчих тамошних благочестивых монастырей»⁵.

¹ Коленська книга. С. 286–287.

² РГИА. Ф. 823. Оп. 2. № 1971. Л. 2–6.

³ Штитковський І. Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину // ЗНТШ. 1908. № LXXXIII. С. 150 та ін.

⁴ «nie inaczej tylko za poduszczaniem Melchisedeka». Документи, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и Польше. СПб., 1865. № XXVII. С. 456.

⁵ ІР НБУВ. Ф. II. № 5875. Арк. 61. Про те саме: ІР НБУВ. Ф. II. № 5876. Арк. 63–63 зв.; № 5873. Арк. 57.

Поляки мали підстави припускати, що повстання відбулося не без підтримки Катерини (хоча це було не так). Браницький у зв'язку з цим радив королю домогтися від Репніна, щоб запорожців стратили в Польщі, а не відсилали до Києва, «оскільки вони у своїх листах... повідомляли, що вийшли за наказом цариці»¹.

Дуже цікаво, що після Коліївщини поляки звинуватили священика Гавриїла у співпраці з гайдамаками, але суд над ним відбувся в Переяславській консисторії. Під впливом Рум'янцева священика виправдали, узяли з нього підписку, що так «больше никогда не будет», після чого він зник².

Деякі поінформовані сучасники стверджували, що «знак» до повстання надійшов саме з Мотронинського монастиря³, але багато хто називав і особисто Мельхіседека. Воейков у червні писав: «неподалеко от Елизаветградской провинции, в Мотронинском лесу, где и небольшой Мотронинский монастырь Переяславской епархии находится, первое сборище сии разбойники имели и, собрав довольную тамо шайку, свое злодейство и разбои начали, оставив свое гнездо в том лесу и монастыре, куда все пограбленное отправляют»⁴. Це пов'язано, на нашу думку, з тією величезною популярністю, яку здобув ігумен через своє мучеництво. Мотронинський монастир асоціювався у сучасників з Мельхіседеком.

На допитах Залізняк сказав, що про його намір «Матренинського монастиря наместник и протчия монахи ведали потому, что он, Жалезняк, объявлял им, что он будет искоренять поляков и жидов, и в том во всем оные, наместник и монахи, согласны были». При цьому він твердив, що «как оных наместника и монахов звать, не знает, игумена ж помянутого Матренинского монастыря тогда в том монастыре не было, ибо находился, как слышно было, в Переясловле»⁵. Про

¹ Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim. Kraków, 1872. S. 39.

² Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. С. 820.

³ Матеріали до Коліївщини. VI. Вид. І. Шпитковський // ЗНТШ. 1910. № ХСVII. С. 52–53. «Po skończonym nabożeństwie, zatrzymawszy czerce całe zgromadzenie na miejscu dla wysłuchania czytającego się ukazu, przez którego dali pochop pospółstwu do buntów u rezaniny».

⁴ Реляции киевского генерал-губернатора 1767–1769. С. 140.

⁵ Гайдамацький рух. № 248. С. 438.

Мельхіседека Залізник казав правду, а про інших благородно брехав.

Після нападу на Балту російська влада була вкрай стурбована активним поширенням погалосу про грамоту, який слугував для турецького двору доказом нападу Росії на Оттоманську імперію. Спостерігалися спроби внутрішнього розслідування, щоб знайти «кінці» тієї грамоти, яку використовували з помилковими закликами. Вельми дивну версію висунув командувач російських військ у Польщі граф Петро Апраксін. Він звинувачував у всьому такого собі сотника Устима Тройницького: «Оной Тройницкий, по моему мнению, оным разбойникам разные способы подают здесь, в Польше, грабят и всякие непристойности чинят для своей корысти. К чему в доказательство служат приложенные при сем разные отдаваемые от него приказы в тех местах, где он находился, и согласие, в котором он с ними живет»¹. Так, Катерина у відповідь на депешу Репніна, яка передавала цю думку Апраксіна, підтримувала чутку, що грамоту видано сотнику Тройницькому, якому Сенат доручив закупувати вино в Польщі. «А если он забрал к себе запорожцев, то из того ясно, почему они пишутся “по указу Ея И. В.”, и сие весьма похоже на правду». Панін, щоправда, визнавав, що така версія «не подтверждается ни забранием почти всех уже наших на разбое бывших запорожцев, ниже сделанными некоторым из них в Киеве допросами, в коих о нем, Тройницком, ничего не упоминается»². Утім влада до самого кінця намагалася знайти і заарештувати Тройницького, хоч і безуспішно³.

Нам видається, що сама грамота ототожнювалася у свідомості людей з Мельхіседеком не випадково. У 1766 році саме ігумен зробив «надбанням громадськості» отриману ним від польського короля жалувану грамоту православних Речі Посполитої. До того ж на початку 1768 року Гервасій звернувся до православних духовних і світських про дарування їм на варшавському сеймі за клопотанням імператриці Катерини

¹ Там само. № 205. С. 357.

² Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5 // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 87. СПб., 1893. С. 111, 124–125.

³ Гайдамацький рух. № 241. С. 420.

свободи віросповідання і громадянських прав¹. Тобто про заступництво імператриці ішлося в посланні православного владики за кілька місяців до Коліївщини. А послання це, безумовно, виголошували священники у церквах, які перейшли «у благочестя». Чому ж дивуватися, що населення і запорожці так охоче й рішуче повірили в заступництво Катерини у хвилину смертельної небезпеки?

ЦАП-ВІДБУВАЙЛО

Рум'янцев і Панін, розуміючи, що їхня політика в Польщі зазнала провалу, й усвідомлюючи відповідальність за російсько-турецьку війну, що починалася, шукали цапа-відбувайла, на якого можна покласти вину за все, що сталося. Репнін прямо заявив королю Станіславу Августу, що повстання відбулося «через підбурювання переяславського єпископа та настоятеля Мотронинського монастиря»². Уже 8 серпня Репнін писав Кречетнікову про Гервасія: «Приложенный при сем перевод известий о епископе Переяславском объясняет развратное его поведение... прошу ваше превосходительство приложить старание о пресечении сих поступков, объявля присланным от него, *чтобы они оставили духовенство здешней Украины* и что вы больше не допустите подобное своевольство». Репнін обурливо зазначав, що метою єпископа переяславського було «создать и распространить юрисдикцию свою в нашей земле (т. е. в польской Украине), *на которую он права не имеет*, и в этих видах он возмутил и увердил в бунте наших мужиков, чему он есть первый зачинщик»³.

Мабуть, граючи на негативних почуттях Катерини до Арсенія Мацеевича, Репнін вважає найбільш вдалим звалити все на релігійний фанатизм українських священнослужителів. Не випадково він використовує у своєму листуванні термін «враль» (так імператриця назвала Мацеевича): «При сем прилагаю оригинальное письмо нашего вряля епископа Белорусского, который вовек ни с кем ужиться не может, на все всегда жалуется, и лишь бы кто только поп был, да не нашего

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № LXVI.

² Гайдамацький рух. № 263. С. 475.

³ К истории Коливщины // КС. 1905. № 3. С. 240–241.

закона, то он уже и готов к нему в волосы впиться»¹. Місяцем пізніше Репнін у листі до Паніна вже офіційно звинувачує Гервасія: «Между протчим усмотрите, ваше сиятельство, что переяславской архиерей есть некоторою притчиною, считаю, волнению здешних бунтующих крестьян; да еще, конечно, тут есть подчиненной игумен мотренинской Мелхиседек, которого я сам знаю, и знаю, что он совершенной плут, человек чрезвычайно беспокойной и все в состоянии сделать». Репнін просив «сему архиерею хвост присечь по важности следствий, которые от всех сил бунтований произойти могут, а унять его, думаю, будет трудно, не посадя под караул». Крім того, він пропонував, щоб «все церкви и монастыри нашего исповедания, находящиеся в здешних границах, отдать в ведомство и полное управление здешнему епископу белорускому, чтобы наши преосвященные более в оное не путались, инако ж всегда сумятица будет»². Тобто відібрати парафії Правобережної України у Переяславської єпископії і передати їх Білоруській, що підпорядковується польському королю.

У листі до Прозоровського (який змінив Кречетнікова) Репнін також обурювався Гервасієм: «Нигде здесь не позволено от унии отступать» і доводив порушення трактатів з Польщею фактами навернення з унії до православ'я. «Но хотя б и всего сего не было, однако не время в настоящих обстоятельствах пустыми замыслами архиерея Переяславского хлопоты здешние и замешательства умножать»³.

Результатом був лист Паніна Гервасієві від 2 вересня, в якому він практично звинуватив архиєрея в підбурюванні до Коліївщини, назвав головним винуватцем Мельхиседека і наказав перевести його з-за Дніпра в Переяслав⁴. Тоді ж польський уряд підготував ноту з протестом проти діяльності Гервасія, спрямованої навернути польську Україну до православ'я. 29 вересня Гервасію наказали переїхати до Києва⁵. 19 вересня Панін написав Кониському про необхідність

¹ Там же. С. 343.

² Гайдамацький рух. № 245. С. 427–428.

³ К истории Колиивщины // КС. 1905. № 3. С. 241–242.

⁴ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5 // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 87. СПб., 1893. С. 159–161; Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 438.

⁵ К истории Колиивщины // КС. 1905. № 3. С. 241.

Микола Репнін.
Художник Д. Левицький

його перебування у Смоленську «до ліквідації восстання в Польше»¹.

Цікаво, що поляки не поділяли таку позицію Паніна і Репніна. Наприклад, польський посол у Петербурзі Якуб Псарський писав до Варшави: «Що ж до настоятеля Мотронинського монастиря, якого самі злочинці визнають за призвідника повстання, то це здалося міністрові вірогідним, як і те, що він міг підбурювати до повстання, мстячи за своє ув'язання в минулому одним нашим єпископом. Але щоб

перейаславський єпископ мав на нього якийсь вплив, він не тільки відмовився йняти цьому віри, але відповів, що той зовсім не причетний до справи»².

Рум'янцев дозволив собі офіційно не погодитися зі зручною для керівників зовнішньої політики версією. Він писав Паніну, що Прозоровський «предложил мне экстракт из повеления, данного от нашего посла, князя Репнина, где он, судя поступки архиерея переяславского и игумена матронинского монастыря Мельхиседека, признает их давшими повод и участвующими в настоящих смятениях польских... сей старец поведения свое против прибегающих к нему униатских попов основывал на должности своего пастыря, на праве быггия древнего во всей стране сей благочестия и по установлениям новейшим самого короля нынешнего, о взаимной свободе в перемене состояния как православного на униатское, яко и последнего на первое... Но неизвентительное одно только, что к тому приступил он без формального повеления себе»³.

¹ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 437.

² Гайдамацкий рух. № 250. С. 461.

³ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. Ч. I. С. 52; КС. 1882. № 10. С. 110-113.

Рум'янцев не тільки не поділяв офіційну версію Паніна і Репніна, а й нарочито підтримував українських священиків у їхньому протистоянні полякам. Так, він нагородив священика села Мошни, який передав листи губернатора мошнинського Підгородецького якомусь ксьондзу, в яких той помилково сповіщав про перемогу конфедератів над російськими поблизу Кракова, про чудесну допомогу Диви Марії, про намір татар спустошити Україну та про рух турецьких військ на допомогу Польщі¹. Як ми бачили раніше, Рум'янцев підкреслював вороже ставлення польської еліти й офіціалів до Росії і попереджав про небезпеку підтримання їх у боротьбі з повсталим населенням Правобережжя.

Панін і Репнін були налякані реакцією та масштабом релігійних виступів і поспішили відхреститися від українських церковних діячів, звалити всю провину на них, особливо в умовах загрози турецької війни. Та й відкрите повстання ніяк не входило в плани складної дипломатичної гри з ослаблення Речі Посполитої, створення в ній контрольованої опозиції. Навіть розділення абсолютно не відповідало намірам російського двору, а Панін вважав його не надто вигідною зовнішньополітичною комбінацією. Звідси таке відверте обурення православними фанатиками, почуття яких вони не могли і не хотіли розділяти. Та і, як ми не раз наголошували, вони зовсім не знали про реальну ситуацію на Правобережжі². У голові Репніна не вкладалося, що це було масове явище, щира віра, рух, до якого долучилося безліч людей, зокрема священиків і ченців. Тому він зводив усе до двох відомих йому осіб.

Повну необізнаність з реаліями регіону демонстрував Репнін, коли наказав Прозоровському відвідати Мотронинський монастир і заарештувати Мельхіседека. 29 жовтня Рум'янцев, який був змушений дати відповідне розпорядження, наказував генерал-поручику Георгію фон Дальке: «Сей обыск произойти, но сие столь осмотрительно, чтоб

¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3. № CLXI. С. 838–840.

² Як уїдливо зазначав Рум'янцев, «наш посол иногда не столь удобно обозрел может настоящие действия, как в отдаленности от его пребывания происхождения». Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. Ч. 1. С. 52; КС. 1882. № 10. С. 110–113.

ничого не тільки оскорбляючого, но и предосудительного при сем случае не нанесено тамошним старцам или местам освещенным»¹.

Той, на свій подив, виявив, що з травня 1767 року ігумен у Переяславі. Хоча Рум'янцев ще 8 вересня 1768 року писав Прозоровському: «игумен матронинский объявляет, что он еще в прошедшем 1767 году, в мае месяце, выехал из монастыря своего, находясь всегда вне онаго, не только о обращениях гайдамаков, но и о монастыре своем ни какова известия не имеет»².

Отже, можна сказати, що уряд Катерини II, маючи на меті посилити свій вплив у Речі Посполитій, скористався підказаними Феофаном Леонтовичем і Георгієм Кониським ідеями «дисидентського питання». Поставлена мета — створити умови для формування «п'ятої колони» у Сенаті і сеймі — призвела до вибуху релігійного фанатизму в Речі Посполитій. Ідею католицької віри патріотично налаштована шляхта стала розглядати як загрозу державності. При цьому основну небезпеку вона вбачала у православному населенні Правобережжя, яке активізувало свої антиуніатські дії, піддавшись ілюзії захисту імператрицею дисидентських прав. Шукаючи захисту від збройної шляхти, священники і монахи православних монастирів активно зверталися до запорожців, які сприймали ці звернення як офіційний заклик до захисту єдиновірців, що йде від Катерини. Великі ілюзії породили велику трагедію.

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. Ч. I. С. 75.

² Там же. С. 49–50.

МІФИ КОЛІВЩИНИ •

6 РОЗДІЛ

Коліївщина, Барська конфедерація, діяльність Гервасія і Мельхіседека з відновлення православ'я на Правобережжі широко відображені в історичній пам'яті — як українській, так і польській. Вони здебільшого переплітаються хронологічно та обросли різними міфами. Історична пам'ять, яка, на жаль, сама по собі здатна створювати стійкі міфи, сильно вплинула на нечисленну історіографію, що часто повторювала штампи, не особливо перевіряючи їх і перетворюючи на ще усталеніші легенди. Спробуємо розібратися в деяких із них за допомогою документів, що збереглися до наших днів.

АРЕШТ ЗАЛІЗНЯКА І ГОНТИ

Один зі стійких міфів — це арешт лідерів Коліївщини, яких, «як відомо», запросили командири російських військ на бенкет, напоїли, роззброїли і схопили, а потім, сильно побивши та принизивши, передали полякам, а декого відправили до Києва¹.

Ми вже зазначали, що імператриця Катерина та керівники її зовнішньої політики вирізнялися неабияким цинізмом і практицизмом щодо «дисидентського питання». Вони сприймали Правобережжя

¹ Наприклад, про це писав Володимир Голобуцький: *Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування*. С. 380.

як територію Польщі їй не мали щирих почуттів до одновірців. Але і ворогами їх не вважали. За часів усіх минулих повстань гайдамаки охоче приєднувалися до російських військ, що протистояли польським конфедератам, а ті, своєю чергою, не тільки не гребували їхніми послугами, а й навіть часто відкрито закликали до співпраці — насамперед місцевих селян і «надвірних козаків». Як мінімум ненависті командири російських військ до повсталих не відчували й у 1768 році, а багато (передусім Рум'янцев і навіть почасти Кречетников) дивилися на них зі співчуттям. Останній, наприклад, відмовився «подавлять восстание мужиков», на чому наполягав начальник польського корпусу Франциск Ксаверій Браницький, і наказав своїм підлеглим «не чинить ни малейшей обиды и притеснения мужикам»¹. У листі до Миколи Репніна Кречетников узагалі іменував Гонту «славным гуманским сотником»². Дозволимо собі припустити, що, якби не Балта, яка спровокувала російсько-турецьку війну і спричинила справжню паніку в оточенні Катерини, імперська влада спустила б події Коліївщини на гальмах (так само, як вона робила у 1733 і 1750 роках), офіційно пожуривши гайдамаків, а насправді не зробивши жодних зусиль для їх затримання і покарання.

Міф про підлий арешт з'явився у пізніх польських наративних джерелах. Уперше про нього пише Адам Мощинський, сучасник подій, який, однак, під час Коліївщини перебував

¹ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 178.

² Гайдамацкий рух. № 230. С. 403.

у Варшаві¹. Саме він докладно розповідає, як донці в особі Гур'єва запросили Гонту і Залізняка на обід, де їх, п'яних, заарештували. Практично повністю розповідь Мощинського передає Вероніка Кребс, дочка губернатора Умані, убитого гайдамаками, причому, за її версією, захоплював Гонту і Залізняка сам Кречетніков. У записках її брата Павла Младановича цей сюжет повторено у скороченому вигляді. Головною дійовою особою під час арешту керівників Коліївщини у нього є «Кологривов, полковник донцев». Він також пише, що в день арешту «к полудню» приїхав Кречетніков і наказав Гонту й Залізняка тричі на день бити, даючи щоразу по 300 шомполів. Цю кровожерну деталь, крім Павла, не наводить жодне з польських джерел. Младанович згадує інші, також абсолютно не характерні для росіян деталі, зокрема те, що Гонта і Залізняк сиділи у глибокій ямі². Саме так утримували гайдамаків поляки³. До речі, Кребс у своїх записках сама суперечить братові і пише, що Гонта перебував у наметі Кречетнікова. До того ж вона описує, що на Гонті був одяг сотника. То як же бути зі «струпами, покрывавшими все тело»⁴ Гонти і Залізняка після регулярного шмагання, про які сказано у Павла?

Фантастичність записок поляків, виданих, а головне — написаних на початку XIX століття, через 50 з гаком років після подій, зауважував ще Іван Франко⁵. Павлу Младановичу на момент узяття гайдамаками Умані виповнилося сім років. Його сестрі Вероніці Кребс під час Коліївщини було вже вісімнадцять. Проте записки вона писала через шістьдесят років (!), безумовно прагнучи вигородити батька і зробити власне сімейство знаменитим. Павло глибоко ненавидів повсталых, тож його спогади містять безліч зневажливих для них

¹ *Moszczyński A. Pamiętnik historyi Polskiej w ostatnich latach panowania Augusta II i pierwszych St. Poniatowskiego. Wzd. 3. Poznań, 1867. S. 147.*

² *[Mładanowicz P.] Rzeź humańska czyli historia rewolucyi przez Żelźniaka i Gontę: napisana rzetelnie wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejsze okropnej rewolucji // Z dziejów hajdamacyzny / oprac. H. Mościcki. T. I. Warszawa; Kraków, 1905. S. 145–149.*

³ *Лазаревский А. Остатки предания о Гонте // КС. 1901. № 7/8. Отд. 2. С. 7–8 та ін.*

⁴ *[Mładanowicz P.] Rzeź humańska czyli historia rewolucyi przez Żelźniaka i Gontę. S. 148.*

⁵ Матеріали до історії Коліївщини. Франко І. Польська поема про уманську різню // ЗНТШ. 1904. № LXII. С. 25–30.

фантастичних деталей. Кребс, попри більшу стриманість у почуттях, також не була позбавлена літературної фантазії. Наприклад, вона розповідала, як з нею зустрічався сам Кречетніков і як показував їй Гонту¹.

Францішек Равіта-Гавронський, який спирався на псевдо-спогади Младановича і його сестри, намагався пом'якшити їхню фантастичність, заявляючи, що Кречетніков був в Умані лише кілька днів².

За Павлом Младановичем, головною дійовою особою під час захоплення гайдамаків був Кологривов, а потім розправу над ними чинив сам Кречетніков. Його сестра згадує Гур'єва і Кречетнікова. Опублікований журнал (тобто похідний щоденник) Кречетнікова дає змогу точно встановити, в які дні де він перебував. 27 червня (8 липня за новим стилем) Кречетніков отримав звістку від Гур'єва про взяття під Уманню гайдамаків. Сам він у цей час був у Лінцях (!), звідти попрямував до Кам'янця-Подільського і далі до Брацлава. 1 липня генерал прибув до Тульчина і там залишався до середини місяця. 7 липня туди приїхав Браницький³. Тобто в Умані Кречетніков ніколи не бував і ніколи не бачив дітей Младановича, та й самі події в Умані не знайшли відображення в його щоденнику, хоча він докладно записував усі звістки і свої зустрічі.

Як насправді схоплювали гайдамацьких лідерів? Кречетніков у своєму щоденнику записав, що отримав «рапорт от полковника Гурьева, что он, прибыв под местечко Гумань, нашел лагерь грабителей, к коим послал поручика Кологривова с тем, чтобы они отдались; но оные, не допустя до себя, стали стрелять, почему он, увидя их сопротивление, тотчас атаковал и, не дав им справиться, всех взял, коих нашлось: запорожцев 65, да здешних разных козаков 780 человек»⁴. Через два дні Кречетніков доповідав Репніну, що Гур'єв, з'єднавшись із поручником Кологривовим під Уманню, «нашел стоячих лагерем

¹ Кребс В. Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / пер. с предисл. И. М. Рева. К., 1879. С. 24–30.

² Rawita-Gawronski Fr. Historza ruchów hajdamackich. T. 2. Lwów, 1899. S. 223.

³ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 175–180.

⁴ Там же. С. 175.

запоросцов и здешних казаков, к коим он послал порутчика Кологривова уговаривать, чтоб они добровольно отдались, но сии дерзостные люди одважились, не допусти до себя, по нем стрелять, что увидь, полковник Гурьев с корабинерами и казаками их тотчас атаковал и, не дав им исправиться к обороне, всех взял». Він одразу ж наказав відправити запорожців до Києва, а решту — до Браницького¹. Це збігається з повідомленням самого Браницького королю Станіславу Августу від 10 липня: «Полковник Гурьев высланный с подъезда к Умани взял 846 гайдамаков, которых мне отослал, исключив из них несколько десятков запорожцев»².

Атаку Гур'єва описано і в офіційній слідчій справі Київської губернської канцелярії. Він сам інформував: «приближась он, Гурьев, с Каргаполским полком к полскому местечку Умани, стоявших в поле вооруженных разделившихся в три части оных разбойников окружа их с трех сторон, посылал к ним от себя афицера с шестью донскими казаками со увещанием, чтоб они от злодейства воздержались и возвратились в свои места, но они, не приняв того увещания, не допусти до себя того афицера, стреляли по нем из ружей и ранили двух казаков, после чего по учинении на них стремительной атаки, бросаю они ружья и оставя имевшиеся при них пушки, здались»³.

Під час винесення вироку гайдамакам було враховано, що вони чинили опір атаці Гур'єва, убили двох осіб і трьох поранили, при цьому поранень зазнали п'ятеро запорожців: Конон Лагода, Семен Пукоменний, Степан Слива, Максим Таран, Опанас Черенко⁴. Зрештою, є свідчення запорожця Максима Висоцького, який особисто бачив, як загін «полковника Железняка» з його «партией гайдамаков» «полковник Гурьев з донским полковником, а как его зовут, не упомянуть»⁵, с командою отаковал и, под караул взявши всех, в колодки позабивал»⁶.

¹ Гайдамацький рух. № 208. С. 363.

² Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim. S. 29.

³ Гайдамацький рух. № 248. С. 440.

⁴ Там само. С. 441.

⁵ Виправлено з «но упомянуть».

⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 52 (рукопис).

Поява легенди про запрошення на бенкет (традиційної з античних часів) саме в польських колах цілком зрозуміла. Така подія справді відбулася в Умані в 1738 році, коли польський командир Антон Табан запросив на обід 102 запорожців, а потім, напоївши, повісив їх¹. Командири Коліївщини були захоплені зненацька, але в переносному, а не прямому сенсі цього слова. Вони вважали, що мають підтримку з боку імператриці і спрямованих нею військ — ми докладно розглядали це в розділі про запорожців. Саме так описував захоплення василіанський чернець Корнелій Срочинський: російські війська оточили і заарештували гайдамаків, а ті думали, що їм прийшли на допомогу². Тож слабкий опір і моментальна перемога регулярних військ не дивують. А для поляків трактування з бенкетом відповідало традиційним літературним прийомом, до того ж заснованим на відомому в Умані переказі.

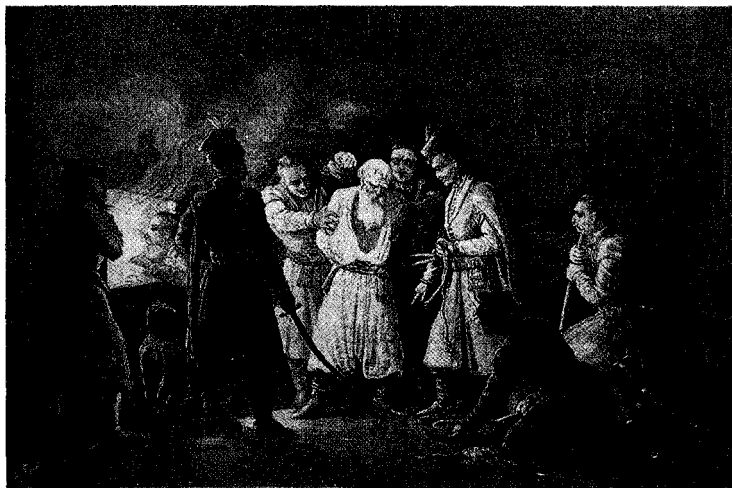
Що стосується подальших подій, які вигадав Павло Младанович, ясна річ, ніхто нікого не тримав довго у таборі і не бив — усіх оперативно розіслали, адже перед загонами Кречетнікова стояло завдання виловити інших гайдамаків і розправитися з Барською конфедерацією³.

Той факт, що основним завданням Кречетнікова була боротьба саме з Барською конфедерацією, дуже важливий, і зрозуміло, чому про це «не згадують» Младанович і Кребс. Несподівано для себе після подій Балти Кречетніков отримав наказ схопити учасників Коліївщини, які об'єктивно допомагали йому в боротьбі з поляками. При цьому Рум'янцев наказував йому, як ми бачили вище, діяти вмовлянням. Крім усього іншого, Кречетніков знав, що Младанович — ворог. Напередодні Коліївщини, на початку травня 1768 року, поручник чорного гусарського полку Раде за наказом Рум'янцева проводив розвідку в районі Умані для виявлення пособників Барської конфедерації. «В местечке Умани видел он, Раде, четырех товарищей украинской противной партии, кои прибыли туда будто

¹ Гайдамацький рух. № 54. С. 130–139.

² Матеріали до історії Коліївщини. Василіанські записки й листи про Коліївщину. Вид. А. Крижановський // ЗНТШ. 1904. № LVII. С. 17.

³ Ці розповіді про звірства над захопленими командирами ще Іван Франко назвав «байками». Матеріали до історії Коліївщини. Франко І. Польська поема про уманську різню // ЗНТШ. 1904. № LXII. С. 38.

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

Художник О. Слостіон

для занимаия квартир и приготовления фуража, а главная их комиссия в том состоит, чтоб преклонить тамошний гарнизон графа Потоцкого, со всею артиллериею и аммунициею, а равно как и находящихся на службе его казаков, купно с прочими подданными, на соединение с конфедератными под командою маршалка Пулавского и старосты Варецкого войском, которое в Баре собирается. Тамошний губернатор Младанович предостерег его, что он с своим паспортом свободно далее проехать не может, для того, что всему войску украинской партии повелено российских подданных... везде ловить и команде представлять». В Умані Раде «видел нескольких польских законников, кои, по папскому повелению, от польских епископов присланы для увещания всего, в уманском повете живущего, шляхетства, на соединение с украинскою партиєю, в чем многие уже секретно к присяге приведены»¹. І Рум'янцев, і Кречетніков однозначно оцінили цей рапорт. Така звістка змушує по-новому поглянути на конфлікт Гонти з Рафалом Младановичем, до якого «російська партія» не

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 7; КС. 1882. № 9. С. 536-539.

могла відчувати жодних симпатій через його явне покровительство панським конфедератам.

Зауважимо, що Кречетніков у своєму щоденнику називав гайдамаків «грабіжниками», але ніяких особливих епітетів чи емоційних коментарів на їхню адресу не вживав. Він був звичайним військовим, не мав ілюзій, але не був позбавлений певних понять про шляхетність. До речі, Кречетніков сам поживився здобиччю гайдамаків і, відповідно, не вважав грабіж поляків чимось незвичайним.

Цікаво, що в українській історичній пам'яті винуватцями захоплення Залізняка й Гонти постають насамперед польська шляхта ¹, іноді донці ² і «гетьманці» ³. При цьому російську імператрицю Катерину ніхто не називає винуватицею кривавого придушення Коліївщини. Жодного українського переказу, який описує «запрошення на бенкет», не існує (на відміну від циклу про арешт Палія), що ще раз підтверджує безпідставність цього міфу, створеного польською літературою і вдало вписаного в радянську доктрину.

СТРАТА ГОНТИ

Відомий вирок Гонті — 10 днів знімати смуги шкіри, на 11-й день відрубати ноги, на 12-й — руки, на 13-й — вивернути серце і на 14-й день уже неживому відрубати голову — нагадує радше опис жертвоприношень майя, ніж покарання у «цивілізованій» Європі кінця XVIII століття. Цей вирок, безумовно, свідчить про градус взаємної ненависті й фанатизму — тут ключове слово «взаємної». Правда, Павло Младанович, єдиний, хто описав цей вирок, додав, що Браницький не витримав і наказав на третій день відрубати Гонті голову.

Стійке уявлення про страту Гонти, що тривала багато днів і супроводилася мужньою поведінкою уманського сотника, який терпляче зносить усі муки, створив Володимир Антонович

¹ Наприклад, пісні-стогони про полонених Гонту і Залізняка. *Історичні пісні*. К.: ВАН, 1961. С. 518–519.

² Там само. С. 523; Матеріали для истории гайдамаччины // КС. 1888. Кн. 11. С. 323; Украинскія народныя песни / изд. М. Максимович. Ч. 1. М., 1834. С. 121–124.

³ Пісня про Швачку: «Наші саф'янці забрали гетьманці». *Історичні пісні*. С. 522.

у своїй знаменитій статті¹. Вона ґрунтувалася на напівфантастичних польських «спогадах». Офіційних паперів або судового вироку щодо Гонти немає. Не дивно, що Наталя Яковенко сумнівається в тому, що з Гонти живцем здирали шкіру, вважаючи це легендою².

Про ступінь достовірності записок Павла Младановича ми вже говорили. Генріх Мощинський, який видав його опус, визнав за необхідне зазначити, що Браницький не був присутній на страті в Сербях і, мабуть, наказ про скорочення страти насправді віддав Стемпковський³. Мощинський посилався на Равіту-Гавронського⁴, який, своєю чергою, робив цей висновок на підставі не менш ненадійного джерела — записки Вероніки Кребс. Згідно з її версією Кречетніков віддав в Умані Гонту реґіментарю Юзефу Габріелю Стемпковському (Юзеф Страшний, кат Коліївщини). Кребс також пише, що Стемпковський відвіз 2000 головних лиходіїв із Гонтою. Цифри абсолютно фантастичні, про що ми ще поговоримо нижче. Кречетніков зі Стемпковським ніколи не бачився, а Гонту з гайдамаками, не зустрічаючись з ними, наказав відіслати до Браницького⁵. Навпаки, ми знаємо, що Браницький майже весь липень був у Сербях⁶, а 8 (18) липня, після зустрічі з Кречетніковим, знову «поехал к себе, в местечко Сербы»⁷.

10 липня (за новим стилем) Браницький у листі до короля ще тільки повідомляв про відправлення до нього полонених гайдамаків і міркував про те, як учинити з ними⁸, а 29 липня (за новим стилем) Кречетніков уже писав Репніну, що Гонта «у графа Браницкого четвертован». Того самого дня генерал уперше записує у щоденнику відомості про покарання гайдамака по-

¹ Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта // КС. 1882. № 11. С. 275.

² Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время / авторизованный перевод с украинского Владимира Рьжковского. М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 647.

³ Z dziejów hajdamaczyzny / oprac. H. Mościcki. T. I. Warszawa; Kraków: Gebethner i Wolf, G. Gebethner i Spółka, 1905. S. 150.

⁴ Rawita-Gawroński Fr. Historia ruchów hajdamackich. T. 2. Lwów, 1899. S. 223.

⁵ Гайдамацький рух. № 208. С. 363.

⁶ Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim. S. 38-40 та ін.

⁷ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 175.

⁸ Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim. S. 38-39.

ляками ¹. Виходить, що протягом 19 днів полонених мали доставити, судити, стратити й повідомити про це Кречетникову. Історія з вироком на 10 днів сюди явно не вписується.

Якщо відкинути жахливу і неправдоподібну розповідь Павла Младановича, то інші джерела сходяться на четвертуванні. Про це пише Корнелій ², Мощинський (що Гонту четвертував Браницький ³), Кречетников. Про те, що з Гонти спочатку живцем знімали «пасы, т. е. ремни», а потім четвертували, писала Кребс. В українській народній пам'яті також сказано: «...Гонту изловили... Через сем дней з его кожу по пояс здирали». І тут-таки читаємо абсолютно фантастичне: «И голову облупили, солью насолчили, потом ему як честному назад положили» ⁴.

Те, що лідерам Коліївщини справді здирали шкіру перед основною стратою як додаткове покарання, підтверджують вироки, винесені в Кодні. З Олекси Юхименка, який був зі Швачкою, спочатку зняли «два ремня», а потім стратили (найімовірніше, відрубали голову) ⁵. Та сама доля спіткала і Василя Сарана ⁶.

Браницький справді намагався стримувати страхітливе наростання ненависті, що охопило польську шляхту Правобережжя. Він писав королю: «Какая тут радость! Все соседи обыватели местные, евреи прибегают ко мне, один советует, чтобы их четвертовать, другие сжечь, на кол посадить, вешать без пощады и т. д.». Він планував частину гайдамаків, що їх спрямував Кречетников, стратити, інших розіслати по містах і фортецях. Браницький у відповідь на «поради» вчинити за «звичаєм Потоцького», тобто спалити цілі села «з дітьми і жінками», сказав, що це завдасть неабияких збитків краю, «і так нелюдному». Тому він вирішив стратити незначну кількість гайдамаків «для успокоєння общественности», інших розіслати

¹ Гайдамацький рух. № 230. С. 403; Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 184.

² Матеріали до історії Коліївщини. Василянські записки й листи про Коліївщину // ЗНТШ. 1904. № LVII. С. 28.

³ *Moszczyński A. Pamiętnik historyi Polskiej w ostatnich latach panowania Augusta II i pierwszych St. Poniatowskiego. S. 149.*

⁴ Українські народні пісні / изд. М. Максимович. Ч. 1. М., 1834. С. 126.

⁵ Коденська книга. С. 41.

⁶ Там само. С. 308.

в Кам'янець і Львів, а 300 помилувати і відпустити по містах ¹. З огляду на ці висловлювання Браницького він міг, перебуваючи у Сербах, пом'якшити участь Гонти, наприклад, наказати спочатку відрубати йому голову, а вже потім четвертувати ².

Традиційній картині страти Гонти не відповідає розповідь Адама Конюшовського, який 1824 року (!) описував, як у Сербах капітан російської кінноти страчував Гонту. Вирок, за його словами, зачитував російський капітан. Усіх гайдамаків прив'язували до дерев, а тоді «по одному секирами и палашами от головы до ног рубили, члены в колесо влетали или на кол сажали». Самому Гонті, згідно з Конюшовським, спочатку вирвали очі, потім відрубали руки. При цьому сотник сильно кричав, страшенно мучився. Цікаво, що Михайло Грушевський надавав свідченню Конюшовського більшого значення, ніж іншим, хоча і зазначав, що свідченням 56-річної давнини вірити складно ³. Зауважимо, що цей опис видається абсолютно фантастичним. Як і у Вероніки Кребс, тут є неймовірні деталі, що нібито Гонту страчували у присутності/під контролем російських військ. Це неможливо, адже під Сербами розташовувався табір Браницького і російських військ там не було (добре видно як зі щоденника Кречетнікова, так і з офіційних рапортів того часу, так само як із листів Браницького). Четвертування мало чітко прописану процедуру, до якої (у випадку з Гонтою), безумовно, додали «сдирання кожи». Тож слова Конюшовського — звичайне польське літературне перебільшення. Позаяк основний масив польських «спогадів» створено після поділів Речі Посполитої і придушення повстання Тадеуша Костюшка, шляхта з особливою ненавистю ставилася до гайдамаків, яких не без підстав вважала одними з головних призвідців до загибелі своєї вітчизни.

В українській історичній пам'яті, як ми вже зазначали, Катерину II не сприймали як винуватицю кривавого придушення Коліївщини. Навпаки, для історичної пам'яті характерні

¹ Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim. S. 38–39.

² Так, скажімо, вчинили в катерининську добу з Омеляном Пугачовим, набияк розчарувавши «публіку».

³ Грушевський М. Матеріали до історії Коліївщини. Ч. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти // Грушевський М. Твори. Т. 8. Львів, 2007. С. 361–363.

міфи про підтримку імператрицею повсталих. Так, у Сербх зберігався переказ, що «русское правительство, представители которого выдали Гонту полякам, противилось его казни... как только казнили Гонту... из Петербурга пришло такое письмо, чтобы его не убивать, а повезти в Петербург, какой он “рыцарь”. Но письмо это опоздало, не было уже кого везти в Петербург»¹.

Хоча ми майже нічого не знаємо про Гонту, уривки історичної пам'яті донесли до нас ідейну і тверду в переконаннях людину. Зібрані в Сербх Олександром Лазаревським («недавно», у 1871 році) перекази стверджували, що під час страти він читав акафіст. Як слушно писав знаменитий історик, «если и теперь уцелело подобное предание, то ясно, что в народной памяти Гонта остался не в виде разбойника, а в совершенно другой обстановке: представление человека, умирающего с твердостью и читающего акафист во время мучительнейших смертных истязаний — вызывает в народе совсем не то чувство, какое имеют к разбойнику»². Цей переказ чудово доповнює і збережена ще на початку ХХ століття ікона «Муки Івана Гонти», на якій уманського сотника зображено святим з книгою і написом: «Fuit Homo Missusa Deo Cui Nomen Erat Ioannes — человек, посланный от Бога, имя ему Иоанн»³.

Насамкінець дозволимо собі припустити, що Гонту засудили до здирання шкіри і четвертування. За мужність Браницький наказав йому достроково відрубати голову. Для двох народів краще вірити, що так і було. Тим паче, що сумніватися в достовірності цієї версії немає підстав.

Кодня

В історичній пам'яті України Кодня, місце, де тривали основні судові розгляди щодо учасників Коліївщини, асоціюється з жахами розправ над гайдамаками. Вислів «Щоб тебе Кодня не минула» й аналогічні були вельми поширеними на Правобережжі ще в середині ХІХ століття, за часів, коли записували народні перекази.

¹ Лазаревский А. Остатки предания о Гонте // КС. 1901. № 7/8. Отд. 2. С. 6–7.

² Там же.

³ Ерст Ф. Українське малярство. Каталог. К., 1929. С. 25.

Перекази й історичні пісні також указують на те, що гайдамаки залишалися повішеними по різних селах (наприклад, у П'ятигорі сотник Катович), бо польська адміністрація не дозволяла родичам їх знімати. Причому ці розповіді підтверджено фактами¹. Однак ідеться не про сотні і тим паче не про тисячі.

Кількість учасників і страчених

Що нам відомо про кількість учасників Коліївщини і страчених? Документи про арешт гайдамаків дають уявлення про їхню реальну чисельність. Під Уманню схоплено близько тисячі гайдамаків, інші загони налічували значно менше людей (скажімо, у Бершаді захопили 60 осіб²). Та навіть якщо у Неживого і Швачки загони досягали 500 осіб, загальні цифри учасників повстання не можуть перевищувати 3 тисяч³. Інша річ, що співчутливих було набагато більше, і згодом вони часто ставали об'єктом судового переслідування за те, що зберігали речі гайдамаків, грали їм на бандурі, годували або ще якимось допомагали. Причому вирок у Кодні і в цих випадках міг бути смертним. Унаслідок переконаності польської шляхти в тому, що «дяки» відіграли величезну роль у підбурюванні до повстання, із православними священиками чинили розправу в першу чергу.

Про які цифри страчених у рамках польського правосуддя ідеться? Наративи наводили фантастичні числа. Так, Корнелій Срочинський писав, що 29 осіб страчено у Сербях, 20 — у Циклинівці, 40 — у Могильові, 20 — у Шаргороді, 120 — у Кам'янці, 150 — у Львові⁴. Насправді у Львові й Кам'янці гайдамаків узагалі не страчували, їх передали магістратам для різних робіт. Деякі джерела говорили навіть про десятки тисяч страчених. Микола Маркевич на підставі польських джерел повідомляв, що «в Лисянке Стемпковський без розыска

¹ Історичні пісні. С. 520, 988.

² Журнал генерал-майора і кавалера Петра Никитича Кречетникова о движенни и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах.

³ Шульгін дійшов приблизно того самого висновку і писав, що у Залізняка з Гонтою після об'єднання під Уманню було 2 тисячі гайдамаків, у Швачки — тисяча. КС. 1890. № 6. С. 413.

⁴ Матеріали до історії Коліївщини. Василянські записки й листи про Коліївщину // ЗНПШ. 1904. № LVII. С. 17.

повесил шестьсот человек»¹. Він наводив й інші неймовірні дані: «На трех виселицах было повешено около трехсот казак». Ви можете уявити шибеницю, на якій помістяться 100 повішених? Може, їх вішали по черзі? Але ж страчених не знімали і не віддавали родичам. Навіть на Монфоконі (відома французька шибениця) одночасно могли повісити тільки 45 осіб (у виняткових випадках — 90). Дуже сумнівно, що в Кодні створили якусь ефективнішу споруду. Принаймні жодних свідчень не збереглося.

Страти точно відбувалися в Білій Церкві (саме в ній страшили Івана Бондаренка)² і в Шаргороді (там четвертували, але скількох — невідомо, тому що з-поміж 25 засуджених деяких лише відшмагали)³. Це були військові трибунали, які розправлялися по гарячих слідах. Пізніше створили польський військовий суд над гайдамаками, який проходив у Троянові, Кодні й Тетієві. Ув'язнені місяцями і навіть роками перебували в ямах, тож не дивно, що багато з них не дожили до вироку. Проте більшість гайдамаків unikли судового процесу. Сказано, що десятки втекли на Лівобережжя. Сам Тарас Шевченко згадував про «гайдамака Коля», який переховувався в лісах і надокучав його родині⁴. У поемі є відлуння цих спогадів:

*Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві...*

Офіційні дані Кодні

Першу спробу підрахувати кількість страчених за вироком суду у Кодні⁵ зробив Яків Шульгін, який, власне, й увів у науковий обіг ці судові матеріали (ми про це писали вище). За його підрахунками, у Кодні страшили 218 осіб, з них 9 четвертували, 151 обезголовили, 57 повісили і 1 посадили на

¹ Маркевич Н. А. История Малороссии. Т. II. М., 1842. С. 670.

² Коденська книга. С. 118; Букет Є. Іван Бондаренко. Останній полковник Коліївщини. К., 2014. С. 66–69.

³ Коденська книга. С. 380.

⁴ Шпитковський І. «Гайдамаки» Шевченка як пам'ятка Коліївщини // Збірник пам'яті Тараса Шевченка. К.: Друк. 2-ї Артгільї, 1915. С. 49–52.

⁵ У збереженій книзі містяться матеріали слідства в Троянові, Кодні й Тетієві.

пало¹. Цифри видалися Шульгину маленькими, і він поспішив зауважити: «Конечно, наша Кодненская книга заключает в себе только ничтожную часть дел по расправе с гайдаками».

Цифри Шульгіна без будь-яких змін повторили у своїх працях Володимир Голобуцький² і Владислав Серчик.

Результати тривалих підрахунків даних про кожного засудженого, що містяться в Коденській книзі, ми наводимо нижче в двох таблицях.

Таблиця 1

Справи, розглянуті в Кодні

	Яків Шульгін	Тетяна Тайрова-Яковлева
Усього справ	336	490
Правобережні		373 (76 %)
Лівобережні		79 (16 %)
Із них запорожців		17 (3 %)
Невідомо		38 (8 %)

Таблиця 2

Смертні вироки в Кодні

	Яків Шульгін	Тетяна Тайрова-Яковлева
Обезголовлено	151	251
Повішено	57	39
Четвертовано	9	12
Посаджено на палю	1	1
Колесовано	0	1
Інше	0	115
Усього	218	419

¹ Шульгін Я. Очерк Коливщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов // КС. 1890. № 7. С. 16.

² Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. С. 381. Він також зауважив: «В дійсності кількість страчених була значно більшою».

Одному засудженому відрубали праву руку і ліву ногу, одного вбили за рішенням міського магістрату (як саме — невідомо), одного стратила шляхта, двох не зловили, трое втекли (до Києва), 19 померли в ямі, 3 відіслали в інше місце, доля ще 11 невідома. Про 74 гайдамаків відомостей, як саме їх страчено, не збереглося, але, найімовірніше, їм відрубали голову. З тих, хто проходив за судовим розглядом, відпущено за недоведеністю вини тільки 46 осіб (більшість із них стійко перенесли тортури і ні в чому не зізналися). З них 17 отримали покарання різками, а ще двоє — по 300 «лоз». Крім того, їм випалили клеймо у вигляді шибениці на лобі. Серед засуджених до відсікання голови одному до цього «сняли два ремня», тобто здерли шкіру зі спини, один отримав 50 батогів, інший — 500 різок; а ще двом відрубали праву руку, прибивши її в Кодні.

До покарання різками засудили 23 осіб. Зазвичай давали 500 різок «на прингере»¹, але одному призначили таке покарання «три п'ятниці».

З наведених цифр видно, що найпоширенішою формою страти було обезголовлення. Переказ зберіг опис, як це робили, щоб упоратися з великою кількістю засуджених. «Клали их на колоду над глибокою ямою, рубили им головы; когда же яма наполнялась, остальные осужденные засыпали и рыли новую для себя». Микола Маркевич писав, що «на западном углу Кодни, в пятидесяти шагах от крепостного вала, засыпано сто четырнадцать обезглавленных»².

Зведення про виконання страт у Кодні дають чітке уявлення про їхній перебіг.

1 березня 1769 року повішено на шибениці 14 осіб.

12 липня 1769 року 59 гайдамакам відрубано голову.

13 липня 1769 року 61 гайдамакові відрубано голову.

1 липня 1770 року 51 гайдамакові відрубано голову.

В інші дні стратили від 7 до 20 осіб. Показово, що, коли четвертували Станіслава Роговського (14 жовтня 1769 року), з ним стратили лише двох осіб (це до розповіді про те, як разом

¹ Стоп на «ринку», тобто площі, який слугував місцем для виконання покарання.

² Маркевич Н. А. История Малороссии. Т. II. М., 1842. С. 671.

із Гонтою четвертували ще пару десятків осіб за один прийом)¹.

Слідство і страти в Кодні затягнулися на два роки, бо тривали перехресні допити, триразові тортури тощо. Проте до смертної кари було засуджено лише 419 осіб.

Частина польської шляхти щиро вбачала в гайдамаках і учасниках Коліївщини основну загрозу державності своєї країни. Поки шляхта займалася кривавими розправами над гайдамаками, Росія і Пруссія готувалися до розділення Речі Посполитої.

ПОКАРАННЯ В РОСІЇ

Останній міф — про покарання гайдамаків згідно з вироком, винесеним їм у Києві.

Як про це йшлося в абсолютній більшості історичних досліджень про Коліївщину, щодо гайдамаків було приведено у виконання той жахливий вирок, який винесла Київська губернська канцелярія. Залізняка, Неживого і Швачку засудили до 150 ударів *кнутом*², виривання ніздрів, таврування й заслання на довічну каторгу в Нерчинськ. Це була «милість» Катерини, бо спочатку їх засудили до колесування. Решта гайдамаків отримали від 80 до 20 ударів *кнутом* плюс каторгу. Вирок зберігся і сумніву не підлягає. А от далі починаються розбіжності. Скальковський, наприклад, писав, що всі в Києві «получили достойную казнь»³. Голобуцький вважав, що «було вирішено Залізняка бити *кнутом*, дати сто п'ятидесят ударов и, вырезав ему ноздри и поставя на лбу и на щеках указные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно»⁴. Осип Гермайзе зазначав: «Екзекуцію над гайдамаками було виконано»⁵. Юрій Мицик помилково вважає, що Неживому дали 150 ударів батогами і заслали в Нерчинськ⁶.

¹ Коденська книга. С. 383–392.

² Згідно з Українською історичною енциклопедією батіг — кий, палиця. Кнут — плетений пасок із сириці з вузлом на кінці, який у Російській імперії використовували для тортур і покарання.

³ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 2. С. 351.

⁴ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. С. 384.

⁵ Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. Кн. 1. С. 81.

⁶ Мицик Ю. Чигирин — гетьманська столиця. С. 322.

Річ у тім, що покарання батогами незрівнянно м'якше *кну-та*. Існувала різна техніка покарання *кнутом* — його могли змочувати або ні (тоді він перетворювався на найжорстокіше знаряддя, що виривало шкіру, плоть і ламало ребра), міняти під час покарання чи ні (щоб не допускати розм'якшення від крові)¹. Та навіть у найбільш сприятливих і пільгових ситуаціях (прикладання після покарання свіжої шкіри вівці тощо) вижити, отримавши 150 ударів *кнутом*, було практично неможливо. Та й після 80–70 сумнівно, хоча такі випадки відомі. Тобто більшість засуджених у Києві гайдамаків були, по суті, приречені на болісну страту, їх мали забити живо. У сучасній енциклопедії історії України про покарання *кнутом* нічого не говориться. Сказано тільки, що Залізняк відправлено у Нерчинськ. За іншою версією, він брав участь у виступах селян і козаків у Росії в 70-х роках XVIII століття².

Саме така думка домінує в історіографії, попри те, що ще наприкінці XIX століття було опубліковано дані про спробу втечі Залізняка і його товаришів³. Уже тоді у будь-якого дослідника, обізнаного з географією, мали виникнути питання. Проте, наприклад, Равіта-Гавронський писав, що доля Залізняка досі невідома⁴.

Щоправда, сумніви все-таки проривалися. Аполлон Скальковський у першому виданні проговорився, що «множество запорожцев, стараниями старшины, возвратилось восвояси и по наказании у столба киями отпущены по домам»⁵. Однак заперечення проти офіційної версії висловив ще Михайло Максимович. Він спростовував думку Скальковського, що всі схоплені запорожці «были равно наказаны кнутом», і наводив такі цифри: до Києва доставили 73 запорожців + 166 інших. Із них «2 умерли сами; 154 разосланы во внутренние гарнизоны, 6 человек посланы в Сибирь на поселение; а троим вместо кнута назначены оковы и ссылка в Нерчинск, именно: Колотнече,

¹ Докладніше про це див.: Анисимов Е. В. Держава и топор. Царская власть, политический сыск и русское общество в XVIII в. М., 2019. С. 349–355.

² Смолій В. А. Залізняк М. // Енциклопедія історії України. Т. 3. К., 2005. С. 239.

³ КС. 1882. № 12. С. 568.

⁴ Rawita-Gawroński Fr. Historza ruchów hajdamackich. T. 2. Lwów, 1899. S. 234.

⁵ Новая Сечь. Одесса, 1841. С. 291.

Чуприне и тому Саражину» — «такова была Всемиловитейшая воля, изъявленная в высочайших рескриптах Воейкову и Румянцеву, которому вверена была судьба гайдамаков в полное его распоряжение и благоусмотрение»¹. Таким чином, згідно з Максимовичем, покарання зазнали тільки 74 людини.

Тепер ми відкинемо все, що написали історики з цього приводу, і повернемося до джерел. Усіх запорожців або тих, хто оголошував себе такими, а також вихідців з Українського гетьманства, що брали участь у Коліївщині і були захоплені російськими військами, направили до Києва. Їхній арешт, як ми бачили, відбувся вже після звістки про Балту. 8 липня Залізняка з товаришами ув'язнили в Києво-Печерській фортеці².

Уперше ідею показового покарання гайдамаків з метою запобігання російсько-турецькій війні висловив Репнін у листі до Паніна 10 липня. Він просив, щоб полонені гайдамаки, особливо ватажки, були в Києві покарані суворіше. «Тож не прикажети ли и здесь нескольких из оных повесить, а особливо начальников к близости границ турецких, и дав им об том известие, дабы узнала чрез то Порта, что мы участия в их поступке не имеем»³. Через два тижні Репнін висловлював Кречетнікову своє задоволення у зв'язку з тим, що запорожця Залізняка взято в полон живцем і відправлено до Києва. Репнін просив генерала, щоб він одразу повідомив до двору, коли того доставлять⁴. 4 серпня Панін сповіщав Репніну, що Катерина наказала для заспокоєння Порти «в немедленном и жестоком наказании виновных на самой границе, дабы турецкие подданные правосудию нашему самовидцы быть могли», «переловя всех виновных, предать их немедленно достойной и жесточайшей (какая только в империи употребительна) казни, что сия казнь исполнена уже или будет скоро исполнена со стороны Киева в близости самих разоренных слобод»⁵.

6 серпня Репнін уже писав генерал-губернаторові Воейкову, щоб Залізняка тримали під «крепким караулом и о нем бы

¹ Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. К., 1876. С. 588.

² КС. 1882. № 12. С. 565.

³ К истории Колиивщины // КС. 1905. № 3. С. 239.

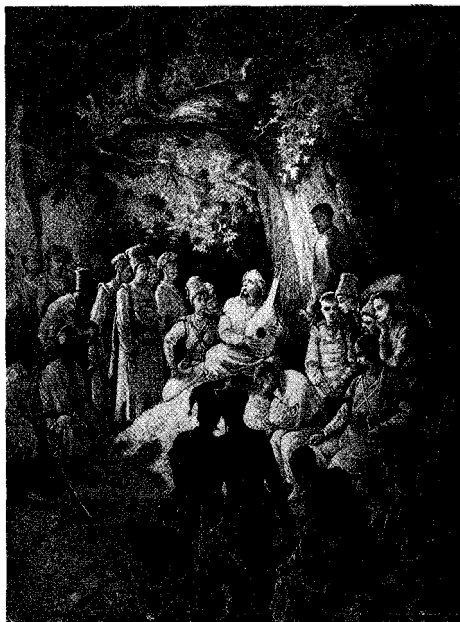
⁴ Там же. С. 440.

⁵ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5 // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 87. СПб., 1893. С. 123.

ко двору е. и. в. уведомили и ожидал бы о нем особенного повеления, чего посол письмом своим требовал»¹.

Указ Катерины був виданий ще 24 липня: «толпу присланных из Польши разбойников разделить на две части, из которых одну отвести вблизи разоренной слободы Балты, не приступая, однако ж, границы нашей, и велеть там у оной произвести над ними определенное наказание, списавшись наперед с начальником той слободы известным Якубом о дне и месте

эзекуции и дав ему знать, что как учиненный в Балте разбой весьма раздражил наш двор, то и велено преступников наказать жестокаишею казнию, которая в империи нашей употребительна с величайшими только преступниками, а другую часть винных наказать в самой Сече или, по крайней мере, если вы сие за неудобно признаете, в такой от Сечи близости, чтоб хотя некоторые казаки самовидцами быть, а прочия о учиненной им казни скоро и легко сведать могли»². Тобто особливу увагу звернуто саме на публічність покарання та присутність на ньому представників Порти, щоб задовольнити їх і заглидити інцидент Балги³. Того самого дня, 24 липня, Київська губерньська комісія отримала з Колегії закордонних справ припис

Ілюстрація
до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».
Художник О. Сластіон

¹ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. С. 199.

² Гайдамацкий рух. № 234. С. 411.

³ Як писав Осип Гермайзе, «російський уряд... дуже хитро виходив з трудно-го становища, зменшуючи фактично кари і замінюючи їх показною для дипломатичної мети театральщиною». Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. С. 80.

судити запорожців, оголосити їм «формальний вирок» — смертну кару, замінити її покаранням *кнутом*, вирізанням ніздрів і засланням до Сибіру¹.

Отже, вирок винесли в Петербурзі, а слідство було суто формальним. Катерина, яка мала проблеми з легітимністю в очах своїх західноєвропейських колег і прагнула створити імідж освіченої імператриці, ясна річ, не хотіла дивувати світ масовим смертним вирокком. Під час її правління «в більшинстві случаев возможность смертной казни аннулировалась сразу на самых низших инстанциях»². Те, що вирок був смертним, по суті, не мало значення.

Утім російська імперська бюрократична машина була не поворотка. Якщо вже прийнято рішення судити, треба дотриматися всіх, хоча б формальних, процедур. Воейков писав 22 серпня, що одержав 5 серпня (!) найвищий рескрипт терміново провести суд над усіма запорозькими козаками. «Суд производит началы, который с крайне возможным прилежанием и поспешанием продолжается, но за немалым оных числом еще не окончен», днями буде вирок³.

Виправдовуючись у листі до Паніна, Воейков писав 22 серпня, що поспішав із судом над запорожцями, «предварительно хана Крымского уведомить для умягчения первым до него дошедшим неосновательным слухом раздраженного его духа», «умножившихся виновных толпу разделить на четыре части, из коих три в Елизаветградской провинции при границе турецкой, польской и Сечи Запорожской наказаны быть имеют, а одна при границе здешней у васильковского форпоста, где главный проезд к Бендеру, Молдавии, Валахии и Константинополю, ибо при сих местах турецкие подданные купно с поляками всему происхождению самовидцами быть могут»⁴. Того самого дня Воейков послав гінця до хана з «письмом о окончании суда над разбойниками и об отправлении их к границе для наказания»⁵.

¹ Материалы для истории Колявщины или резни 1768 г. // КС. 1882. № 8. С. 320–321.

² Марасинова Е. «Закон» и «гражданин» в России второй половины XVIII в.: очерки истории общественного сознания. М., 2017. С. 140.

³ Реляция киевского генерал-губернатора 1767–1769. С. 148.

⁴ Там же. С. 83.

⁵ Там же. С. 97.

Нарешті, 25–27 серпня було винесено вирок Київської губернської канцелярії, який передбачав покарання «как при слободе Балте на самой здешней границе, так и в Сече Запорожской или в близости ее произвестъ публично»¹. 3 вересня Воєйков доповідав, що суд «окончен и приговор постановляется». «Для скорейшего доставления первой партии к назначенному в Орловской слободе месту, против татарской слободы Голты, в рассуждении дальнего расстояния» він «наказав» Рум'янцеву приготувати підводи². Рум'янець дуже різко зреагував на такий «наказ» київського генерал-губернатора. 28 серпня він пише Воєйкову: отримав відомості, що той відправляє гайдамаків у Єлизаветградську провінцію. «Я не хотел поверить» (!). І далі «відверто» повідомляє, «что в те места отправлением сих гайдамаков сами собою умножить можем причины беспокойства и опасностей. Лучше будет, ежели вы прикажете всех малороссийского ведомства от места до места отправлять в Глухов»³.

Тим часом у Києві вирішили розбити всіх засуджених на чотири партії. Залізняка і ще 69 осіб — покарати біля Орловського форпосту, на березі річки Буг навпроти ханської слободи Голти. Неживого і 48 осіб — при Глинському шанці на кордоні, навпроти Мотронинського лісу. Лепеху і 67 осіб — у Богородицькій фортеці на Самарі, а Швачку з 27 гайдамаками — у Васильківському форпосту. Про доставку гайдамаків і виконання вироку слід було писати до Новоросійської губернії генерал-майору Ісакову. Партію Залізняка планували відправити на підводах (для швидкості), інших — пішки. Після покарання всіх засуджених треба було відслати до Москви в засновану при Московській губернській канцелярії розшукову експедицію, а вже звідти — у Нерчинськ. На цьому етапі доповідати належало у шостий департамент Сенату і в експедицію про колодників при Сенаті, а також у Московську розшукову експедицію⁴.

25 вересня Воєйков бадьоро рапортував у Петербург, що «все осужденные по мере их вины разбойники на четыре

¹ Гайдамацький рух. № 248. С. 434.

² Реляции киевского генерал-губернатора 1767–1769. С. 149.

³ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 48.

⁴ Гайдамацький рух. № 248. С. 456–458.

части разделены, из коих 70 при самозванце Железняке в Орловскую слободу с пристойным конвоем на подводах 12-го числа сего месяца для скорейшего туда доставления отправлены». Цю звістку київський генерал-губернатор надіслав і кримському ханові ¹. Крім того, він написав турецькому представникові в Балті, «коим оный приглашен с голтянским каймаканом ² и с другими по его произволу тамошними обывателями быть тому позорищу очевидным свидетелем, согласясь о дне экзекуции с стоящим у Орловского форпоста майором Вульфом». Воейков надіслав рапорт у Колегію закордонних справ, що інші три партії також відправлено ³. Це була вже чиста брехня.

Щодо всіх наведених вище документів потрібно дещо значити. По-перше, терміновий вирок і квапливе приведення його у виконання контролювали безпосередньо двір і Колегія закордонних справ. Це було пов'язано з тим, що весь показовий кровожерливий театр розігрували для глядачів з оттоманського боку. По-друге, бадьорі звіти Воейкова не відповідали реаліям. Безумовно, губернатор був у паніці, не без підстав побоюювався, що наслідки міжнародного конфлікту «повісять» на нього, і намагався перекласти відповідальність на інших.

Насправді відправити колодників так швидко не було можливості.

Гайдамаки були голі, босі та обібрані (зрозуміло, ще під час арешту, за тогочасними традиціями). Після суду плацмайору В. Лбову довелося замовити для відправки «51 кафтан, 70 шапок, 49 сорочек, 56 штанов и 150 пар лаптей» ⁴. Як ми розуміємо, босоніж до місця покарання гайдамаки дійти не могли, тим більше, що існували точні й чималі денні норми проходження заарештованих. Замовлення і постачання необхідних речей мало зайняти певний час.

Умови утримання гайдамаків у в'язниці не були незвичайними для того часу. З усіма поводитися однаково жорстоко. Наприклад, із 752 барських конфедератів, яких утримували

¹ Реляции киевского генерал-губернатора 1767–1769. С. 151.

² Гесан-Ага, каймакан Голти, тобто турецький намісник.

³ Реляции киевского генерал-губернатора 1767–1769. С. 152.

⁴ Гермайзе О. Колівщина в світлі новознайдених матеріалів. С. 76.

в Києві, померло 114¹. А от твердження польського шляхтича Карла Хоєцького, учасника Барської конфедерації, який сидів разом з гайдамаками у Київській фортеці, слід вважати помилковими: «Ми кожний день бачили, як виводили (гайдамаків) по кілька осіб, карали їх батогами, виривали їм ніздрі — по звичаю москалів, і потім відправляли на досмертне заслання»². Гайдамаків не карали в Києві і відсилали звідти не в Сибір, а до місця покарання. Бюрократичну процедуру в усіх подробицях описано у збережених документах.

Попри скупченість і суміжну з нею смертність, утримання в Києві гайдамаків не було особливо строгим. Декому навіть вдалося втекти, як, скажімо, Степану Сученку. Він утік, коли солдат випустив його надвір «для испраження». Як писав Гермайзе, «в відношенні російського уряду до гайдамаків не було і не могло бути тої сказаної злоби і жагучого бажання мститись, почування, яких так густо було у польської шляхти»³.

Російсько-турецька війна

Долю колодників різко змінила нова геополітична ситуація. Уже у жовтні Рум'янцев доповідає Катерині, що немає сумнівів у приготуваннях Оттоманської Порти⁴. Запорожці інформували про вихід ногайців до Сиваша⁵. У середині жовтня Рєпнін повідомляв Паніну про неминучість війни з Туреччиною у зв'язку з пред'явленням візиром вимог резидентові Обрескову⁶. Тільки Воейков жив ілюзіями і 3 листопада ще сподівався на мир, наказуючи запорожцям «обходитись найдружественнейшим образом» із татарами⁷. При цьому 4 листопада Рум'янцев доповідав Паніну, що «Оттоманская Порта против нас уже решилась», і долучав лист хотинського паші Прозоровському⁸.

¹ Реляции киевского генерал-губернатора 1767-1769. С. 84.

² Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992. С. 159. Голобуцький цій розповіді вивір охоче: Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. С. 385.

³ Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. С. 76.

⁴ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 69-70.

⁵ Архив Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 250 (рукопис).

⁶ Архив ВП РИ. Ф. 79. Оп. 6. № 937.

⁷ Реляции киевского генерал-губернатора 1767-1769. С. 109-110.

⁸ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 79.

Того самого дня, 4 листопада, відбулися надзвичайні збори ради при імператриці у зв'язку з поведінкою турків. До ради входили Кирило Розумовський, Микита Панін, Григорій Орлов, Олександр В'яземський, усього 9 осіб. Катерина повідомила: «я принуждена иметь войну с Портой». Панін зачитав причини війни: «ее величество не упустила ни одного случая к миролюбивым намерениям и что Порта есть зачинщица войны»¹. Було вирішено вести війну наступальну. Збір армії оголосили біля Києва, Слуцька, а загальних частин — біля Костянтинова². Новосербію вирішили «отдать на попечение тамошним гражданским и военным командирам»³. На раді висловлювали побоювання про можливе об'єднання турків з «польскими бунтовщиками», тобто барськими конфедератами. Колівщина і гайдамаки перестають бути важливими або навіть значущими питаннями в імперській політиці Катерини. Та й посилати полонених, але все ще небезпечних гайдамаків прямо на кордон з Оттоманською імперією, тобто, по суті, на фронт, у містя, де і без того панував неспокій, було абсолютно неможливо, не кажучи вже про публічне виконання покарання. Це могло тільки спровокувати бунт. Рум'янцев це чудово розумів, і, мабуть, йому вдалося донести свою думку до Петербурга.

Через три дні Рум'янцева призначають командувачем Другої Української армії. «Данным сего ноября 7 дней оной Коллегии высочайшим именным ее императорского величества указом за подписанием собственными ее руки повелено собираемые на Украине и в Польше войска, разделя на три части... вторую же в команду господина генерал-аншефа и кавалера графа Петра Александровича»⁴. А наступного дня Катерина надсилає Рум'янцеву рескрипт, повідомляючи про війну з Туреччиною⁵. У серпні 1769 року імператриця призначила фельдмаршала командиром Першої армії і наказала «графу Румянцеву

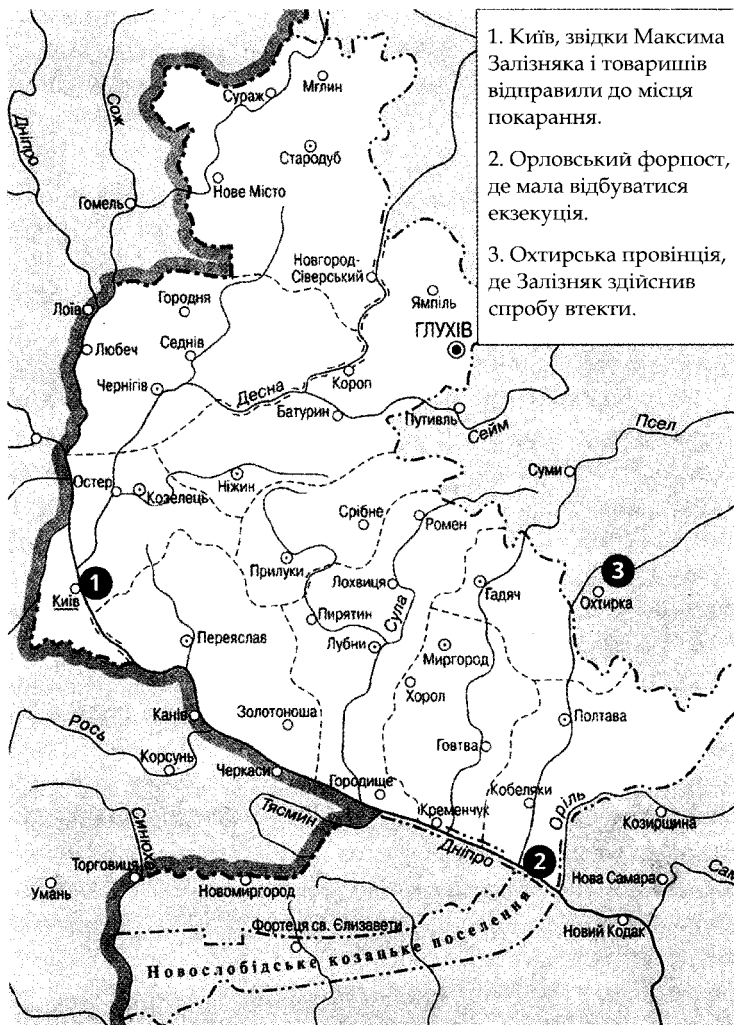
¹ Архив государственного совета. СПб.: Типография 2 отд. Собств. Е. и. в. канцелярии, 1869. Т. I. С. 1-2.

² Там же. С. 3-4.

³ Там же. С. 5.

⁴ Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания. М., 2001. С. 20.

⁵ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5 // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 87. СПб., 1893. С. 195.

действовать, переходя через Днепр»¹. Він здобув свої легендарні перемоги під Ларгою і Кагулом і став генерал-фельдмаршалом, Рум'янцевим-Задунайським. Великою мірою саме він вирішував подальшу долю учасників Колівищини.

¹ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. X. СПб., 1872; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Т. II. СПб., 1872. С. 354–355.

Реальна доля колодників

Ми переходимо до питання про те, якою була реальна доля колодників, засуджених рішенням Київської губернської канцелярії на покарання *кнутом* і заслання в Сибір.

Як ми бачили, всупереч запевненням Воейкова гайдамаків не відправили до призначеного місця покарання у вересні 1769 року. 9 жовтня, перебуваючи в Полтаві, Рум'янцев просив Воейкова сповістити його, «какие действия в соседях произвела, как я думаю, выполненная уже экзекуция над разбойниками, и на какой их обстоятельства после того мере...»¹. А 4 листопада Рум'янцев обурено писав закордонній колегії, що відомство Воейкова вимагає від нього «довольного числа для стражи колодников в Киев, несмотря что тысяча солдат из моих полков для того там находится, сверх артиллерийского, там же стоящего, полка»². Тобто до листопада принаймні більша частина колодників, як і раніше, залишалася в Києві.

Зате ми точно знаємо, де на початку листопада була «перша партія колодників» на чолі з Максимом Залізнякам, — в Охтирській провінції. Є матеріали про спробу втечі Залізняка під час ночівлі в Охтирській провінції, де він перебував «для препровождения в Белгород». 71 особа «колодников Максим Железняк с товарищи, согласясь с протчими пятьюдесять одним человеком, во время ночлегу Ахтырской правинции в слободе Котелве ноября 1 дня сего 1768 года ночью, разбив караул и выламав двери и отбив у салдат десять ружей и у казаков копья и ружья ж, бежали, из которых колодников пятидесят двух человек, Железняк с товарищи тритцатью тремя человеки да в малороссийском Полтавском полку два человеки пойманы, а шеснатцать человек, за побегом их, не пойманы»³.

Воейков написав про це тільки 20 грудня, тобто майже через два місяці після події, а промеморію канцелярії Новоросійської губернії до Коша направлено 2 грудня⁴. Під час втечі вбили чотирьох солдатів. Спіймані гайдамаки запевняли, що

¹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 66.

² Там же. С. 82.

³ Гайдамацький рух. № 265. С. 476.

⁴ Архив Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 263.

збиралися в Новосербію. Це могло бути брехнею, щоб збити зі сліду погоню.

Коли подивитися на карту, стає зрозуміло: навіть якщо партію Залізняка справді вислали 12 вересня 1768 року з Києва до Орловського форпосту, 1 листопада опинитися в Охтирській провінції після виконання езекуції вона просто не могла. Та й маршрут виходить абсолютно дикий. Крім того, через місяць після отримання 150 ударів *кнутом* Залізняк аж ніяк не зміг би втекти. Власне, він мав загинути під час покарання, як і більшість його товаришів. Натомість усі цілісінькі, у піднесеному настрої втікають... Можна впевнено стверджувати, що покарання *кнутом* у зазначених вище місцях НЕ БУЛО виконано. Партію Залізняка на якомусь етапі зупинили і направили в інший бік, прямо в Москву, для подальшого відправлення у Сибір. Про *кнут*, таврування і виривання ніздрів «забули». Було не до того.

Список утікачів підтверджує, що 15 осіб були з «першої партії», причому більшість — найближчі друзі Залізняка. Тільки Івана Байрацького із загону Семена Неживого спочатку включили у четверту партію, але з якоїсь причини відправили в першій — звідси 71 особа, а не, як спочатку, 70 осіб¹.

Про подальші пригоди гайдамаків на просторах Російської імперії нічого не було відомо аж до появи невеликої статті Олексія Маркевича, опублікованої в 1902 році, але не врахованої майже у жодній із праць про Коліївщину². Він наводив унікальні відомості про зустрічі з М. Залізняком і «Чорняем» не кого-небудь, а самого Гаврила Державіна, російського поета й міністра юстиції³. Державін, у ті часи молодий гульвіса, сержант Преображенського полку, живучи певний час у Москві, познайомився із шахраєм Іваном Серебряковим, який сидів у в'язниці разом із гайдамакою. Сам Державін пояснює це так: «По приводе в Москву некоторых их тех разбойников (гайдамаків. — Т. Т.-Я.) и главных их предводителей Железняка и Черняя, последний занемог, или притворился больным,

¹ Там само. № 264.

² Про неї згадував лише Осип Гермайзе.

³ Маркевич О. До біографії гайдамаків Зелізняка і Чорняя // ЗНТШ. 1902. Т. XLV. С. 1–4.

то до выздоровлення і посажен в той же сыскной приказ, где содержался Серебряков». Чорняй спокусив Серебрякова розповідями про незчисленні скарби, він долучив до проекту сусіда по будинку Державіна, а той — «довольно значущих чиновных людей из господ сенатских и прочих благородных людей». Чорняй дав Серебрякову вексель, і під приводом його погашення гайдамака відправили в магістрат. За законом після сплати боргу арештантові дозволяли відвідати лазню, церкву і родичів. Чорняй був «отпущен в баню под надзиранием одного гарнизонного солдата; на Царицыной площади отбит незнаемыми людьми»¹.

З цієї пригодницької історії важливо те, що Залізняка і його товариші в доброму здоров'ї прибули до Москви й перебували там у пересильній в'язниці. Це ще раз підтверджує наш висновок про те, що покарання *кнутом* вони не зазнали.

Нам вдалося простежити подальшу долю гайдамаків, принаймні до моменту їх відправлення в Сибір 4 серпня 1769 року. У Москві їх утримували в пересильній в'язниці Колменської ямської слободи, яка перебувала у відомстві Московської розшукової експедиції. Коли туди прибув Залізняка, ми не знаємо, але гайдамаки з третьої партії були там уже в січні 1769 року, оскільки перших померлих Івана Дробнова і Конона Лагоду поховано 30 січня². Вмирили й інші гайдамаки. Так, 6 лютого поховали «запорозького козака Петра Бандурку». Усіх померлих колодників-гайдамаків ховали в дерев'яній церкві Флора і Лавра в Колменській ямській слободі (на Зачепі)³.

Гайдамаків зібрали у велику партію, об'єднавши з іншими колодниками, і відправили у Сибір, як випливає з документа, 4 серпня 1769 року. Він має назву в журналі того часу як «Отсылка в ссылку в Сибирь»⁴. У вирокі було два варіанти: «сослать в Нерчинск на каторжную работу вечно» і щодо 23 запорожців «сослать на поселение в Сибирь вечно». Чи можна припустити, що всіх гайдамаків відправили до Сибіру на поселення (найпоширеніший вирок у катерининську добу)? Ми поки залишаємо це питання відкритим.

¹ Державин Г. Сочинения. Т. 6. СПб., 1871. С. 454–456.

² Там же.

³ У XIX столітті на її місці звали кам'яну церкву.

⁴ РГАДА. Ф. 373. Оп. 2. № 78. Л. 61 об.

Описи Державіна не залишають сумніву, що знайомий йому Чорняй не був таврований, що ще раз підтверджує наш висновок про невиконання вироку над гайдамаками. Про кого все-таки йдеться в записках Державіна? Олексій Маркевич користувався списком гайдамаків, опублікованим у XIX столітті, і вважав, що серед відправлених у Білгород із Залізняка гайдамаків ніякого «Чорняя» не було. Він думав на Дем'яна Чорнявського¹. Найімовірніше, йдеться про Макара Чорного, четвертого в «першій партії» колодників. Щоправда, Макар фігурує у списку відправлених у Сибір. Немає в цьому списку Корнія Чорного, 49-го номера з першої партії. Документів про втечу «Чорняя» нам поки знайти не вдалося. Можливо, список колодників склали до його втечі, або ж у нього не вносили фактичних змін, або героєм Державіна був інший Чорний (Корній, Михайло з четвертої партії або Дем'ян Чернявченко).

Цілком імовірно, що в Москві втік не один Чорняй. Умови утримання колодників були привілейні. Грошей на них із казни не виділяли, тому їх відпускали в кайданах «на звязке» в місто — просити милостиню. До них допускали родичів і торговців. Навіть з урахуванням того, що родичів у запорожців у Москві не було, знайти співчутливих людей серед, наприклад, місцевих жінок вони могли. «Побеги не были редкостью» в пересильних в'язницях, скажімо, під час богослужіння або походів у лазню².

Олексій Маркевич припускав, що в Москві Залізняка «бито батогами (кнутом) за спробу втекти з Котельви, і звідси відставлено на Сибір»³. Це абсолютно неймовірне припущення, не підтверджене фактами. Річ у тім, що в пересильній в'язниці Колменської ямської слободи Московської розшукової експедиції жодних вироків не виконували, а якщо в поодиноких випадках і бували, то їх належно оформляли⁴. Остроги або

¹ «в тім реєстрі троє Чорних: Макар, Корній і Михайло; можливо й те, що Державін оповідає про одного з них». Маркевич О. До біографії гайдамаків Залізняка і Чорняя. С. 2.

² Анисимов Е. В. Держава и топор. Царская власть, политический сыск и русское общество в XVIII в. С. 368–371.

³ Маркевич О. До біографії гайдамаків Залізняка і Чорняя. С. 1.

⁴ Наприклад, «Дело о наказании кнутом, заклеянии и ссылке в Сибирь дворового человека». РГАДА. Ф. 373. Оп. 2. № 1378. П/п 4581.

пересильні в'язниці того часу становили собою дерев'яні казарми, де на голих нарах спали ув'язнені. Казарми опалювали печами¹. В острогах колодників з'єднували в партії і відправляли далі по етапу. Карати *кнутом*, щоб зробити колодника «нетранспортабельним», ніхто не став би. Та й жодних відомостей про покарання за втечу щодо величезної групи гайдамаків немає. З огляду на скрупульозність імперської бюрократії це абсолютно неможливо.

Вельми цікава подальша доля Чорня. Як писав Державін, «когда Серебрякову и Максиму не удалось вышеозначенных в польской Украине награбленных кладов отыскать, ибо все области те, как военный театр против турок, заняты были войсками... то они предводителя их Черня отпускали или куды девали неизвестно»², а Серебряков з'явився у часи Пугачовського бунту і прийшов до Державіна, якого направили туди для участі у придушенні повстання. У записках Державіна більше немає свідчень. А ось у його п'єсі «Дурочка розумніша розумних»³ головними дійовими героями є Залізняк і Чорняй, що чинили розбій на Волзі. Оскільки історики, які писали про участь Залізняка в повстанні Пугачова, не наводять своїх джерел, можемо констатувати, що нині ця версія має характер легенди. Хоча можливості нової втечі Залізняка із Сибіру та об'єднання зі своїм побратимом у рядах козаків Пугачова заперечувати не можна. Усе-таки Залізняк їхав на заслання (чи на каторгу?) у хорошому фізичному стані, не зазнавши тілесних катувань. Будемо сподіватися, що подальші дослідження знімуть питання з цих гіпотез.

Доля решти гайдамаків у Росії

Що стосується інших запорожців і гайдамаків, то відомо, що у «військовому секвестрі» Січі у справі Коліївщини фігурувало 27 осіб. З них 6 було покарано киями «на войскової сходке» і відпущено, одного звільнено «бунтовскою шайкою», 19 взято на поруки курінними отаманами, доля ще одного не-

¹ Анисимов Е. В. Держава и топор. Царская власть, политический сыск и русское общество в XVIII в. С. 368.

² Державин Г. Сочинения. Т. 6. СПб., 1871. С. 489.

³ Державин Г. Сочинения. Т. 4. СПб., 1867. С. 516–578.

відома¹. У Запорозжжі викритих у Коліївщині масово брали на поруки².

Багато заарештованих й утримуваних у Коші гайдамаків утекли або «відпущені» своїми товаришами³. Наприклад, згадуваний раніше запорожець Михайло Спицицький, який служив хорунжим у самого Гонти⁴. Одного з утримуваних у Прогноївській паланці гайдамака Микиту Головатого звільнили «товарищи его таковыя ж суть ис Полци вишедшие болѣ тридцяти человек, каких же они куренеи допитатся краине неможно, понеже один другому показивать своих куренеи и имен и прозваний запрещають, гвалтом набежав на паланку з ножами и дручем»⁵. У Кременчуцькій канцелярії втекло семеро гайдамаків, затримали тільки трьох⁶. В інших випадках запорожці переховували своїх товаришів і відмовлялися давати щодо них покази⁷.

Наприкінці жовтня — на початку листопада в Києві тривало друге слідство над запорожцями, цього разу — над спійманими нижньогородським карабінерним полковником Паніним (65 осіб)⁸. З ними теж треба було якось розбиратися. Ще 8 серпня Рум'янцев писав Калнишевському: «все уже тюрмы наполнены повседневно приводимыми гайдамаками, которые запорожцами и по куреням именно себя показывают»⁹. 30 грудня 1768 року Рум'янцев просив у Паніна припису, «куда я могу девать пойманных гайдамак, которых несколько сот препровождается теперь к Переясловлю, а я впредь без сомнения приостановлю такие присылки, ибо в Малороссии употребляют их непрочно, потому и менее будет на них издержано»¹⁰.

У відповідь 14 січня 1769 року Панін писав фельдмаршалу: «По представлению вашего сиятельства о пойманных уже

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 7. Ч. 1. № 266.

² Там само. № 198 та ін. (рукопис).

³ Там само. № 213, 220 (рукопис).

⁴ Там само. № 113 (рукопис).

⁵ Там само. № 145 (рукопис).

⁶ Там само. № 196 (рукопис).

⁷ Там само. № 200, 208 (рукопис).

⁸ ІР НБУВ. Ф. II. № 5845–5860, 5862–5891, 5898, 5900–5908.

⁹ Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. С. 196.

¹⁰ Там же. С. 133.

и впредь ловимых гайдамаках изволила е. и. в. повелеть, чтоб вы поступали с ними по собственному вашему рассмотрению, отсылая способных к военной службе и меньше виноватых во внутренния гарнизоны для распределения по оным, и употребляя начинщиков зла на страх другим, хотя с оковами на ногах в каторжныя и другия тяжкия работы... неспособными к военной службе» у Казань, звідти у Сибір — на поселення і в Нерчинськ ¹. А 1 травня 1769 року, у розпал війни, Катерина дає наказ Рум'янцеву щодо гайдамаків, упійманих «в Польской Украине»: «Оныя ж разбоинические партии состоят из запорожских казаков, кои и разбиты, а взятыя в плен с показанием имян и куренеи отосланы в Новую Россию. Мы заблагоразсудили для удержания оных запорожских казаков от разных продерзостей сим вам предписать — всех их собрав, употребить против неприятеля по рассмотрению вашему» ². Тобто більшу частину учасників Коліївщини, засуджених після початку російсько-турецької війни, просто спрямували на фронт.

Насамкінець варто зазначити, що цікавими і перспективними є спроби простежити подальшу долю гайдамаків на просторах Сибіру. Бюрократія Російської імперії мала зберегти згадку про них. Сьогодні ми, проте, можемо констатувати, що їхня доля була не така сумна, як прийнято вважати. Залізник і його товариші не зазнали болісного та смертоносного покарання кнутом. Більшість із них пережили пересильні в'язниці й вирушили на заслання у Сибір. Багато хто втік. Інших направили на фронт російсько-турецької війни.

¹ Гайдамацький рух. № 269. С. 484.

² Там само. № 276. С. 495.

Висновки

Трагічні події Коліївщини підвели ризику під старим світом Центрально-Східної Європи, знищуючи ілюзії про козацьку свободу та шляхетську вольність. На сцену виходили нові імперії, які ділили світ, грали за новими правилами, створювали нові ідеали. Прагматизм і цинізм політики, ідеї сильної держави заміняли старі цінності і традиції.

Старий світ борювався за старими правилами і був приречений. Релігійна війна, що спалахнула в Речі Посполитій у 60-х роках XVIII століття, була анахронізмом, який дивував «пресвященних» сучасників. Її запеклість, безкомпромісність і жорстокість вражають досі. А обидві ж сторони щиро вірили у свою правоту, у свої великі ілюзії!

Король Станіслав Понятовський та імператриця Катерина стояли над цією драмою, будучи, по суті, її винуватцями й одночасно — сторонніми спостерігачами. І король, й імператриця дали дивовижно чітку оцінку того, що відбувалося.

Станіслав Август писав мадам Жоффрен (покровительці енциклопедистів у Франції): «Кілька фанатиків стали погрожувати селянам нашої України всілякими лихами, якщо вони не перестануть бути греками-неуніатами і не перетворяться на греків-уніатів, тобто не перестануть пояснювати

Трійцю, як пояснюють її в Петербурзі, і не почнуть пояснювати її за римським способом. Посудіть, чи можуть нещасні селяни розуміти тут що-небудь? Але цього було достатньо, щоб збурити їх, а повстання цих людей — не жарт! Їх багато, вони озброєні і люті, коли обуряться. Вони тепер побивають своїх панів із дружинами і дітьми, католицьких священників і євреїв. Уже тисячі людей побито. Бунт поширюється швидко, тому що фанатизм релігійний поєднується у них із жагою волі. Фанатизм грецький і рабський бореться вогнем і мечем проти фанатизму католицького і шляхетського. Точно одне: без Барської конфедерації цього нового нещастя не було б»¹.

Катерина у своєму рескрипті від 9 липня 1768 року заявила: «Бунт польских в Украине и Подолии крестьян должно считать следствием Барской конфедерации, ибо тут фанатизм католиков возбудил равные и в наших единоверных, тем больше, что они сугубо побуждены быть могли, как мстительностью за причиненное насилие и обиды в Матренинском монастыре, так и оболъщениями прокравшимися к ним запорожских своевольников»².

Русійною силою Колівщини була козацька ідея взагалі і запорожці зокрема. Саме в поверненні до козацького минулого православне населення Правобережжя вбачало своє майбутнє. Воно боролось за це понад два століття — наполегливо і часом успішно. Існування Гетьманщини на лівому березі й відновлення Запорожжя створювали ілюзію можливості повернутися до минулого. Активна пропаганда українського православного духовенства надавала козацькій мрії релігійного ореолу й особливого завзяття.

Насправді козацька ідея перетворювалася в Україні на козацький міф. Гетьманщина середини XVIII століття потребувала докорінних реформ. Однак ні у Розумовського, ні у старшини не вистачало політичної волі та бажання добитися їх проведення від імперії. А рядові козаки далі жили ілюзіями, апелюючи до «Статей Богдана Хмельницького», що вже стали примарними. Гетьманщина, зайнята внутрішніми

¹ Correspondence inedited du roi Stanislas Auguste et de Geoffrin. Paris, 1875.

² Политическая переписка императрицы Екатерины II. Ч. 5 // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 87. СПб., 1893. С. 106.

проблемами, втрачала свій зв'язок із Правобережжям. Українська еліта заново відкрис для себе правий берег лише в середині XIX століття. За часів гайдамаків про старі козацькі території пам'ятали тільки українське духовенство, Запорожжя та незначна кількість прикордонних жителів Лівобережжя.

Саме Запорожжя часів Коліївщини було вже анахронізмом для імперії. Воно ще зберігало для неї сенс в умовах турецької загрози. Вільне козацтво мріяло про єдину Гетьманщину, сподівалося зберегти свій лад і контроль над величезною багатющою територією. Навіть запорозька старшина вірила, що Росія незабаром приєднає все Правобережжя і відновить там козацтво. Це була ілюзія.

Катерина II ставила перед собою завдання створити економічно потужну імперію. З легкої руки Теплова вона прагнула реформувати Українське гетьманство, щоб почати отримувати з нього доходи, а також провести сакралізацію церковних володінь. «Дисидентську ідею», яку їй підказали українські церковні діячі, імператриця сприймала як зручний привід ослабити Річ Посполиту та включити її в ореол своїх політичних інтересів. Ні Катерина, ні Панін не уявляли, який розмах релігійної війни вони можуть спровокувати своїми діями.

Польська шляхта сприйняла поступки православ'ю як загрозу своїй державності й незалежності. Її гнів і фанатична помста обрушилися на православне населення Правобережжя, що було захоплене пропагандою Георгія Кониського, Гervasія і Мельхіседека, які щиро вірили в підтримку із Санкт-Петербурга. Католицька реакція призвела до Коліївщини, що, своєю чергою, спровокувала непідготовлену російсько-турецьку війну, в якій Катерина несподівано для себе здобула перемогу. Зміни південних кордонів зробили непотрібним Запорожжя. Різде ослаблення Речі Посполитої в умовах конфедерацій та Коліївщини підштовхнули Австрію і Пруссію до ідеї її розподілу, до чого приєдналася й Росія. Протистояння козаків та Речі Посполитої відходило у минуле. Починалася нова доба. Мабуть, не випадково саме на цьому місці безіменний автор «Історії Русів» обривав свою розповідь...

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Акты ЮЗР — «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией»
- Архив ВП РИ — Архив внешней политики Российской империи
- Архив ЮЗР — «Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов»
- ВУР — «Воссоединение Украины с Россией»
- ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
- ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
- КС — «Киевская старина»
- РГАДА — Российский государственный архив древних актов
- РГИА — Российский государственный исторический архив
- СПб ИИ РАН — Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук
- ЧОИДР — «Чтения в Обществе истории и древностей российских»
-
- в. г. — великий государь
- в. и. в. — ваше императорское величество
- в. к. м. — ваша королевская милость
- в. м. — ваша милость
- в. ц. в. — ваше царское величество
- е. и. в. — ее императорское величество
- е. к. м. — его королевская милость
- е. м. — его милость
- е. ц. в. — его царское величество
- и пр. — и прочее
- и. м. — императорская милость
- м. п. — милостивый пан
- н. с. — новый стиль
- н. ц. в. — наше царское величество
- с. с. — старый стиль
- т. е. — то есть
- т. к. — так как
- т. м. — твоя милость
- т. н. — так называемый
- ц. в. — царское величество
- ц. м. — царская милость

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Август II, король 22, 32, 169, 170, 188
 Август III, король 65, 66, 158, 188
 Авраменко, запорожець 104
 Адріан, пагірарх 148, 149
 Азі-Баша Якуб 124
 Алое Карл 70
 Андрєєв Дем'ян 125, 128
 Андрій, отаман 131
 Андрусяк Микола 23
 Анісімов Євгеній 5
 Анна Іоанівна, імператриця 89, 91,
 92, 104, 170
 Антон Іоанович, імператор 49, 56,
 57
 Антоній, митрополит 163
 Антоній, священик 202
 Антонович Володимир 4, 92, 93,
 101, 103, 105, 219
 Апостол Данило 137, 139, 152
 Апостол Петро 153
 Апполінарій, ігумен 192
 Апраксін Степан 6
 Апраксін Петро 117, 205
 Аргунов Іван 48
 Арсеній, митрополит 192
- Багалій Дмитро 13
 Базарний Федір 118
 Байрацький Іван 125, 239
 Бандурка Іван 117
 Бандурка Петро 240
 Баран Єлим 37
 Бартошевський 151
 Басілій, піп 191
 Баторій Стефан 10, 148
 Баччареллі Марчелло 172
 Безбородько Олександр 160
 Бенедикт XIV 158
 Берло Арсеній 149
 Бєстужев-Рюмін Олексій 51, 53
 Білець Стефан 118
 Білий Клим 118
 Білий Тиміш 118
 Білівненко Сергій 97
 Бобель Устим 37
 Богомаз Василь 125
- Богун Іван 14–16
 Богуш Яким 90
 Бондаренко Іван 93, 94, 130, 203,
 225
 Бондаренко Федір 103, 124
 Бориславський, староста 163
 Боряк Геннадій 5
 Браницький Франциск Ксаверій 6,
 74, 77, 78, 80, 112, 113, 116, 117,
 126, 213, 215, 216, 219–222
 Бурка Сава 120, 121
 Бурхаль, запорожець 119
- Варецький, староста 218
 Васильківський Сергій 36
 Вацкевич 186
 Вейсбах Йоганн 34, 152
 Величко Самійло 20, 29
 Вельямінов Степан 60
 Верлан І. 32
 Виговський Василь 25
 Виговський Іван 16, 140
 Виковський Є. 192
 Висоцький Максим 216
 Вишневецький Байда 132
 Вишневецький Василь 109
 Вільямс Чарльз 54, 56
 Вовчанський Йосип 149
 Восейков Федір 72, 76, 82, 108–110,
 126, 127, 133, 182, 186, 198, 201,
 204, 230, 233–238
 Войненко Павло 152, 153
 Володкевич Пилип 165, 173, 177,
 181, 183, 186
 Волконський Григорій 90
 Волович Марціан 26
 Воронич Данило-Юрій 184, 186
 Вульф Карл 82
 Вурм, майор 117
 В'яземський Олександр 55, 56, 37
- Гавратенко, полковник 15
 Гавриїл 178, 202, 204
 Гайда, отаман 117
 Галицький Семен 124
 Георгій, єпископ 171, 172

- Гервасій, єпископ 69, 131, 159–164, 166, 170, 173, 175, 176, 178–182, 184, 185, 187, 188, 190–192, 196–201, 205–207
- Гедеон, монах 158
- Гермайзе Осип 4, 77, 98, 129, 131, 228, 231, 236, 239
- Гессен-Гамбурзький Людовік 33
- Гладаренко Іван 118
- Глебов Іван 62
- Глебов Олександр 52
- Гнида Дем'ян 131
- Голембовський Михайло 170
- Голіцин Василь 18
- Голіцин Дмитро 24, 26
- Голіцин Олександр 113, 172, 189
- Голобуцький Володимир 97, 98, 101, 212, 226, 228, 235
- Головатий Антон 102
- Головатий Микита 243
- Головко Іван 110
- Головко Мойсей 109, 112
- Головчан Юско 118
- Голуб Гнат 118
- Гольц, Генріх фон 70
- Гонта Іван 29, 36, 37, 110, 213–215, 219–224, 228, 243
- Горб Давид 118
- Гордієнко Кость 89–91, 93
- Горленко Василь 50
- Горленко Дмитро 24
- Грабовський Ян Єжи 70
- Грива, запорожець 33
- Григорій, молдавський господар 76
- Григорій, священник 163
- Гречка Степан 183
- Гросс, резидент 159
- Грушевський Михайло 9, 222
- Губа Мирон 118
- Гур'єв, полковник 116, 214–216
- Гусак Федір 118
- Галаган Гнат 89
- Дальке Георгій фон 209
- Дашкович Остафій 10
- Державін Гаврило 239–242
- Долгорукий, князь 169
- Донський Прокіп 105
- Дорошенко Петро 16, 20
- Драгинич Іван 19
- Дробнов Іван 240
- Дуброва Григорій 37
- Дунін Андрій 33
- Дурдюк Іван 191
- Ескін Юрій 5
- Єлизавета Петрівна, імператриця 50, 53, 54, 58, 104, 107, 137, 159, 170
- Єфименко Олександра 4, 11
- Жабокрицький Діонісій 148
- Живлет-Гірей 27
- Жмур Олекса 126
- Жоффрен, мадам 245
- Жураковський 173
- Журба Андрій 114, 117, 126, 127
- Залізник (Железняк) Максим 6, 37, 43, 44, 93, 102, 108, 110, 113, 115, 117, 118, 121–124, 126, 128–131, 150, 199, 200, 203–205, 214, 216, 219, 224, 228–230, 234, 238–242, 244
- Зеленський Дмитро 24
- Значко Аркадій 185
- Значко Карпо 160, 185
- Значко Трохим 185
- Значко-Яворський Михайло (Мельхіседек) 131, 160–164, 166, 170, 173–183, 185–187, 192, 197–201, 203–205, 207–209, 247
- Зражевський Василь 191
- Іван (Іоан), козак 202
- Іван, піп 191
- Іваненко Дем'ян 153
- Іванов Стефан 163
- Ігнагов Андрій 199, 200
- Ілько, запорожець 119
- Іона III 160
- Ісаков Олександр 186
- Іскра Захар 21, 22
- Кабро Сидір 103
- Казанова Джакомо 52

- Казимир IV 8, 148
 Калиновський Марцін 13
 Калиняк Антон 17
 Калнишевський Петро 102, 107,
 108, 111, 113, 124, 243
 Каманін Іван 49
 Кантаржей, купець 126
 Кара Мустафа 16
 Карл XII 89, 90
 Каско Мойсей 112
 Катерина II 6, 37, 38, 43, 46–67,
 69–71, 77, 79, 86, 96, 108, 113,
 119, 121, 123, 126, 128, 133, 134,
 138–145, 150, 164, 169–173, 176,
 182, 187, 189, 195–197, 199, 202,
 204–206, 210, 212, 213, 219, 228,
 230, 231, 236, 237, 245–247
 Катович, сотник 224
 Кейзерлінг, Герман Карл фон 171
 Кейт, генерал 103
 Кирило, піп 191
 Кирченко Василь 42
 Кисіль Адам 12
 Кияшко Супрун 33
 Клецкова Олена 98
 Климент, священик 202
 Кмітич Криштоф 10
 Коваленко Федір 192
 Коваль, запорожець 122
 Когут Зенон 49, 60
 Кожуховський, шляхтич 193
 Колган, полковник 90
 Кологривов Олександр 74, 77, 116,
 214–216
 Колодзейчик Даріуш 147
 Колотнеча, гайдамак 229
 Конашевич-Сагайдачний Петро
 27, 156, 160
 Конєцпольський Станіслав 165
 Конєцпольські, магнати 29
 Кониский Георгій 65, 159, 170, 210,
 247
 Конопчинський Владислав 67
 Конюшовський Адам 222
 Корнилович Захарій 154, 155
 Короб'їн Григорій 64
 Корсак, офіцер 33
 Косинський Криштоф 11
 Костюшко Тадеуш 222
 Кочубей Віктор 57
 Краковський Йоасаф 154
 Красинський Михайло 72
 Кребс Вероніка 214, 215, 220–222
 Кречетніков Михайло 6, 69, 75–80,
 82, 109, 112, 115, 116, 206, 207,
 213–215, 217–222, 230
 Кречетніков Петро 73, 74
 Кривонос Максим 12
 Крикун Микола 28
 Круть Клим 117, 123
 Куліш Пантелеймон 23, 30, 154, 168
 Куций Осип 123, 129
 Кушнір Данило 184
 Лагода Конон 216, 240
 Лазаревський Олександр 223
 Ламп'ї Йоганн Баптист 112
 Лантух Григорій 105
 Лапко Іван 118
 Ласка Петроній 12
 Лбов В. 235
 Левіцький Дмитро 208
 Леонтович Феофан 170, 171, 210
 Лепеха С. 234
 Лещинський Станіслав 26, 32, 103,
 104, 127
 Лизогуб Андрій 24
 Лизогуб Семен 24
 Лизогуб Яків 24
 Лінцевський Гервасій *див.* Гервасій,
 єпископ
 Лоба Артем 81
 Ломоносов Михайло 50
 Лубенська Марія 180
 Лукомський Степан 24
 Лук'янов Семен 117
 Лусконіг Кіндрат 128, 131
 Любинський Василь 173
 Любомирська, княгиня 173
 Любомирський, князь 163
 Любомирський Станіслав 165, 197
 Любомирські, магнати 29, 180
 Лянцкоронський Станіслав 13
 Магро Максим 118
 Мазепа Іван 22–27, 49, 57, 66, 89, 90,
 92, 101, 104, 127, 136, 137, 139,
 148, 154, 155

- Майбород Сава 200
 Максимович Дмитро 24
 Максимович Михайло 4, 64, 115,
 117, 139, 229, 230
 Малаховський Ян 158
 Малий Левко 118
 Маркевич Микола 4, 199, 224, 227
 Маркевич Олексій 239–241
 Матвеева Марія 58
 Мацевич Д. 36
 Мацевич Арсеній 49, 51–54, 206
 Меншиков Олександр 25, 63, 89,
 90, 157
 Микита, отаман 113
 Миколаєв Василь 161
 Малашевич Іван 91
 Мирович Василь 49, 56, 57
 Михед Оксана 93
 Мищик Юрій 5, 103, 228
 Мишецький Семен 99
 Мізін Василь 39
 Мільчев Володимир 98
 Мірчук Петро 102, 111
 Младанович Павло 214, 215, 217,
 219–221
 Младанович Рафал 217, 218
 Млодзівський 177
 Могила Андрій 19
 Мокрицький Григорій 82, 180,
 182–184, 186, 191, 197
 Монвелов Іван 41
 Муравський 177
 Моторний Іван 37
 Мощинський Адам 213, 214, 221
 Мощинський Генріх 220
 Мужилівський Силуян 12
 Мусін-Пушкін Іван 60
- Назаренко Михайло 119**
 Наливайко Северин 11, 37, 101
 Невський Олександр 70
 Неживий Семен 40–43, 93, 107, 118,
 122, 124, 126, 239
 Нестуля, перебіжчик 91
 Нечай Данило 13
 Никон, патріарх 67
 Ногаєць Олексій 120
 Носов Борис 171
- Обресков Олексій 72, 78, 236
 Односум Андрій 113
 Ожга А. 35
 Олексій, піп 191
 Олексій Михайлович, цар 67
 Омельченко Михайло 24
 Орлик Григорій 91
 Орлик Пилип 26, 27, 91, 93
 Орлов Григорій 52, 53, 237
 Оскерко Казимир 175
 Осовецький С. 158
 Остропог Микола 12
- Палій (Гурко) Семен 20–22, 25, 32,
 37, 219**
 Панін Микита 55, 57, 61, 66–72, 75–
 78, 80, 84–86, 93, 109, 112, 113,
 115, 119, 130, 170, 171, 175, 187,
 189, 192–196, 201, 205, 207–209,
 230, 233, 236, 237, 243, 247
 Панін Петро 59, 129
 Пенцельський 178, 179
 Перевертайло Юско 118
 Перекрест Олексій 120
 Петро I 22, 60, 89, 151, 157, 170
 Петро III 56
 Письменний Андрій 37
 Письменний Кіндрат 119
 Підгородецький Ю. 42, 186, 209
 Підкова Іван 101
 Плиханенко Савко 118
 Плохій Сергій 93
 Подгорічани Іван 77, 117, 118, 120
 Поланко, полковник 33
 Полетика Григорій 146, 153
 Поленов Олексій 64
 Полозович Сенька 9
 Полонська-Василенко Наталія 23
 Полонський Гаврило 191
 Полянський 33
 Понятовський Станіслав Август 6,
 66, 67, 71, 126, 170–173, 176–178,
 195, 206, 216, 245
 Попович Федір 37
 Попотенко Павло 103
 Потоцький I. 35, 150
 Потоцький М. 161
 Потоцький Селезій 165, 175
 Потоцький Станіслав 15, 218, 221

- Потоцькі, магнати 29
 Примович Михайло 157, 186
 Прозоровський Олександр 86,
 207–210, 236
 Прокопович Феофан 49, 63, 91, 139
 Протасов Петро 74, 77, 79, 81, 118
 Псарський Якуб 208
 Пугачов Омелян 129, 222, 242
 Пукоменний Семен 216
 Пулавський, маршалок 218
- Равіта-Гавронський Францішек**
 215, 220, 229
- Раде, поручник 217, 218
 Радзивілл, княгиня 177
 Радзивілл Станіслав 70
 Редькін, офіцер 33
 Ренуар Жан 3
 Респін Микола 65–73, 75–80, 82,
 109, 112, 116, 172, 173, 176–178,
 181, 185–189, 191–195, 198, 201,
 204–209, 213, 215, 220, 230, 231,
 236
- Ржевуський Северин 66
 Рило Максиміліан 165
 Роговський Станіслав 227
 Розумовський Кирило 49, 50, 53, 94,
 99, 105, 137, 146, 237
 Розумовський Олексій 49, 53
 Розумовські 50, 54, 63, 137, 153
 Рокотов Федір 130
 Роман, дяк 192
 Романенко Роман 37
 Романовський Дмитро 105
 Рубан Іван 20
 Рум'янцев Олександр 58, 60
 Рум'янцев Петро 38–40, 42, 58–61,
 72, 74, 76, 79–86, 93, 102, 107–109,
 114, 116, 117, 119–121, 123, 126,
 133, 138, 141–146, 150, 162, 164,
 174, 197, 198, 204, 208–210, 213,
 217, 218, 234, 236–238, 243, 244
- Савін Петро 31
 Савицький 173
 Самбеков Філотерф 202
 Самойлович Іван 17, 94
 Самусь Самійло 20–22, 28, 32, 37
 Сангушко, князь 177
- Саражин Семен 117, 230
 Саран Василь 221
 Сасін 38, 81
 Сачко Яків 93, 94, 124
 Свентуховський Я. 163, 190
 Сенютович Іоаникій 60, 138
 Сенютович Тимофій 60
 Сенькеєв, офіцер 33
 Серблій, майор 116
 Серебряков Іван 240, 242
 Серезлійов, командир загону 127
 Серчик Владислав 5, 174, 180, 199,
 200
- Сигізмунд II 10
 Сигізмунд III Ваза 158
 Сіверс Яків 129
 Сірко Іван 101
 Січинський, комісар 165
 Скальковський Аполлон 4, 91, 101,
 102, 104, 105, 111, 112, 115, 228,
 229
- Скіннер Барбара 158, 168, 169
 Сколновський К. 162, 173
 Скоропадський Іван, гетьман 26, 60
 Скоропадський Іван, осавул 141
 Скочиляс Ігор 5
 Сластіон Олександр 218, 232
 Слива Степан 216
 Собеський Ян 19, 20, 148, 174
 Соловійов Сергій 50
 Солтик Каєтан Ігнацій 187, 188,
 193
- Сольмс, граф 56, 57
 Спилицький Михайло 110, 243
 Срібницький Никодим 160
 Срочинський Корнелій 156, 180,
 217, 221, 224
- Стемповський, губернатор 173,
 198
- Стемповський Юзеф 78, 184, 220,
 224
- Степан, піп 191
 Струсі, магнати 29
 Сулима Григорій 185
 Сулима Семен 185
 Суляк Андрій 32
 Сумароков Олександр 50, 64, 65
 Сухина Іван 38
 Сухоніс Лук'ян 118

- Сученко Степан 236
 Табан Антон 217
 Таїрова-Яковлева Тетяна 226
 Танський Антон 22, 26, 28, 32
 Таран Павло 94, 118, 131
 Таран Максим 216
 Таран Прокіп 123, 129
 Теодор, піп 191
 Теплов Григорій 49–53, 55–57, 60,
 62–64, 138, 139, 142, 171, 247
 Тербукович, поручик 116
 Торрес, Джованні де 148
 Тредіаковський Василь 50
 Тройницький Устим 205
- Уманець Федір 4**
 Урн, полковник 90
- Федір Олексійович, цар 17**
 Федоров Олексій 42, 162
 Франко Іван 98, 214, 217
 Фрідріх II 58, 170
- Харко Захарій 184, 185
 Хвіст, соратник Залізняка 131
 Хмельницький Богдан 12–15, 20, 37,
 43, 63, 94–97, 113, 136, 138–140,
 145, 148, 156, 157, 184, 185, 246
 Хмельницький Юрій 17
 Хосцький Карл 236
 Хоментовський Станіслав 151, 169
 Хорват Іван 153
 Хребницький Флоріан 158
- Цариковський Гавриїл 202**
- Чарнецький Стефан 14**
 Чартгорийські 66, 195
 Черенко Опанас 216
 Черетний Павло 37
 Чернишев Захар 59, 96
 Чернявченко Дем'ян 117, 121, 125,
 241
 Черняков Макар 126
 Четвертинський Сильвестр 149, 169
 Чонкало Іван 118
 Чорба Федір 40, 125
 Чорний Корній 241
- Чорний Макар 241
 Чорний Михайло 241
 Чорний Мусій 118
 Чорний Павло 123
 Чорний Тарас 122
 Чорнявський Дем'ян 241
 Чорняй, гайдамак 240–242
 Чуприна, гайдамак 230
 Чухліб Тарас 27
- Шавровський Олексій 203**
 Шамрай Сергій 151
 Шаховський, князь 103
 Швачка Микита 113, 117, 118, 122,
 126, 192, 219, 221, 224, 228, 234
 Швачка Федір 131
 Швець Іван 200
 Швець Максим 118
 Швидкий Артемій 124
 Шевченко Тарас 4, 132, 184, 218,
 225, 232
 Шелест Юско 128, 130, 131
 Шеремет Григорій 103
 Шереметьєв Борис 89
 Шило Іван 130
 Шишковський 52
 Шпак Федір 22
 Шульгін Яків 4, 20, 98, 103, 121,
 224–226
 Шумлянський Йосип 148
- Щенявський 38**
 Щербина Василь 117, 123
 Щербина Володимир 131
- Юхименко Олекса 221**
- Яблоновський Ян Станіслав 21,**
 151, 153
 Яблоновський Ян Кастан 36,
 160–163, 165
 Яворницький Дмитро 100
 Яворський Назарій 182
 Ягеллончик Олександр 8
 Яковенко Наталя 97, 220
 Яковлев Петро 89
 Ясинський Варлаам 154, 155
 Яцкович Павло 118

ЗМІСТ

Вступ	3	Любії Уложення	141
Стисла хронологія подій	6	Переходи мешканців	144
Розділ 1. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ		Річ Посполита	147
І КОЗАЦЬКА ІДЕЯ	7	Протистояння між Яблоновським і Гетьманщиною	149
Мазепа і Правобережжя	22	Переяславська єпископія	154
Після Полтави	25	Ченці київських монастирів	155
Доля козацтва після Прутського миру	27	Білоруський єпископ	158
Нова польська колонізація	29	Яблоновський – Мельхіседек	160
Правобережжя і гайдамаки	31	Реакція	165
Кордон з Росією	34	Розділ 5. «РЕЛІГІЙНА ВІЙНА» АБО «ДИСИДЕНТИ»	167
Правобережжя в гайдамацькому повстанні 1750 року	35	Передісторія дисидентського питання	169
Коліївщина	36	Хронологія подій	173
Надвірні козаки	37	Приїзд Мельхіседека до Варшави	177
Канів	38	Відповідь поляків на Понятовського	178
Розділ 2. ІМПЕРІЯ І ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА	45	Спроби мирного протесту і перший спалах насильства ..	181
Катерина II й Україна	46	Мельхіседек, Харко і Кушнір	183
Російське дворянство і Правобережжя	63	Дисиденти	189
Дисидентське питання	65	Введення військ і масовий перехід з унії	190
Ставлення до Коліївщини	71	Підготовка до сейму	192
Балта і переляк російської влади ..	76	Рішення сейму	196
Особлива думка	80	Надія на мир і Барська конфедерація	197
Розділ 3. ЗАПОРОЖЦІ ТА КОЛІВЩИНА	87	«Золота грамота»	199
Повернення запорожців	89	Цап-відбувайло	206
Кого вважати запорожцями в контексті Коліївщини	97	Розділ 6. МІФИ КОЛІВЩИНИ ..	211
Запорожці та гайдамаки	101	Арепт Залізняка і Гонти	212
Запорожці й Коліївщина	107	Страта Гонти	219
Реальна участь	111	Кодня	223
Причини участі запорожців	119	Покарання в Росії	228
Розділ 4. ВЕЛИКІ ПРИМАРИ	135	Висновки	245
Українське гетьманство до середини XVIII століття	137	Список скорочень	248
Реальні проблеми Українського гетьманства	140	Покажчик імен	249

Науково-популярне видання

ТЕТЯНА ТАЇРОВА-ЯКОВЛЕВА
Коліївщина: великі ілюзії

Друге видання

Переклад з російської *Тетяни Кришталовської*

Відповідальна за випуск *Соловйова В. Й.*

Художнє оформлення *Остапова О. Я.*

Оригінал-макет підготовлено *ФОП Єгоровець Н. О.*

Підписано до друку 12.03.2021. Формат 60×90/16. Гарнітура Antiqua.
Папір книжковий. Друк офсетн. Ум. друк. арк. 16,00. Обл.-вид. арк. 16,50.
Наклад 500 прим. Зам № 147.

ТОВ «Видавництво “Кліо”».

Свідоцтво про реєстрацію № 036149 від 28.05.2012. ППН 382378426558.
Адреса видавництва: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, буд. 4, офіс 629.
Тел./факс: (044) 279-92-14. E-mail: clio.book@gmail.com. www.clio.in.ua

Надруковано у ТОВ «Друкарня «Рута» (свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011),
32300, Україна, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1.

Таїрова-Яковлева, Тетяна

Т14 Коліївщина: великі ілюзії / Тетяна Таїрова-Яковлева;
пер. з рос. Т. Кришталовської. Друге видання. К.: ТОВ «Ви-
давництво “Кліо”», 2021. 256 с., іл.

ISBN 978-617-7023-95-0

У книжці на основі широкого архівного матеріалу із зібрань Росії (Санкт-Петербург, Москва) та України (Київ) зроблено спробу переосмислити події, які відбувалися на Правобережній Україні в середині XVIII століття і зрештою спричинилися до Коліївщини (повстання гайдамаків у 1768 році), спровокували російсько-турецьку війну, поділ Речі Посполитої та переділ політичної карти Європи. За цим послідувала ліквідація Запорозької Січі й автономії Українського гетьманства.

Коліївщина стала вододілом між традиційними ідеалами, що відходили в минуле, і новою реальністю геополітики кінця XVIII століття. Річ Посполита, Українське гетьманство й Османська імперія були вже лише тінню колишньої могутності. Світ змінився, а гайдамаки жили ще старими великими ілюзіями.

Видання адресоване професійним історикам, студентам, а також усім, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)“175/179”(0.062)

**Тетяна
Геннадіївна
Таїрова-
Яковлева**

Народилась у Ленінграді.

1989 року закінчила історичний факультет Ленінградського державного університету.

У 1990–1991 роках – аспірантка Канадського інституту українських студій (CIUS).

1994 року захистила кандидатську дисертацію в Інституті історії України НАН України.

У 2004 році захистила докторську дисертацію в Санкт-Петербурзькому державному університеті.

Від початку наукової діяльності одним із пріоритетних зацікавлень дослідниці була і лишається українська історія.

Із 2003 року викладає на історичному факультеті СПбДУ, з 2006 р. – професор.

Спеціаліст з історії України Нового часу.

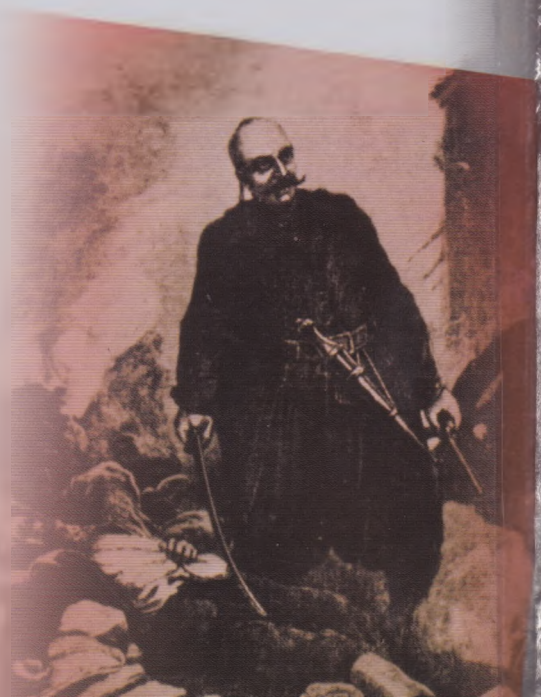
Автор 12 монографій, 4 публікацій джерел та понад 150 статей з історії України Ранняго нового часу.

Володар грантів Президента РФ, РГНФ, фонду І. Генкель, CIUS тощо.

Директор Центру з вивчення історії України Інституту історії СПбДУ.

Нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня.

Нині – професор кафедри історії народів країн СНД Інституту історії СПбДУ.

ISBN 978-617-7023-95-0

9 786177 023950